

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

DERDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1910.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH, LEIDEN.

BULLETIN.

INHOUDSOPGAVE. ¹⁾

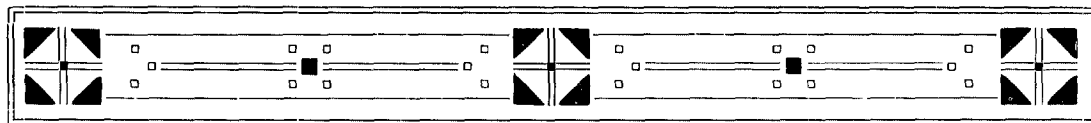

	Bladz.
Ledenlijst	1
Jaarverslag van den Bond.	153
Officieele berichten	7, 37, 70, 117, 148, 163, 195
Het Rijksmuseum leerschool voor Ambachtsonderwijs, door J. L. van Ishoven	27
Nederl. Museum voor geschiedenis en kunst. Aanwinsten, door A. Pit	141
Mauritshuis, door W. Martin.	173
Stedelijk Museum te Haarlem (Rapport-de Wild over de schilderijen van Frans Hals)	41
Stedelijk Museum te Haarlem	72, 146
Stedelijk Museum te Dordrecht.	189
Andere musea	35, 71, 73, 158—162, 191—193
Verslag der Commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming	8
Monumenten	35, 194, 232
Restaureeren van oude Bouwwerken. I. Praeadvies van Jos. Th. Cuypers	132
Restaureeren van oude Bouwwerken. II. Praeadvies van W. Vogelsang	137
Monumentenwetgeving bij de behandeling der begrooting in de 1 ^e Kamer.	34
Monumentenzorg en Staatsbegrooting.	176
Dr. C. Hofstede de Groot's stellingen op de bondsvergadering te Utrecht.	195
Valkhof te Nijmegen, door J. J. Weve	25
Opgravingen binnen het Valkhof te Nijmegen, door J. J. Weve.	116
De op het Valkhof gevonden loodjes, door A. O. van Kerkwijk	145
Het Huis de Roodenburg te 's-Hertogenbosch, door A. F. O. van Sasse van IJsselt	56
De kerk van Etten (in N.-B.), door Jan Kalf.	61, 210
De stad Gouda in haar oorsprong en ontwikkeling, door L. A. Kesper.	75
Korte beschrijving der Goudsche Monumenten, door J. C. Overvoorde	86
Korte beschrijving van Oudewater, door J. C. Overvoorde	119
Praehistorische graven op de Doorwertsche Heide, door Mevrouw J. Goedkoop—de Jong	164
De Haagsche Schouwburg, door H. E. van Gelder	223

1) Voor de kleinere bijdragen wordt naar het register verwezen.

	Bladz.
Een bedreigd monument (Berckespoort te Dordrecht), door H. E. van Gelder . . .	227
De elfde »Denkmalpfegetag», door Jan Kalf	178
Pieter Saenredam, door J. Six	18
Een Hollandsche fabriek van oude schilderijen?, door W. Martin	39
Nicht Rembrandt sordern Maes, door K. Erasmus	171
De autoriteit van Pieter Saenredam, door S. Muller Fzn.	197
Ontleeningen III. Cornelis Engebrechtsz. en Hans Burgkmair, door N. Beets . . .	203
Olieverf en vernis, door N. G. van Huffel	207
Orgelbouw en oude orgels, door C. J. Gonnet	230
Tentoonstellingen.	156
Nationale aesthetica en een professorale vergissing?, door J. F. M. Sterck, met antwoord van W. Vogelsang.	29
Verslagen van Vereenigingen.	71, 72, 157, 236
Jhr. Mr. J. A. Feith e. a., Graftschriften in Stad en Lande, door J. C. O.	186
Dr. C. H. van Rhijn, Templa Groningana, door J. C. O.	187
Personalia	36, 74
Varia.	36, 74
Vragen	38
Verbetering (Gouda)	162
Register	237

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
F. A. HOEFER, Hattem, onder-voorzitter.
Dr. H. E. VAN GELDER, 's-Gravenhage, secretaris.
Mr. P. C. J. A. BOELES, Leeuwarden, penningm.
Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK, Amsterdam.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Mr. N. BEETS, Amsterdam, secretaris.
Dr. W. MARTIN, 's-Gravenhage.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, V. G. A. Bosch, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor wettelijke regeling tot behoud van monumenten:

Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, voorzitter, Jan Kalf, secretaris, Mr. M. J. Duparc, Mr. S. Gratama, Mr. W. L. P. H. Molengraaf, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJssel en Dr. C. W. Volgraff.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, H. D. H. Bosboom, secretaris, J. A. Frederiks, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
Breda, Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer.
Dordrecht, Dordrecht's museum.
Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.

Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
 Gouda, Commissie voor de restauratie der St. Janskerk.
 's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
 's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeente-museum.
 's-Gravenhage, Vereeniging die Haghe.
 Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
 Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
 Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk museum.
 Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
 Haarlem, Vereeniging Haerlem.
 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
 Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
 Leiden, Stedelijk museum de Lakenhal.
 Leiden, Vereeniging Oud-Leiden.
 Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
 Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
 Utrecht, Stedelijk museum van Oudheden.
 Utrecht, St. Bernulfusgilde.
 Zaanlijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig».
 Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Berkhout, Jhr. H. Teding van; onderdirecteur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
 Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder Stedelijk Museum te Delft.
 Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
 Comte, A. le; directeur Rijks Museum L. v. Meerten te Delft.
 Croockewit, W. A.zn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie te Amersfoort.
 Domnisse, P. K.; conservator Stedelijk museum te Vlissingen.
 Dompierre de Chaufepié, Dr. H. J. de; directeur Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Engelen, Jkvr. Cl.; beheerder Oudheidkamer te Zutphen.
 Feith, Jhr. Mr. J. A.; conservator Provinciaal museum te Groningen.
 Frederiks, J. A.; directeur Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
 Groot, Dr. C. Hofstede de, te 's-Gravenhage; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Haverkorn van Rijsewijk, P., te 's-Gravenhage; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Heukelum, Dr. G. H. van, te Jutfaas; beheerder Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Hoefler, F. A. te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.
 Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
 Hooff, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
 Juynboll, Dr. H. H.; Directeur Rijks Ethnographisch museum te Leiden.
 Kalf, J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
 Kellen Dz., J. Ph. van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch museum te Middelburg.
 Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleraar in de
 Kunstgeschiedenis te Leiden.
 Moes, E. W.; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Notten, M. van; onderdirecteur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; conservator Stedelijk museum te Leiden.
 Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.

Schmidt Degener, F.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; te 's-Gravenhage; administateur van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort 's-Gravenhage.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G., te Amsterdam; oud-waarn. directeur Prentenkabinet te Leiden.
 Wigersma, S.: conservator Penningkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

Aerssen Beijeren van Voshol, Mr. W. F. E. baron van; Zwolle.	Brandt, Dr. G.; Kiel.
Arkel, G. van; Amsterdam.	Brenckman, G. J.; Lienden.
Baak, H. A. van; 's-Gravenhage.	Brinckman, Dr. J.; Hamburg.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Brom, Dr. G.; Rome.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.	Bruggen Cate, Mr. B. ten; Groningen.
Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.	Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.	Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
Barchman Wuytiers, Jhr. J. A.; Amersfoort.	Buma, Mr. W.; Huizum.
Bastert, J.; Breukelen.	Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
Bazel, K. P. C. de; Bussum.	Bussemaker, Prof. Dr. C. H. Th.; Leiden.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.	Bijleveld, W. J. J. C.; Oegstgeest.
Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; 's-Gravenhage.	Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
Begeer, Ant.; Utrecht.	Coehoorn, Jhr. A. P. R. V. Girard de Milet van; Made (N.-Br.).
Begeer, C. J. A.; Utrecht.	Gohen Stuart, Mr. C. A.; Alkmaar.
Beirer, L.; Amsterdam.	Colenbrander Jr., F. C.; Brummen.
Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen.	Corten, Dr. R.; Rolduc.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.	Coster, H. P.; Utrecht.
Beresteyn, Jhr. Mr. E. A. van; Groningen.	Cremer, J. T.; Amsterdam.
Bergers, Mr. C. M. A. J.; Maastricht.	Cuypers, Ed.; Amsterdam.
Bergmans, Dr. Paul; Gent.	Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
Berlage N.zn., H. P.; Amsterdam.	Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.	Craandijk, Dr. J.; Haarlem.
Beurden, A. F. van; Roermond.	Deelder, G.; Utrecht.
Biebersteyn Rogalla Zawadsky, Mr. R. baron de; Roermond.	Deen, E.; 's-Gravenhage.
Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.	Deinse, J. J. van; Enschedé.
Blauw, A. J.; 's-Graveland.	Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
Blanc, Ch. F. le; Everdingen.	Destrée, J.; Brussel.
Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.	Dimier, L.; Parijs.
Blom, Prof. Mr. D. van; Delft.	Does de Willebois, Jhr. P. J. van der; 's-Hertogenbosch.
Blommesteyn, Mr. J. D. A.zn.; Kampen.	Dommer van Poldersveldt, Jhr. G. J.; Ubbergen bij Nijmegen.
Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.	Doorninck, P. van; Bennebroek.
Boer, Prof. Dr. T. J. de; Groningen.	Doppler, Dr. P.; Maastricht.
Bogert, A. van den; Barneveld.	Dresselhuys, C. W.; Culemborg.
Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.	Drucker, J. C. J.; Londen.
Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.	Dumont, L. C.; Haarlem.
Boreel van Hogelande, Jhr. Mr. J.W. G.; Haarlem.	Duparc, Mr. M. J.; 's-Gravenhage.
Bos, Mr. P. G.; 's-Gravenhage.	Duyl geb. Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
Bosch, G. T. M. van den; Alkmaar.	Eeghen, Jr., Mr. C. P. van; Amsterdam.
Bosch, V. G. A.; Arnhem.	Erp, F. van; Magelang (N.-I.).

Eysten, J.; Utrecht.
 Eijssinga, Jhr. Mr. W. C. G. van; Leeuwarden.
 Enschedé, J. W.; Overveen.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Epkema, Dr. E.; Zalt-Bommel.
 Erasmus, Dr. K.; 's-Gravenhage.
 Erpecum, C. van; 's-Gravenhage.
 Escury, Th. baron Collot d'; Oost-Voorne.
 Evelein, Dr. M. A.; Leiden.
 Evers, Prof. H.; Delft.
 Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Everts B. H.zn., Mr. J.; Arnhem.
 Fabius, A. N. J.; Utrecht.
 Faille, R. D. Baert de la; Haarlem.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; Halle a/d. S.
 Friedländer, Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Frowein, J.; 's-Gravenhage.
 Fruin, Mr. R.; Middelburg.
 Gelder, J. de; Leiden.
 Gelder, Dr. H. E. van; 's-Gravenhage.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geradts, J.; Posterholt bij Roermond.
 Gerritsen, H. Ph.; 's-Gravenhage.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Giffen, A. E. van; Groningen.
 Gils, J. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutphen.
 Gips, Prof. A. F.; Delft.
 Glasz, Ds. P. J.; Alkmaar.
 Glück, Ds. G.; Weenen.
 Goekoop—de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Halle a./S.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, W.; Rolduc.
 Gouda Quint, P.; Arnhem.
 Graaf, J. J.; Ouderkerk a. d. Amstel.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Greve, H. E.; 's-Gravenhage.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. E. baron; 's-Gravenhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Haas, W. de; IJsendoorn.
 Haeffen, Jhr. Mr. C. H. J. van; 's-Gravenhage.
 Harinxma thoe Slooten—Collot d'Escury, Douair.
 barones Mr. J. E. van; Leeuwarden.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Hartman, M. A. C.; Delft.

Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Warmond.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Heuff A.zn., J. A.; Tiel.
 Heyligers, Mr. J.; Amersfoort.
 Hövell tot Westerflie, Mr. E. baron van;
 Culemborg.
 Hofkamp, W. C.; Leeuwarden.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hoytema van Konijnenburg, P.; Enkhuizen.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hoog H.zn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogland, A. J. J.; Rotterdam.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hora Siccama, Jhr. Mr. J. H.; 's-Gravenhage.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Hugenoep tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huisinga, Prof. Dr. J.; Groningen.
 Hurgronje, Mr. W. J. Snouck; 's-Gravenhage.
 Huyssen van Kattendyke, Mr. G. E. ridder;
 's-Gravenhage.
 Hylckema Vlieghe, L. H. E. van; Vlaardingen.
 Hymans, Prof. Henri; Brussel.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; 's-Hertogenbosch.
 Iterson, Dr. F. H. G. van; Gouda.
 Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Bunnik.
 Janssen, Baron Leon.; Brussel.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.
 Joncheere, H. W. de; Hoorn.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Assen.
 Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kalbfleisch, C. A.; Vlissingen.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Kam, G. M.; Nijmegen.
 Kayser, J.; Maastricht.
 Keppel, J. R. baron van; Breda.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; Gouda.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleintjes, Jos.; Nijmegen.
 Klönne, B. H.; Amsterdam.
 Kloot Meyburg, H. van der; Rotterdam.
 Knottenbelt, W. C.; Rotterdam.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.

Krom, N. J.; Leiden.
 Kromhout C.zn., W.; Rotterdam.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John.; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. ter; Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Landweert, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lanschot, G. A. W. van; 's-Hertogenbosch.
 Lasonder, Dr. L.; Middelburg.
 Leck de Clercq, J. Th. van der; slot Heemstede
 bij Zierikzee.
 Leendertsz, P.; Velp.
 Leersum, Prof. Dr. E. C. van; Leiden.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, C. J. A. Roeters van; Amsterdam.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Ligtenberg, Mej. Dr. Chr.; Leiden.
 Lint, J. G. de; Gorinchem.
 Loon, Jhr. E. van; 's-Gravenhage.
 Loudon, Jhr. H.; 's-Gravenhage.
 Lycklama a Nyeholt, P.; Zwolle.
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Martini Buys, Jhr. P. H. A.; 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Ballo.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutphen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Michiels van Kessenich, Jhr. Mr. F.; Roermond.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Minne, J. van der; Geervliet.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaf, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moorrees, Th. D. J.; Nijmegen.
 Moquette, mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Mulder, Ad.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Muller Fzn., Mr. S.; Utrecht.
 Muller Hz., Mr. S.; Rotterdam.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Munster van Heuven, Mr. D. H. van; Nijmegen.
 Murray Bakker, J.; Amsterdam.
 Muyskens, C.; Bussum.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.

Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, J. J. v.; 's-Gravenhage.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; Dordrecht.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Obreen, C. M. C.; Rotterdam.
 Obreen, Dr. H. G. A.; Brussel.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Katwijk a/R.
 Oyens, Mr. J. C. de Marez; 's-Gravenhage.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (Ge).
 Patijn, Mr. J. G.; 's-Gravenhage.
 Pauw van Wieldrecht, Mr. M. I. ridder; Leersum
 Peelen, Mej. I. C. E.; Amsterdam.
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Haarlem.
 Polman Kruseman, Mr. W.; Middelburg.
 Portheine, Jr. H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bz., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prins, Mr. C. Bloys van Treslong; Buiten-
 zorg (N. I.).
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren—Limpurg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Rengers, W. J. v. Welderen baron; Leeuwarden.
 Repelaer van Spijkenisse, Jhr. J.; Haarlem.
 Reijers, A. J.; Kampen.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N. H.).
 Rhijn, Prof. Dr. C. H. van; Groningen.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Riemsdijk, Jhr. A. W. G. van; Haarlem.
 Ripping, G.; Alkmaar.
 Roest van Limburg, Th. M.; Rotterdam.
 Roos, Dr. A. G.; Groningen.
 Rossum, A. A. J. van; Benschop.
 Rouffaer, G. P.; Weltevreden (N.-I.).
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, J. D.; Haarlem.
 Rutten, M.; Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijckevorsel, H. J. M. H. van; Vucht.
 Rijn, G. van; Rotterdam.
 Rijnbach, A. A. van; Alkmaar.
 Rijperda, J. A.; Oisterwijk.
 Saher, E. von; Haarlem.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O van; 's-Bosch.
 Sassen, Aug.; 's-Gravenhage.

Schaepman, mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en
 Nijenbeek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schorer, Jhr. Mr. K. J.; Utrecht.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Sillem, Mr. J. A.; Amsterdam.
 Singels, Dr. N. J.; Utrecht.
 Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Sluyterman, Prof. T. K. L.; Scheveningen.
 Stolk, J. B. van; Scheveningen.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smits, Dr. C. F. X.; 's-Hertogenbosch.
 Snoeck, Jhr. M. A.; Hintham.
 Spoon J. J.z., A.; Rotterdam.
 Staring, M. L. C.; Dordrecht.
 Steeden, H. F. van; Oegstgeest.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Amsterdam.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stoop, F.; Dordrecht.
 Stork, D. W.; Hengelo.
 Stork, W.; Hengelo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuten, D. D.; Amsterdam.
 Stuijt, J.; Amsterdam.
 Suchtelen van de Haare, Jhr. M. O. van; Hasselt.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Tak, Henri; Middelburg.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aerdenhout.
 Teixeira de Mattos, Jhr. H.; Vogelensang.
 Tepe, A.; Dusseldorp.
 Terveer; 's-Gravenhage.
 Tienhoven, Mr. P. G. van; Haarlem.
 Tonnet, Mej. M.; Weltevreden (N.-I.).
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Amsterdam.
 Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. L. S. F.
 baron van; Zuylen.

Tuyll van Serooskerken van Heeze, S. J. baron
 van; Arnhem.
 Tuyn, W. J.; Edam.
 Tydeman, Mr. M.; Breda.
 Valentiner, Dr. W.; New-York.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veen, C. J. van der; Bolsward.
 Veen, Dr. J. S. van; Arnhem.
 Verheul D.zn., J.; Rotterdam.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeulen, Dr. P. J. F., Amsterdam.
 Vermeylen, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuer, F. baron van; Arnhem.
 Veth, Dr. J.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.
 Visser J.W.zn., H.; Leiden,
 Visser B.zn., G.; Schiedam.
 Voet Jr., E.; Haarlem.
 Volgraff, Prof. Dr. C. W.; Groningen.
 Vollenhove, Prof. Mr. C. van; Leiden.
 Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van; 's-Her-
 togenbosch.
 Vos v. Steenwijk, Mr. J. A. baron de; 's-Gravenhage.
 Vries, D. de; Dokkum.
 Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vries van Doesburg, Mr. J. de; Zierikzee.
 Vrijman, J. A.; 's-Gravenhage.
 Waard, J. de; Groningen.
 Weimar, W.; Hamburg.
 Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Wentinck, J. C.; Utrecht.
 Wentinck Jr., E. J.; Utrecht.
 Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond.
 Weve, J. J.; Nijmegen.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, T. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Wildeman, M. G.; 's-Gravenhage.
 Willink van Collen, H. W.; Breukelen.
 Wrangel, Dr. E.; Lund.
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Amersfoort.
 Wumkes, Dr. G. A.; Sneek.
 Wurfbain, Mr. J. C.; Velp.
 Wurfbain, J. W.; Utrecht.
 Wijngaerden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 IJzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zijll de Jong, Th. J. A. van; Warnsveld.

Als lid is toegetreden de Heer M. D. Henkel, assistent aan het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Tot corresponderende leden zijn door het bestuur benoemd:

K. P. C. de Bazel te Bussum, H. P. Coster te Utrecht, Mevr. K. van Duyl geb. Sprenger te Leeuwarden, T. van Erp te Magelang (N.-I.), H. Ph. Gerritsen te 's-Gravenhage, M. A. C. Hartman te Delft, Baron Leon. Janssen te Brussel, Jos. Kleyntjes te Nijmegen, Mr. D. A. van Munster van Heuven te Nijmegen, C. Muysken te Bussum, C. W. Lunsingh Scheurleer te 's-Gravenhage, J. B. van Stolk te Scheveningen, E. G. Verkade te Delft, Dr. P. J. F. Vermeulen te Amsterdam en E. J. Wentinck Jr. te Utrecht.

WETTELIJKE BESCHERMING VAN MONUMENTEN.

Met de meeste belangstelling nam het Bestuur kennis van het uitvoerig rapport, hetwelk hierachter is afgedrukt, en gaarne grijpt het deze gelegenheid aan om een woord van hartelijken dank te betuigen aan de Commissie voor de vele moeite, welke deze zich getroost heeft voor de voorbereiding van dit belangrijk rapport, en in het bijzonder aan Voorzitter en Secretaris voor de uitvoerige en zaakkundige redactie.

Een belangrijk werk, waartoe door Mr. Dr. J. C. Overvoorde in de Bondsvergadering te Kampen het initiatief genomen werd, is hiermede voltooid. Reeds op de vergadering te Edam werd op de wenschelijkheid van eene wettelijke bescherming van monumenten gewezen en meermalen werd in het »Bulletin" hierop aangedrongen. Wanneer eenmaal het »Staatsblad" het bewijs zal leveren van de erkenning der noodzakelijkheid hiervan, zal de Bond het zich als eene onderscheiding mogen aanrekenen, hiertoe den stoot gegeven te hebben en de belangstelling te hebben aangewakkerd.

Hiermede mag echter de taak van den Bond niet als afgedaan beschouwd worden. Thans dient er naar gestreefd, om de in dit rapport uitgedrukte gedachten in eene wettelijke regeling te doen belichamen, en de kans op verwezenlijking hiervan is te grooter, naarmate aan den wetgever meer algemeen zal blijken, dat de wettelijke regeling in ruimen kring van deskundigen en belangstellenden wenschelijk wordt geacht en noodzakelijk voor het behoud van de monumenten. Het Bestuur hoopt hiertoe in de maand April eene buitengewone vergadering van den Bond uit te schrijven, waartoe ook de besturen van oudheidkundige en bouwkundige vereenigingen zullen worden uitgenoodigd en waarin door verschillende sprekers de wenschelijkheid eener wettelijke regeling zal worden toegelicht. Het Bestuur zal zich daarna tot de Regeering wenden, om, onder verwijzing naar de in het rapport vervatte beginselen, aan te dringen op een spoedige behandeling van dit onderwerp.

Namens het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond,
H. E. VAN GELDER, *Secretaris*.

VERSLAG DER COMMISSIE TER VOORBEREIDING VAN WETTELIJKE MONUMENTENBESCHERMING.

*Aan het Bestuur van den Nederlandschen
Oudheidkundigen Bond.*

De Commissie is uitgegaan van het denkbeeld, dat het hare taak was de gegevens bijeen te brengen, die Uw Bestuur in staat zouden stellen zich te wenden tot de Regeering met het verzoek een wetsontwerp betreffende de bescherming der monumenten van geschiedenis en kunst bij de Kamers aanhangig te maken, en bij dat verzoek tevens de hoofdlijnen aan te geven, waarbinnen zulk ontwerp zich zal hebben te bewegen, wil het eenigermate voldoen aan de wenschen, in dit opzicht in de kringen van kunstminnaars en oudheidkundigen gekoesterd, en tevens zooveel mogelijk zich aansluiten bij in Nederland heerschende toestanden en rechtsbegrippen.

Bij deze opvatting van hare taak, meende zij, dat het resultaat van haren arbeid niet den vorm van een wetsontwerp had aan te nemen, doch dat het de leidende beginselen voor zoodanig ontwerp in ordelijke rangschikking moest formuleeren en toelichten.

Het is der Commissie niet noodig voorgekomen zulk een schema te doen vergezeld gaan van een overzicht der in andere landen te dezer zake bestaande wettelijke regelingen, omdat zoodanig overzicht gemakkelijk is te vinden in verschillende buitenlandsche werken, en ook, althans wat de hoofdzaken betreft, in opstellen, vroeger gepubliceerd door hare leden Mr. Overvoorde¹⁾ en Prof. Molengraaff²⁾.

Ook het opnieuw bepleiten van de wenschelijkheid zelve van wettelijke monumentenbescherming scheen haar niet noodzakelijk. Hetgeen thans reeds door Regeering en Volksvertegenwoordiging feitelijk wordt verricht ten behoeve der monumentenzorg — de jaarlijksche aanvraag en beschikbaarstelling van gelden voor de instandhouding en beschrijving van monumenten, de herhaaldelijk in de Tweede Kamer geuite, en door de Regeering beaamde, wensch tot wettelijke bescherming der gedenkteekenen van oude kunst en geschiedenis — het schijnt ruim voldoende om aan te nemen, dat er ten gunste van zoodanige wettelijke voorziening in ons land eene communis opinio bestaat.

Het kon ook wel niet anders, of juist de reeds bestaande staatsbemoeiing voor het behoud der monumenten moest leiden tot het inzicht, dat dit als »algemeen belang” erkende, als voorwerp van Staatszorg nagestreefd, behoud niet behoorlijk verzekerd is, zoolang de Staat niet de macht heeft dwingend op te treden, daar waar overreding blijkt te kort te schieten.

Een recente gebeurtenis als de zeer betreurenswaardige vernietiging der N. Z. Kapel te Amsterdam, het harde *feit*, dat een, zoowel uit historisch als uit artistiek oogpunt allerbelangrijkst gebouw in de hoofdstad des Rijks kon worden gesloopt — zulk een droevig voorval kan bevestigen, dat de Regeering, ook al zijn de ruimste geldmiddelen

1) *Bulletin van den Nederl. Oudheidkundigen Bond*, II, blz. 60 vv.

2) *De Gids*, 1905, III, blz. 45 vv.

te harer beschikking, ook al geeft zij blijk van den besten wil, zonder wettelijke bevoegdheid niet bij machte is het belang der gemeenschap voldoende te beschermen.

Behoeft dus het denkbeeld van wettelijke monumentenbescherming geen verdediging meer — wat wèl ampele overweging vereischt, dat is de wijze waarop dit denkbeeld in Nederland verwezenlijkt kan worden. Het voorbeeld van het buitenland kan hier wel veelszins tot leering strekken, tot bloote navolging leent het zich niet, daar rekening gehouden dient te worden, zoowel met de in ons land bestaande afwijkende rechtsverhoudingen, als met de eigenaardigheden van den volksgeest, die nu eenmaal niet in die mate dwang van de wet verdraagt, als met de geaardheid van andere volkeren bestaanbaar blijkt.

De Commissie heeft daarom getracht de formulering van hetgeen gewenscht werd geacht te beperken tot dat wat op het oogenblik bereikbaar scheen. Als zoodanig meent zij het volgende te mogen aanbevelen:

1. *Van Rijkswege worden onroerende zaken, die tenminste 50 jaar oud zijn, of onderdeelen daarvan, beschermd:*

a. *voor zoover zij behooren aan openbare lichamen, instellingen onder openbaar bestuur, kerkgenootschappen of kerkelijke instellingen, indien zij belangrijk zijn voor geschiedenis of kunst;*

b. *voor zoover zij behooren aan particulieren of aan niet onder a vallende stichtingen of zedelijke lichamen, indien zij bijzonder belangrijk zijn voor geschiedenis of kunst.*

TOELICHTING. — Bescherming der monumenten is niet mogelijk zonder beperking van het beschikkingsrecht der eigenaren in het belang der gemeenschap. Het schijnt daarom billijk den druk dezer beperking zwaarder te laten wegen op de openbare lichamen, die, als organen der gemeenschap, uit hunnen aard geroepen zijn hare belangen te dienen, dan op particulieren. Vandaar dat de eigendomsbeperking aan de laatsten alleen wordt opgelegd, indien hun bezit *bijzondere* beteekenis heeft voor geschiedenis en kunst, terwijl de eigendommen van openbare lichamen beschermd worden, zoodra zij eenig belang voor kunst of historie vertegenwoordigen. Kerkbesturen zijn hier op ééne lijn te stellen met de besturen van openbare lichamen, omdat zij in zekeren zin te beschouwen zijn als de tijdelijke beheerders van door het voorgeslacht aan hen toevertrouwde goederen, wien niet een zoo uitgebreid beschikkingsrecht toekomt als aan particuliere eigenaren.

Met »instellingen onder openbaar bestuur» worden zulke bedoeld, waarvan de besturen worden benoemd door de Overheid: Rijk, Provincie of Gemeente.

Aan den eisch der »belangrijkheid voor geschiedenis of kunst» is de beperking verbonden, dat de onroerende zaken tenminste 50 jaar oud moeten zijn, omdat de Commissie meent, dat deze belangrijkheid bezwaarlijk kan beoordeeld worden door tijdgenooten van haar ontstaan. Tenminste een menschenleeftijd dient sinds de wording van een voorwerp verlopen te zijn, alvorens over de waarde daarvan uit artistiek en historisch oogpunt

wordt beslist, ook om zooveel mogelijk te voorkomen, dat het werk van nog levende kunstenaars aan zulk oordeel wordt onderworpen.

2. Ten behoeve hunner bescherming worden de bedoelde onroerende zaken of onderdeelen daarvan geklasseerd als »beschermden monumenten van geschiedenis en kunst», bij besluiten van eene daartoe in te stellen Rijkscommissie, hetzij ambtshalve, hetzij op verzoek van den eigenaar. De besluiten betreffende de klasseering worden ter algemeene kennis gebracht, medegedeeld aan de betrokken eigenaren en, nadat zij te hunnen opzichte onherroepelijk zijn geworden, ingeschreven in de openbare registers.

Hetzelfde geldt ten opzichte van klasseeringsbesluiten, wegens veranderde omstandigheden door de Rijkscommissie ingetrokken.

TOELICHTING. — De bezwaren tegen het hier voorgestelde systeem, het z.g. »classement», zijn der Commissie niet onbekend. Het groote bezwaar, dat n.l. juist door de aanwijzing van een bepaalde groep monumenten, welke de bescherming der wet genieten, de niet-geklasseerde allicht in nog ongunstiger conditie geraken dan waarin zij thans verkeerden, daar hunne niet-klasseering hen in de oogen van het publiek als minderwaardig stempelt, wordt ook door de Commissie zeer ernstig geacht.

Waar echter de bescherming der monumenten een last legt op de onroerende zaken, scheen het der Commissie billijk dien last niet uit te strekken tot alle, die wellicht kunst-historische waarde bezitten, doch hem te beperken tot bepaald-aangewezenen. Door in punt 1 de kerken te brengen tot dezelfde, meer-beschermden, groep als de gebouwen van openbare lichamen, heeft zij getracht het nadeel der niet-klasseering op die meest-belangrijke categorie van gebouwen zoo min mogelijk van invloed te doen zijn.

Met het oog op de mogelijkheid, dat een geklasseerde zaak haar belang verliest (b.v. door brand of andere verwoesting), dient er gelegenheid te bestaan haar van de lijst der geklasseerde monumenten af te voeren.

Voor de bekendmaking der klasseeringsbesluiten schijnt het voorgestelde voldoende. Het hechten van een kenmerk aan de geklasseerde monumenten achtte de Commissie niet geraten, daar dit, wil het doeltreffend zijn, allicht tot ontsiering zou leiden. Door de inschrijving in de openbare registers wordt de klasseering steeds kenbaar gemaakt aan ieder belanghebbende. De kennisgeving aan den eigenaar werd noodig geacht, in verband met de mogelijkheid van beroep.

3. De in punt 2 bedoelde Commissie is tevens belast met het voorschrijven van maatregelen in het belang van de instandhouding der geklasseerde onroerende zaken en met het houden van toezicht op de uitvoering daarvan.

TOELICHTING. — De rangschikking der onroerende zaken onder de beschermden monumenten hangt ten nauwste samen met de opvatting betreffende de mogelijkheid van instandhouding (c. q. herstel) daarvan. Het ligt dus voor de hand aan dezelfde Commissie, die deze rangschikking — de klasseering — verricht, ook op te dragen voor het behoud

der geklasseerde monumenten te waken. Evenzoo dient het College, dat de maatregelen voor het behoud aangeeft, zelf toe te zien, dat deze richtig worden uitgevoerd.

4. *Een geklasseerde onroerende zaak of het geklasseerde onderdeel daarvan mag niet worden vernietigd, gewijzigd, hersteld of aan aanbouw onderworpen, dan na verkregen machtiging van de in punt 2 bedoelde Rijkscommissie. Aan die machtiging kunnen voorwaarden verbonden worden in het belang van geschiedenis en kunst.*

TOELICHTING. — Het behoeft geen betoog, dat, zonder een verbod van vernietiging enz., monumentenbescherming onbestaanbaar is. Een absoluut verbod, niet alleen van wijziging en aanbouw, maar ook van vernietiging, zou echter te ver gaan, daar er gevallen denkbaar zijn, waarin zóó gewichtige belangen tot de vernietiging nopen, dat de ideëele belangen van kunst en historie daarvoor moeten wijken.

Ook de »herstelling» van een monument dient niet te kunnen geschieden zonder voorkennis der Rijkscommissie, daar onoordeelkundige herstellingswerken een kunstwerk geheel kunnen bederven. Echter spreekt het vanzelf, dat voor allerlei eenvoudige werkzaamheden niet telkens machtiging zal aangevraagd behoeven te worden. De praktijk zal daarom wel meebrengen, dat door de Rijkscommissie aanwijzing wordt gedaan van ongevaarlijke herstellingswerkzaamheden, die zonder hare machtiging mogen plaats vinden.

Onder de verboden »wijziging» van een geklasseerd monument is ook te begrijpen de wijziging in het uiterlijk daarvan door het aanbrengen van opschriften en andere reclamemiddelen, die ontsiering ten gevolge hebben.

5. *Het openbaar lichaam, eigenaar eener geklasseerde onroerende zaak, kan door de Rijkscommissie worden aangeschreven de door haar voor de instandhouding der zaak noodig geachte werken uit te voeren binnen een door haar te bepalen tijd en is gehouden daarbij te volgen de door haar gegeven aanwijzingen. Blijft het in gebreke, dan worden de werken van Rijkswegen uitgevoerd. De kosten der instandhouding kunnen geheel of gedeeltelijk voor rekening van het Rijk worden gebracht.*

Ieder ander eigenaar eener geklasseerde onroerende zaak is verplicht deze in stand te houden. Bij nalatigheid moet hij toelaten, dat de instandhouding geschiedt van Rijkswegen, in welk geval de kosten dezer instandhouding, voor zooverre de eigenaar er niet door wordt gebaat, voor rekening van het Rijk worden gebracht.

TOELICHTING. — Behalve door de in het vorig punt voorziene werkzaamheden, kan een monument ook ernstige schade lijden, doordien de eigenaar de voor de instandhouding noodzakelijke werken nalaat. Tegen deze schade door verwaarloozing bedoelt de hier voorgestelde bepaling te waken. Waar een eigenaar echter gedwongen wordt een hem toebehoorend monument niet alleen, c. q. tegen zijnen zin, in wezen te laten, maar ook het in stand te houden, dient de dwang dragelijk te worden gemaakt door de mogelijkheid te openen, dat de er uit voortvloeiende kosten komen voor rekening van de gemeenschap, in wier belang de dwang wordt uitgeoefend. Ook hier bestaat er reden zwaarder druk te

leggen op organen der gemeenschap dan op particulieren, maar het schijnt billijk in dit geval de kerkbesturen te doen deelen in de gunstige positie der particulieren. Als regel wordt dus gesteld, dat de onderhoudskosten bij monumenten, behoorende aan openbare lichamen, door de eigenaren worden gedragen, tenzij bijzondere omstandigheden een uitzondering wettigen: het geval b.v. van eene noodlijdende gemeente, wier raadhuis herstellingswerken behoeft. Maar ten opzichte van andere eigenaren geldt als regel, dat de kosten van het onderhoud hunner eigendommen, welke zij niet zelven voldoende onderhouden, worden gedragen door het Rijk, behalve dat gedeelte dier kosten, dat geacht kan worden de vermogensrechtelijke waarde dier eigendommen te vermeerderen.

Het spreekt vanzelf, dat de Rijkscommissie de haar in dit punt toegedachte bevoegdheid niet kan uitoefenen, zonder in elk bijzonder geval in overleg te treden met de Regeering met het oog op de mogelijke financiëele gevolgen. Hare taak zal dus daarin bestaan, dat zij van een voorkomend geval kennis geeft aan den Minister van Binnenlandsche Zaken en dezen inlicht over de eventueel ten laste van het Rijk vallende kosten, waarna de Minister, op hem geschikt voorkomende tijd en wijze, kan zorg dragen voor de uitvoering der wenschelijk geachte maatregelen.

6. Eene geklasseerde onroerende zaak kan ten algemeenen nutte worden onteigend.

TOELICHTING. — De bedoeling van dit punt is: vast te stellen, dat onder de redenen van »algemeen belang" die, volgens de bestaande wet, tot onteigening van onroerende zaken kunnen leiden, ook behoort de belangrijkheid voor kunst of geschiedenis.

Er zijn toch gevallen denkbaar, waarin, niettegenstaande de door de vorige bepalingen aangeboden mogelijkheden, de onteigening van een monument noodzakelijk wordt. Zoo b.v. het geval, dat een vermogensrechtelijk waardeloos gebouw door den eigenaar zóó stelselmatig wordt verwaarloosd, dat de onderhoudskosten noodeloos en belangrijk stijgen, of het geval, dat een allerbelangrijkst monument door den eigenaar geheel ontoegankelijk wordt gehouden. Voor zulke, zij het zeldzame, gevallen dient de mogelijkheid van onteigening te worden geopend.

7. Van de in de punten 2, 4, 5 en 11 bedoelde beslissingen kan de belanghebbende binnen een maand, nadat die beslissing te zijner kennis werd gebracht, in beroep gaan bij den Minister van Binnenlandsche Zaken. Indien op zulk beroep niet binnen drie maanden is beslist, wordt het geacht gegrond te zijn bevonden. Hangende het beroep is de bepaling van punt 4 toepasselijk.

TOELICHTING. — Hierbij valt alleen op te merken, dat de voorgestelde termijn, waarbinnen op het beroep moet zijn beslist, in gewone omstandigheden zeker voldoende, bij den aanvang der klasseering, wanneer betreffende tal van monumenten ongeveer gelijktijdig besluiten genomen zullen worden, wellicht te kort zal zijn, daar de mogelijkheid natuurlijk bestaat, dat tegen vele dezer besluiten in beroep wordt gegaan. De wet zou hierin door eene overgangsbepaling kunnen voorzien.

8. *Aan de gemeenteraden wordt de bevoegdheid verleend maatregelen te treffen tegen wijziging in de omgeving van geklasseerde onroerende zaken, welke voor deze nadeelig zijn.*

TOELICHTING. — Aan de aesthetische waarde van een gebouw kan ten eerste afbreuk worden gedaan door wijziging in de omgeving, waaruit disharmonie in afmetingen of karakter voortvloeit, of tengevolge waarvan het beschermde monument meer of minder aan het oog wordt onttrokken.

Ook opzichtige reclames in de nabijheid van een monument kunnen het aspect daarvan ten eerste schaden.

Het moet mogelijk zijn tegen deze gevaren het monument te beschermen. Daarbij is echter rekening te houden met de plaatselijke omstandigheden, waarom het raadzaam schijnt deze zorg toe te vertrouwen aan de gemeenteraden en dezen de bevoegdheid te geven tot het nemen van maatregelen, welke strekking niet verder gaat dan toegelaten is voor de verordeningen, bedoeld in art. 135 der Gemeentewet.

Zonder dat het noodig schijnt dit uitdrukkelijk in de wet te zeggen, moet ook overigens worden gerekend op de medewerking der gemeentebesturen ten behoeve der monumentenbescherming. Reeds thans pleegt de Minister van Binnenlandsche Zaken de Commissarissen der Koningin in de Provinciën periodiek uit te noodigen jaarlijks aan de gemeentebesturen te verzoeken van elke voorgenomen of begonnen vernietiging, wijziging, herstelling of besteigering van een monument van geschiedenis of kunst kennis te geven aan zijn Departement. Deze praktijk dient te blijven bestaan, doch er zal, na de invoering eener wettelijke monumentenbescherming, allicht met meer nadruk op de nakoming van dit verzoek kunnen worden aangedrongen en de berichten zullen gezonden moeten worden aan de in punt 2 bedoelde Rijksc commissie. Door zich ook de medewerking van plaatselijke oudheidkundige vereenigingen te verzekeren en door de belangstelling van particulieren aan te moedigen, zal deze Commissie verder moeten trachten zoo goed mogelijk op de hoogte te blijven van de lotgevallen der monumenten, zoowel geklasseerde als ongeklasserde. Zijn eenmaal de door de Rijksc commissie voor de monumentenbeschrijving bewerkte lijsten verschenen, waarin *alle* onroerende zaken, die éé nige waarde bezitten voor geschiedenis en kunst, zijn opgenomen, dan kan de dikwijls door nalatige gemeentebesturen geopperde uitvlucht, dat zij niet wisten, dat een bepaald gebouw een »monument" was, niet meer als verontschuldiging van verzuim worden aangevoerd, en dus met des te meer grond worden verwacht, dat de inlichtingendienst der in punt 2 bedoelde Rijksc commissie met de hulp der gemeentebesturen voldoende georganiseerd zal zijn.

9. *Bij de oprichting eener inrichting als bedoeld in art. 1 der Hinderwet, binnen een kring van 200 M. van een geklasseerde onroerende zaak, is het gemeentebestuur verplicht eene kennisgeving, als voorgeschreven in art. 6 dier wet, te zenden aan de in punt 2 genoemde Rijksc commissie.*

TOELICHTING. — Het is duidelijk, dat het bestaan van een monument grootelijks bedreigd kan worden, indien in de nabijheid daarvan eene inrichting komt, die uit haren

aard brandgevaar medebrengt of die, door rook of gassen, welke zij ontwikkelt, de materialen, waaruit het monument is opgetrokken, zou kunnen aantasten. Het is b.v. een bekend feit, dat sommige soorten van bergsteen spoedig verweeren onder den invloed van fabrieksrook ¹⁾, en baksteenbouwwerken kunnen door den zwarten neerslag van de verbrandingsproducten eener fabriek geheel bedorven worden. Door haar in de mogelijkheid te stellen van dergelijke gevaren, die een monument bedreigen, steeds tijdig te vernemen, geeft men de Rijkscommissie gelegenheid te pogen deze gevaren af te wenden door, op de in art. 7 der Hinderwet aangegeven wijze, bezwaar in te brengen tegen de oprichting eener nadeelige inrichting.

10. *Roerende zaken, wegens de daaraan door de daartoe gerechtigden gegeven bestemming, kennelijk tot onroerende zaken behorende, worden, indien zij belang bezitten voor geschiedenis of kunst, als onroerende zaken beschouwd.*

TOELICHTING. — Veel grooter bezwaar dan de bescherming van onroerend goed levert die van roerende goederen. Willen deze laatste inderdaad beschermd zijn tegen vernietiging, wijziging en vervoer naar het buitenland, dan geeft in de eerste plaats hunne klasseering zeer groote moeilijkheden, daar hun bestaan in den regel alleen met toestemming van hunne eigenaren is te constateeren, zoodat, wil men niet geheel afhankelijk zijn van dezer welwillendheid, aan de klasseeringscommissie een zeer uitgebreid toegangsrecht zou verleend moeten worden, dat, bepaaldelijk tegenover kerkbesturen en particulieren, in ons land zeker tegenkating zou ondervinden. Het toezicht op de naleving der beschermende bepalingen zou vervolgens groote moeilijkheden medebrengen, en eindelijk ware een verbod van vervreemding niet te handhaven, zonder dat daarnaast stond de bepaling, dat dit vervalt, indien de Staat geen gebruik maakt van een hem toe te kennen recht van voorkoop. Intusschen zou in de praktijk de Staat waarschijnlijk, na den eigenaar eerst allerlei last te hebben aangedaan, zich onmachtig moeten verklaren zelf den aankoop te doen en tot de vervreemding alsnog vergunning geven. Voorshands schijnt voor de bescherming van roerende monumenten van geschiedenis en kunst — behalve in na te noemen geval — het beste middel: de belangstelling der eigenaren op te wekken (hetgeen reeds eenigermate geschiedt door de werkzaamheid der beschrijvingscommissie), en vervolgens de beschikbaarstelling van ruime middelen voor den aankoop van kunstvoorwerpen van Staatswege, hetzij met gelden van den Staat, hetzij met gelden van particulieren, gelijk dit zoo uitmuntend wordt bevorderd door de Vereeniging »Rembrandt».

Intusschen is er eene groep van roerende monumenten, welker wettelijke bescherming dringend noodig en ook zonder te groot bezwaar uitvoerbaar is, n.l. die roerende goederen, welke kennelijk, wegens de daaraan door de daartoe gerechtigden gegeven bestemming, tot een onroerende zaak behooren en derhalve daarvan als het ware deel uitmaken. Men denke b.v. aan het choorgestoelte in eene kerk, aan losse onderdeelen van een grafmonument,

1) Reeds in 1683 werd volgens Lethaby (*Westminster Abbey and the Kings craftsmen*, London, 1906,) vastgesteld, dat het verweeren der Westminster abdij te Londen aan de inwerking van steenkolenrook was toe te schrijven. Vgl.: *Die Denkmalpflege*, IX, S. 106.

of voorwerpen, die daarbij behooren (rouwboarden), aan de schilderijen in regentenkamers enz., voorwerpen kortom, die door hunne stichters op eene bepaalde plaats zijn gesteld met de bedoeling, dat zij daar zouden blijven, bedoeling die soms uit opschriften, gewoonlijk echter uit den aard zelf dier voorwerpen voldoende blijkt. Zulke voorwerpen nu, die, hoewel feitelijk roerend, in ideëelen zin echter onroerend zijn, zullen door eene monumentenwet tot onroerend goed gestempeld en dan op dezelfde wijze als dit beschermd kunnen worden.

11. *Roerende zaken, belangrijk voor geschiedenis of kunst, voor zooverre zij behooren aan openbare lichamen, worden door de in punt 2 bedoelde Rijkscommissie geklasseerd en mogen niet worden vernietigd, gewijzigd, hersteld, vervreemd of verpand, zonder de machtiging dier Rijkscommissie, die aan deze machtiging voorwaarden in het belang van geschiedenis of kunst kan verbinden. De klasseeringsbesluiten — en, eventueel, hunne intrekking — worden ter algemeene kennis gebracht en medegedeeld aan de daarbij betrokken besturen van openbare lichamen.*

TOELICHTING. Om reeds vroeger uiteengezette redenen komt het der Commissie oorbaar voor op het kunstbezit van openbare lichamen een zwaarder druk te leggen, dan op dat van particulieren of kerken. Practisch is de klasseering hier ook uitvoerbaar. Een absoluut verbod van vervreemding scheen niet gewenscht, daar omstandigheden denkbaar zijn, waarin die vervreemding in het belang van het te beschermen goed zal strekken, — b.v. om een betere bewaring te verzekeren. Daarom dient het dus, eenerzijds, mogelijk te zijn, dat een kunstvoorwerp met machtiging der Rijkscommissie door een openbaar bestuur wordt vervreemd, doch moet, anderzijds, de Rijkscommissie in de gelegenheid wezen, door aan hare machtiging voorwaarden te verbinden — b.v. verkoop aan een bepaald museum — voor afdoende bescherming van zulk een voorwerp zorg te dragen.

12. *Van alle toevallig in den bodem gevonden oudheden, hetzij onroerend, hetzij roerend, is de vinder verplicht binnen 24 uur aangifte te doen bij den Burgemeester der Gemeente, waarin de vondst geschiedde.*

TOELICHTING. — Het is voor de oudheidkunde van het grootste belang, dat vondsten van oudheden zoo spoedig mogelijk ter kennis komen van bevoegde beoordeelaars, niet alleen opdat dezen de gevonden voorwerpen-zelve kunnen bestudeeren, maar opdat alle omstandigheden der vondst ook tot hunne kennis komen. Onmiddellijke aangifte der vondsten is daarom noodzakelijk en die kan het gemakkelijkst geschieden bij de Burgemeesters, aan wie dan ware op te dragen de bij hen ingekomen berichten dadelijk over te brengen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken.

13. *De vinder, of de eigenaar van het terrein, waarin de vondst plaats had, is verplicht aan den daartoe door den Minister van Binnenlandsche Zaken aangewezen ambtenaar gelegenheid te geven de gevonden oudheden te onderzoeken en af te beelden, gedurende een door dezen ambtenaar te bepalen termijn, doch niet langer dan zes weken nadat de aangifte*

is geschied. Het is verboden gedurende dit tijdsbestek gezegde oudheden te vernietigen, te wijzigen of te vervreemden.

TOELICHTING. — Daar de kennis, noodig voor het beoordeelen der hier bedoelde vondsten, een geheel andere is dan die, waarover de in punt 2 bedoelde Rijksc commissie geacht wordt te beschikken, dient op hare bemoeiing bij deze materie niet te worden gerekend. Ook ter bevordering eener spoedige afdoening van zaken schijnt het wenschelijk, dat voor dit doel door den Minister van Binnenlandsche Zaken minstens één speciale ambtenaar wordt aangewezen, die van elk voorkomend geval vanwege het Departement van Binnenlandsche Zaken onmiddellijk wordt in kennis gesteld en het verder zelfstandig kan behandelen.

14. *Zij, die opgravingen willen ondernemen met het doel oudheden te vinden, zijn verplicht daartoe machtiging te vragen aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, die deze machtiging niet verleent, dan onder voorwaarden, welke een wetenschappelijk onderzoek waarborgen. Deze machtiging wordt geacht te zijn verleend, indien zij niet binnen zes weken na de aanvraag geweigerd is.*

TOELICHTING. — Hetgeen werd opgemerkt ter verklaring van punt 12, geldt ook hier. Voor ondernemers eener graving, die handelen met wetenschappelijke bedoeling, kan eene bemoeiing der Regeering, als hier voorgesteld, weinig bezwaarlijks hebben en tegenover gravers uit winzucht geeft zij een uitstekend middel in de hand om te waken voor de naleving der bij de punten 12 en 13 voorgestelde bepalingen.

15. *Indien bij het doen van gravingen, ook zonder dat zij geschieden met de bedoeling oudheden te vinden, zoodanige oudheden worden aangetroffen, als het vermoeden wettigen, dat een wetenschappelijk onderzoek gewenscht is, heeft de Regeering de bevoegdheid binnen 2 weken, nadat van de vondst aangifte is gedaan, aan de voortzetting der graving voorwaarden te verbinden, welke het bedoelde onderzoek waarborgen. De door den ondernemer der graving tengevolge van deze tusschenkomst geleden schade wordt van Staatswege vergoed.*

16. *Van terreinen, waarin oudheden van groot historisch belang aanwezig zijn, kan onteigening plaats vinden. Ten behoeve der voorbereiding van deze onteigening is de eigenaar of gebruiker der terreinen verplicht de werkzaamheden, bedoeld in art. 9 der onteigeningswet, toe te laten.*

TOELICHTING. — In sommige gevallen zal het niet voldoende zijn, dat opgravingen geschieden onder wetenschappelijk toezicht, maar zal ook het resultaat dier opgravingen ter plaatse behouden blijven en voor belangstellenden toegankelijk moeten zijn. Het kan ook voorkomen, dat onteigening noodig is, omdat een terrein, waarvan vermoed wordt, dat het belangrijke oudheden bevat, gevaar loopt, b.v. door bebouwing, voor wetenschappelijk onderzoek verloren te gaan. In dit geval zal men niet altijd zeker zijn van de aanwezigheid dier oudheden, zoodat het wenschelijk is, dat door eene proefgraving kan blijken of er reden bestaat tot onteigening.

In sommige buitenlandsche wetten is den Staat ook het recht verzekerd, op terreinen, welke hem niet toebehooren en waarin geen gravingen geschieden, opgravingen te doen in het belang der oudheidkunde. Hoewel den Staat daarmee een geringere bevoegdheid wordt gegeven, dan met het recht van onteigening, is eene dergelijke bepaling toch in de praktijk voor de grondeigenaren veel bezwarender.

Onteigening is een maatregel, welke toepassing zóóveel omslag vordert en zóó groote kosten na zich sleept, dat hij altijd een uiterste middel zal blijven en dus door belanghebbenden niet kan worden gevoeld als een steeds boven hun hoofd hangende bedreiging van hun bezit. Heeft de Staat echter het recht in ieder terrein, tegen den wil van den eigenaar, tegen vergoeding der schade opgravingen te doen, dan ziet de grondbezitter daarin terecht het gevaar in de vrije beschikking over zijn grond op het ongelegenst oogenblik belemmerd te kunnen worden, daar de materiele schade, welke hem vergoed wordt, in den regel geene zóó groote uitgaven zal vorderen, dat de Staat zich daardoor behoeft te laten afschrikken. Ook valt er rekening te houden met allerlei psychologische momenten — zooals de lust van een landbouwer in zijn te velde staand gewas, of de liefde van een landbezitter voor een aanwezigen aanleg —, die den grondeigenaar afkeerig maken van het denkbeeld op zijn terrein opgravingen te moeten gedoogen.

Waar nu het succes van de voorgestelde bepalingen betreffende opgravingen en vondsten ten nauwste verbonden is aan den goeden wil der grondeigenaren, daar overtreding der wetsbepalingen in vele gevallen zoo gemakkelijk zonder gevaar zal kunnen geschieden, moet zooveel mogelijk alles worden vermeden, wat antipathie kan wekken tegen het werk der oudheidkundigen.

Verder te gaan dan den Staat het in punt 15 voorgeschreven bemoeiingsrecht te geven ten opzichte van terreinen, waar gravingen reeds in gang zijn, scheen de meerderheid der Commissie daarom ongeraden — gelijk dit trouwens het inzicht is van een op dit gebied zoo gezaghebbend man als Prof. Dragendorff, die met het wetenschappelijk toezicht op de oudheidkundige opgravingen in Duitschland is belast.

17. Handelingen in strijd met bovenstaande bepalingen, of belettende de uitvoering daarvan, worden strafbaar gesteld en beschouwd als overtredingen.

TOELICHTING. — De Commissie heeft het niet hare taak geacht te onderzoeken in hoeverre elke overtreding tot eene strafvervolging aanleiding zal kunnen geven.

Tegenover openbare lichamen kan mede van hoogerhand worden gewaakt voor de naleving der beschermende bepalingen, door besluiten, strekkende tot vernietiging, wijziging, vervreemding, enz. van onroerende of roerende geklasseerde zaken, niet goed te keuren, of — ingeval goedkeuring niet vereischt wordt — te vernietigen. Voor zooverre zulk toezicht niet reeds krachtens bestaande wetsbepalingen kan worden uitgeoefend, zou het nader behooren te worden vastgesteld.

Bovendien zou kunnen worden bepaald, dat vervreemding en in-pand-geving van geklasseerde roerende goederen nietig zijn en den Staat het recht geven die goederen onder

iederem houder op te vorderen. Ter waarschuwing van eventueele koopers of in-pand-nemers ware het nuttig tevens te bepalen, dat deze goederen van een stempel of etiket, dat niet groot behoeft te wezen, zullen worden voorzien, zoodat een ieder kan weten, dat hij met een geklasseerd voorwerp te doen heeft.

Wat, ten slotte, den aard der sanctie betreft, aan de ontworpen bepalingen te hechten, wenscht de Commissie de volgende opmerkingen te maken. Schijnt het in het algemeen aangewezen strafbepalingen te stellen, overeenkomende met die, bepaald voor overtredingen betreffende de openbare orde (Wetboek van Strafrecht, boek III, titel II), bij de bepaling van het bedrag der op te leggen boeten dient toch rekening te worden gehouden met het feit, dat de overtredingen in den regel het gevolg zullen zijn van baatzucht, zoodat geringe boeten niet afschrikwekkend zullen werken. De eigenaar b.v. van een oud huis met een fraaie kamerbetimmering, die geklasseerd is, zal zich van verkoop daarvan niet laten terughouden, indien hij daarmede slechts eene boete belooft, ver beneden de opbrengst van den verkoop. Wil men dus in zulk geval niet dadelijk hechtenis behoeven toe te passen, dan zal eene hooge boete moeten opgelegd kunnen worden, liefst eene gelijk aan de opbrengst of de geschatte waarde van het verkochte kunstwerk.

Voorts dient verdubbeling der straffen mogelijk te zijn, indien, tijdens het plegen der overtreding, nog niet twee jaren verlopen zijn, sedert eene vroegere veroordeeling van den schuldige wegens dergelijke overtreding onherroepelijk is geworden.

En eindelijk dienen de bepalingen van art. 34 van het Wetboek van Strafrecht, betreffende verbeurdverklaring, toegepast te worden ten opzichte der oudheden, bedoeld in de punten 11, 12, 13, 14 en 15.

De Commissie voornoemd:

VICTOR DE STUERS, <i>Voorzitter.</i>	J. C. OVERVOORDE.
M. I. DUPARC.	A. F. O. VAN SASSE VAN YSSELT.
SEERP GRATAMA.	C. W. VOLLGRAFF.
W. L. P. A. MOLENGRAAFF.	JAN KALF, <i>Secretaris.</i>

's-Gravenhage, 15 Februari 1910.

PIETER SAENREDAM.

Reeds is het tien jaar geleden dat Dr. Corn. Hofstede de Groot, bij de belangwekkende uitgaaf van »Utrechtsche kerken, teekeningen en schilderijen van Pieter Saenredam», na de Nederlandsche kerkschilders in drie groepen verdeeld te hebben, onzen meester aldus kenschetst: »De derde groep behoort te Haarlem thuis. Tot haar behooren in de eerste plaats Pieter Saenredam en diens leerling Isaack van Nickele. Zij bezitten noch den fantastischen zin voor de kolossale renaissance gebouwen, die aan de eerstgenoemde, noch de poëtische ontvankelijkheid voor het clair-obscur, die aan de tweede groep eigen is. Zij schilderen de kerken die zij zien, uit liefde voor de architectuur, hun eenig streven is de

bestaande gebouwen zoo getrouw mogelijk weer te geven, zonder zich om iets anders dan architectuur te bekommeren. . . .

Dat Pieter Saenredam zijn hoogste streven bereikt acht, wanneer hij eenig bouwwerk zoo nauwkeurig mogelijk heeft afgebeeld, verleent natuurlijk aan zijne schilderijen een architectonische waarde, welke die zijner vakgenooten niet bezitten. Grooter waarde nog dan zijne schilderijen bezitten zijne teekeningen. Deze toch voerde hij op de plaats zelve met de grootste nauwkeurigheid uit, zoodat men van de meeste hunner nog heden ten dage nauwkeurig de plaats kan bepalen waar hij zijn teekenstoeltje heeft opgezet. Later schilderde hij dan met behulp van groote, zuiver geometrisch geconstrueerde teekeningen zijne schilderijen, waarop hij vaak met angstvallige nauwgezetheid aangaf wanneer hij ze geteekend, wanneer geschilderd had."

Met deze beoordeeling heb ik mij nimmer kunnen vereenigen, omdat Saenredam hier mijns inziens als schilder te kort gedaan wordt, als getuige overschat. Het verdienstelijke boek van Hans Jantzen, »das Niederländische Architecturbild'', waarin de beteekenis van Saenredam veel juister wordt aangegeven, zonder mij evenwel nog geheel te voldoen, geeft mij aanleiding thans op bovengenoemde beoordeeling in te gaan. Jantzen zet zeer nauwkeurig uiteen hoe groote beteekenis nieuwe perspectivische gezichtspunten aan de kunst van Saenredam geven en het ontgaat hem meest niet hoe naïef Saenredam zijn perspectief toepast en welke vrijheden hij zich veroorlooft. Maar ook hij, hoeveel bewondering hij ook heeft voor de fijne tinten van den schilder, ziet toch blijkbaar de ontzaggelijke coloristische eigenschappen over het hoofd, waardoor die onhandige, niet altijd juiste perspectivische constructies tot zulke zuivere juweeltjes worden. Men is zoo weinig meer gewend nuchterheid van voordracht en zuiverheid van lijn met kleurwerking gepaard te zien gaan, dat men zich hier blijkbaar van de laatste geen voldoende rekenschap heeft gegeven.

Maar ik ben ten eerste het bewijs schuldig dat Saenredam in zijn schilderijen door perspectivische fouten soms geheel onbetrouwbaar is en zelfs in zijn teekeningen geen onvoorwaardelijk geloof verdient.

Het eerste is gemakkelijk genoeg. Men legge de afbeeldingen van de Mariekerk bij mij, Fig. 1, en van Boymans, Fig. 2, naast elkander. Mijn schilderij geeft op de meest eenvoudige wijze een gevel recht van voren, laag van bouw in zijn zij-schepen, onder den machtigen vierkanten toren. Te Rotterdam steekt het middenschip er maar weinig boven uit en verdwijnt de veel kleinere toren er achter. De schilder heeft hier voor zijn mooie stadsgezicht, nog geheel gezien als zijn Grootte Markt te Haarlem bij Ampzing (1628), ook de tegenziende kant van de kerk noodig en hij geeft zich rekenschap dat daardoor de gevel wat moet verkorten. Zijn tekening van 1636 ¹⁾, zeven en twintig jaar vroeger dan de schilderij, die van 1663 is, liet hem hierbij echter in den steek, daar boompjes dezen gevel te veel breken. Hij tracht zich nu te helpen, niet door wijking aan te geven, maar laat het vlak evenwijdig aan den voorgrond en versmalt alleen bogen en vensters, die hij ook perspectivisch laat

1) Hofstede de Groot, t. a. p. Pl. XIII. Ook reeds te hoog in het zij-schip.

verteekenen. Zoo ontstaat een architectonisch onding, wat de schilderij niet verhindert een prachtstuk te zijn, alleen door te scherp schoonmaken achterstaand bij mijn Mariekerk of het Oude Stadhuis in de Burgemeesterskamer te Amsterdam.

Saenredam vertelt zoo eenvoudig, dat men nauwelijks gelooft hoe hij, waar hij het noodig heeft, zijn verbeelding den vrijen loop laat, als men het niet met eigen oogen

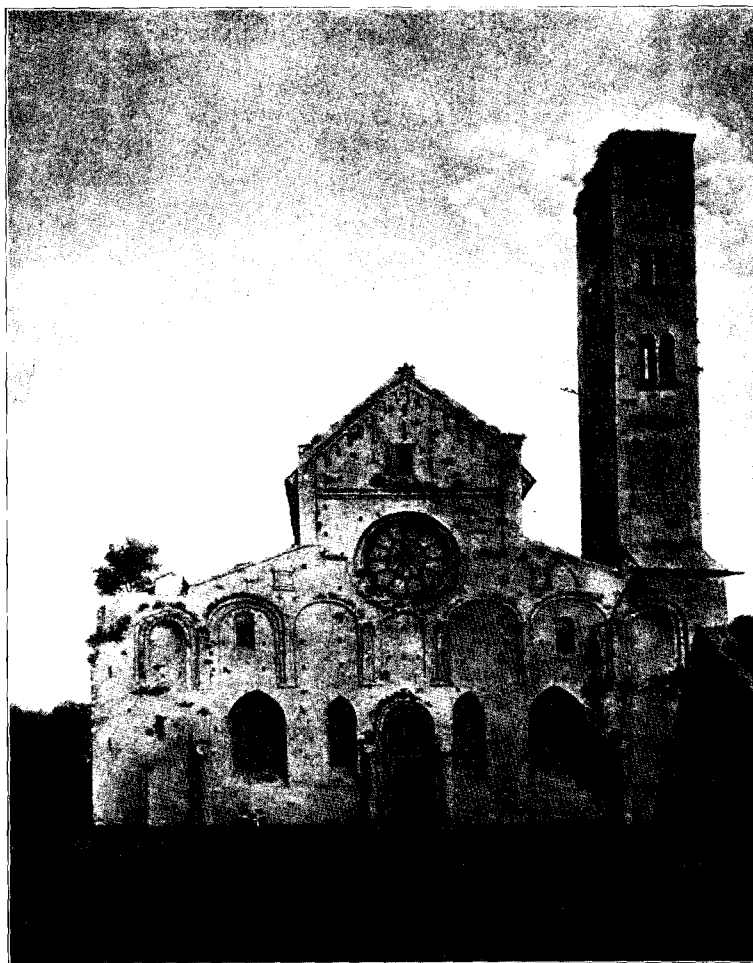

Fig. 1. Mariëkerk in de schilderij van Saenredam van 1662.

heeft gezien. Ik heb een aardig schilderijtje van hem van 1630, een gezichtje in de Groote kerk te Haarlem, Fig. 3, waar in het fijne grijs van den wand het roode wapentje der Heeren van Haarlem een prachtig kleuraccoord vormt. Het is gevat in beeldhouwde slingers, mooi van stijl, die een plaat omgeven, waarop in gouden miniatuurlettertjes met een loep te ontcijferen is:

*Doctrina vera, Et Sanctitas
Non mitra nec pedum notant
Episcopum, quem gloria
Æterna, post mortem manet.*

Het wordt daardoor in verband gebracht met de graftombe van een geknielden bisschop, »door kromstaf en myter gekenmerkt», die meer naar voren staat. Zulk een gedenkteeken stond daar ter plaatse blijkens den platte-

voldoende op zuivere willekeur wijst. Nog zou men, hoe weinig sculpturaal ook dit werk lijkt, aan eene mogelijke ontleening van elders kunnen denken, wanneer niet een prent, waarvan Jantzen het belang reeds heeft aangetoond, ons, wat hem ontgaan is, de herkomst leerde. De geknielde Paus, Fig. 4, in de prent van Londerseel naar Henderik Arts, is het voorbeeld van ons graf van een bisschop, dat wij ons dus niet langer behoeven te verwonderen zoo weinig monumentaal te vinden.

Saenredam plaatst dezen kenotaaph van een denkbeeldigen bisschop hier blijkbaar

Fig. 2. Marickerk in de schilderij van Saenredam van 1665.

om een zuiver picturale reden, de behoefte aan een *repoussoir*, zooals het bootje op den voorgrond der waterpartijen van Esaias van de Velde en zijn school. Saenredam gebruikt daar later in den regel een of meer zuilen voor, zooals Jantzen zoo helder heeft aangetoond, die hij, merkwaardig genoeg, bijna altijd licht houdt, maar hij heeft dat hier bij een dwarskijkje door de kerk nog niet aangedurfd.

Wel had hij dit reeds gedaan in een schilderij uit de *Seguier collection*, dat ik voor enkele jaren gekocht heb en hetwelk Jantzen nog niet heeft gekend. De handteekening en het jaartal, die op een kolom schijnen gestaan te hebben, zijn ongelukkig opzettelijk weggemaakt, maar toch is er alle reden om te meenen, dat wij hier het vroegste gezicht in een kerk

van den meester hebben. Wel zijn er afwijkingen tusschen deze schilderij en de prent van E. van de Velde bij Ampzing, waar P. Zaenredam invent. op staat, niet alleen in de hoogte tegenover de breedte, maar ook in den afstand en vooral in de verhoudingen, onder andere der kolommen, maar de pittige donkere figuurtjes van de lieden, die de prediking aanhooren, zijn bijna geheel de zelfden op de schilderij als in de prent. Dit stuk moet dus van 1628 ¹⁾ wezen en aan de schilderij van 1628 bij den Heer Adolphe Schloss te Parijs vooraf gaan.

De volkomen willekeurige wijzigingen der verhoudingen, in verband met het formaat, rijziger in de hooge schilderij, zwaarder in de breede prent, het geheel verzonnen praalgraf,

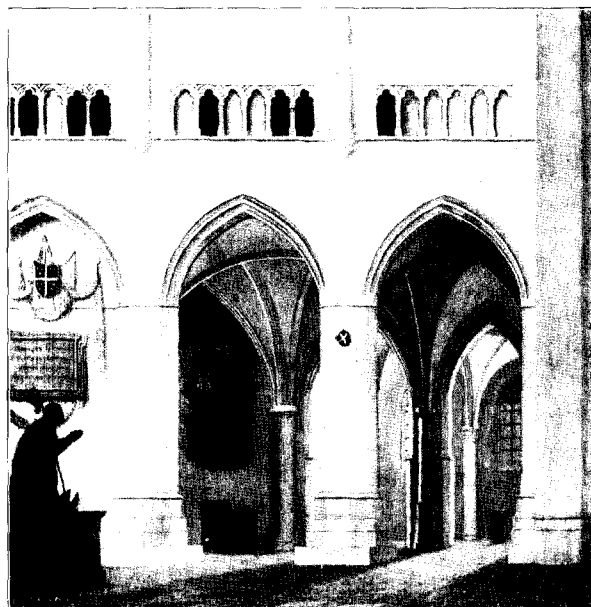

Fig. 3. Schilderij van P. Saenredam.
Gezicht in de Groote kerk te Haarlem. 1630.

de verteekende en verwaarloosde verhouding in de Mariekerk in Boymans, zullen wel voldoende zijn om mij te ontheffen van de verplichting nog meer bewijzen aan te voeren dat Saenredam als getuige omtrent architectuur volkomen onbetrouwbaar is. *La précision remplace l'exactitude*, zooals een beoordeelaar omtrent Daudets *Tartarin sur les Alpes* zeide.

Saenredam was dan ook geen architect. Hij had wel neigingen tot oudheidkunde, zooals blijkt uit eene eigenhandige aanteekening omtrent de herkomst van zijn exemplaar in het Duitsch van de beeltenissen der keizers van Hubert Goltz, dat achtereenvolgens behoorde aan Maarten van Heemskerk, Jacob Rauwaert, Cornelis Cornelisz. Schilder, Pieter Jansz. Begijn diens

schoonzoon, van wien hij het in 1639 had gekocht ²⁾).

Isaäk van de Vinne zag dit boek in 1723 in een verzameling prenten en teekeningen uit de nalatenschap van Saenredam bij diens kleinzoon Paulus Vermeulen en maakte daaromtrent aanteekeningen in zijn fransche uitgaaf van dit werk, die thans in mijn

1) Ik meen van de cijfers, vooral van de 2, nog resten te vinden.

2) *Gedenkenisse Bij wat voor personen, dit bouck, van hant, tot hant, Altoos is bewaert geweest, eerst bij —*

Maerten Heemskerk, Selffs, Die het in waerden gehouden heeft tot sijnen sterffdach toe, twelcke quam int jaer 1574, op den eersten dach October, Doen geleeft hebbende 76 jaren, ende is begraven tot Haarlem inde grote kerck alwaer hij wel 22 Jaren was kerckmeester geweest.

Jacob Rauwaert, sijnde Geweest Schilders Leerlingh, bij Heemskerk, en een groot Liefhebber der

bezit is, waarin ik slechts kan gissen hoe een uitknipsel van het schutblad bovengenoemd, met de hand van Saenredam, geplakt kan zijn.

Maar een oudheidminnaar van die dagen maakte geen aanspraak op die nauwkeurigheid, waarop wij ons soms wat al te zeer verhoovaardigen.

Saenredam echter was vóór alles schilder en als schilder nam hij die vrijheden, waarvan ieder kunstenaar, bewust of onbewust gebruik moet maken, zal hij zijn aard niet verlooehen. Een kunstenaar is geen getuige, die niets dan de waarheid heeft te verklaren en de geheele waarheid. Hij deelt juist zooveel van de waarheid mede als hem past om zijn doel te bereiken. Hij vult dat zoover noodig aan door zijn verbeelding. Het moge een hogere waarheid zijn, die hij verkondigt, mij wel, maar die moet men dan ook niet voor wat anders nemen dan zij is en niet dan met de uiterste voorzichtigheid als aanwijzing omtrent de naakte feiten gebruiken. Saenredam is vooral colorist. Hij mag een enkele maal niet versmaden van de tegenstelling van licht en bruin gebruik te maken, die zoo in de mode begon te komen en waar Rembrandts overweldigende persoonlijkheid zulk een roem aan heeft gegeven, in zijn besten arbeid zijn het verhoudingen van sobere kleuren, die door hun werking ruimte en diepte, lucht en licht scheppen. Zijn penseelsbehandeling herinnert, wanneer hij vlakke kleurtjes van bruin en rose naast elkander zet, nog sterk aan de XVI^{de} eeuw, maar toch weet hij daarmee zulk een kracht te bereiken, dat zijn Mariekerk bij mij de nabijheid van Vermeer's straatje schitterend doorstaat.

Fig. 4. Biddende Paus uit een prent van Londerseel.

Wat meer doorschilderd schijnen zijn blauwe luchten, die zich zoo hoog welven, maar men

konst, heeft dit bouck naer sijns meesters overlijden bekommen alsoo sij sonderlinge goede vrunden waren: Want Heemskerck, hem bij Rauwaert tot Amsterdam ten huysse begaff, Daer hij (met consent der magistraten) uyt de stadt Haerlem weeck, geduerende haere beleegeringhe, inden jaren 1572 ende 1573.

Cornelisz Cornelisz, Schilder, van Haerlem, dit bouck van Rauwaert voorss. te leen hebbende, heeft t'selve met grooter moeite, daer na, tot eyghen bekommen, ijets voor schilderende, ende bleeff het voorts in alsulcken waerden bij hem dat het noyt te koop en was, soolangh hij leefden, t'welcken sijn eynde nam met den elfden dach November 1638, out wesende 76 jaren.

Pieter Langz. Beggijn, Silversmit, (getrouwt met de natuerlijke Dochter van Mr. Cornelis schilder voornoemt) is dit selve toegekomen bij effenisse; ende oock wederomme, met noch veel andere konst, soo schilderijen, teyckeningen als printen verkoft, Int jaer 1639.

Pieter Saenredam, Schilder, heeft dit bouck gekoft, van Pieter Beggijn voornoemt int jaer 1639, ende wederomme t'selve inbinden laten, en versien dat het voor meerder smette en vuylicheijt, bewaert kan blijven.

verbaast zich hoe hij daaroverheen die dunne wolkjes zoo luchtigjes heeft kunnen leggen en ze toch zoo vrij kan laten zweven door de ruimte. Het naast staat wel het stadsgezicht van Jan van Eijck op den achtergrond der Maria-boodschap van het Gentsche altaar, thans te Berlijn.

Maar het merkwaardigst zijn wellicht uit technisch oogpunt zijn gezichten in de kerk te Assendelft (1649) en de Nieuwe kerk te Haarlem (1655), die effen bruine banken zoo glad uitgestreken, dat de huisschilder er jaloersch van zou kunnen zijn, te lood staand boven de leiblauwe steenen, die, onnaspeurbaar gelijkmatig verkleurend, vlak liggen.

Te Assendelft heeft hij zelfs geen anderen voorgrond dan het opschrift op een zerk :

IOHANNIS SAENREDAM
SCVLPTORIS CELEBERRIMI.
PETRI DE JONGE XLIV ANNOS ASSENDELPHI
PRAETORIS,
GERARDI DE JONGE FILII I. V. C ET ADVOCATI
IACIT HIC QVOD FVIT

dat zoo oogenschijnlijk voor een geslachtsboom der Saenredam's belangrijker lijkt, dan voor den bouw der ruimte op het paneel.

Het komt voor dat door wijziging in de oorspronkelijke kleur een tegenstelling versterkt wordt tot een coloristisch krachtiger geheel, wanneer in een landschap het blauw uit den voorgrond is weggetrokken, maar als regel mag men toch wel aannemen, dat hoe fijner en gevoeliger de kunstenaar zelf de kleurwaarden tegen elkander afgewogen heeft, hoe nauwer het op onveranderde bewaring aankomt. In de XVIIde eeuw, vooral bij de ouderen, pleegt het paneel de verven veel zuiverder te bewaren dan het doek. Zoo laat het eenige schilderij op doek, dat ik van Saenredam meen gezien te hebben, ook goed het bewijs toe, hoeveel grooter hij is door zijn kleur dan door zijn teekening, al heeft reeds Screvelius hem den man genoemd, qui pictura optica hic parem non habet. Het is een zeer groot doek, 270 × 207, ruim vier maal zoo groot als zijn grootste paneel, waarvan ik spreek, in het Museum te Alkmaar, dat toen ik het laatst zag, nu reeds jaren geleden, donker geplaatst en slecht te zien was, maar waarin ik toch de hand van Saenredam meende te herkennen. Dit vermoeden kwam vrijwel tot zekerheid door de teekening van onzen meester van Mei 1661 in de Albertina (IX. 1009), die de Groote kerk van Alkmaar voorstelt en er mee overeen stemt.

De schilderij zou dus uit zijn laatsten tijd zijn. Tot mijn spijt ken ik het koor der Groote kerk te Haarlem (1660) uit de verzameling Glitza niet, maar wel weet ik dat zijn Amsterdamsch stadhuis met het verwonderlijke straatje in 1657 en mijn Mariekerk, in 1662 geschilderd, tot zijne meesterwerken behooren en de Mariekerk van 1663, met stadsgezicht en Domtoren, wel niet minder zal zijn geweest en wij dus geen reden hebben aan achteruitgang van den kunstenaar te denken. Want het stuk te Alkmaar mist door zijn mat geworden verf al het aantrekkelijke van die fijn gestemde paneelen, waarin maar zelden krachtiger toonen een sterker indruk helpen teweeg brengen als in het mooie groote

(130 × 103 $\frac{1}{2}$) gezicht in de Mariekerk in 's Rijks-Museum (1641) met zijn warme bruin, zijn goud en zijn diepe incarnaat, maar die meest luchtiger van toets een teerder melodie doen klinken als een geestelijk liedeken van Sweelinck a capella gezongen, zonder de zware toonen van het orgel, waarin de menschelijke stem verdrinkt als de lichte ruimte der kerken in de zwarte schaduwen van een Emanuel de Witte, hoe rijk van schakeering diens werk ook moge zijn. De volle rijkdom van het eene kan naast de zuivere eelheid van het ander bestaan. Moge persoonlijke smaak de voorkeur geven aan den ouderen of den jongeren meester, een onbevangen oordeel zal beiden den lof geven, die hun toekomt. Ik wilde doen zien, dat niet in de bedenkelijk vertrouwen wekkende voordracht van Saenredam's onbeholpen perspectivische constructies der architectuur alleen, maar vooral in zijn schildersblik, in zijn groote gaven als colorist, zijn beteekenis als kunstenaar ligt.

J. SIX.

VALKHOF TE NIJMEGEN.

Bij besluit van den Gemeenteraad te Nijmegen, d.d. 22 Jan. j.l. werd f 700.— toegestaan om de zoogenaamde »Ruïne» — de halfronde nis van Barbarossa's paleisherstelling — rondom te ontgraven en het omgevende plantsoen met die ontgraving in goede verbinding te brengen.

Sedert de slooping van den Burcht, kort voor het jaar 1800, was in den toestand geen verandering gebracht. De »ruïne» behoorde tot de beide »kapellen», die de stad Nijmegen, met het terrein van het Valkhof, had aangekocht om gespaard te blijven. Deze »kapellen» bleven dus behouden en werden, zoo goed als het ging, in orde gebracht. Spoedig bleek dat het gewelf, dat de zoogenaamd »Roomse kapel» (d. i. de als »ruïne» bekend staande Barbarossa-hal) in twee verdiepingen verdeelde, niet wel houdbaar was. Dit gewelf werd dus gesloopt en zoo ontstond de rijzige halfronde-hal met halfkoepelgewelf en aansluitende vleugelmuren, die aan alle bezoekers van het Valkhof bekend is.

Het terrein rondom de »ruïne» was sedert lang opgehoogd. Een gravure in Rademaker's: Kabinet van Nederl. Oudheden, (1^e deel No. 283), die het jaartal 1670 draagt, toont ons de achterzijde nog met zichtbaar plint, waaruit de lisenen oprijzen. In een latere gravure, gedateerd 1732 (ook opgenomen in Arkstee: Nijmegen de Hoofdstad der Batavieren) is dit plint reeds door ophooging aan het oog onttrokken. Het bleef bij den aanleg van het plantsoen, onmiddellijk na de slooping, onder den grond bedolven.

In 1895 had, onder leiding van ondergeteekende, eene ontgraving plaats, waarbij de N.W. hoek van het bouwwerk en een gedeelte van diens Noordzijde werden bloot gelegd. Het voormalige plint werd nog in wezen bevonden en daardoor kon het niveau der omgeving tijdens de stichting (in 1155) worden bepaald. Het werd bevonden ter diepte van 1,10 Meter beneden de grasvlakte, die, na de slooping, de bevloering heeft gevormd van de naar het Westen openliggende binnenruimte. Tevens bleek dat op 1,46 M. beneden die grasvlakte een ruwe vloer van baksteen op hun plat aanwezig was, wiens hoogte

werd aangezien voor het peil der oorspronkelijke bevoering van de vroeger gewelfde benedenverdieping.

De aansluitingen van de welfen dier verdieping tegen de zijwanden zijn nog overal zichtbaar. Reeds Oltmans (Bouwk. bijdragen der Mij. tot Bevordering der Bouwkunst Anno 1847) leidde hieruit af, dat er, binnen het halfrond en diens verlengd gedeelte, vier zuiltjes moesten gediend hebben om de samenkomende kruisgewelfen te dragen. Deze reconstructie, door hem in teekening aangeduid, gaf wel de eenig mogelijke oplossing en werd door alle latere schrijvers over het Valkhof als juist erkend. Ook werd, met Oltmans, aangenomen dat eenige romaansche kapiteelen — aanwezig onder de bouwversierselen, die aan den voet der ruïne lagen opgestapeld — de onderstelde zuiltjes hadden bekroond.

De thans nog in gang zijnde ontgraving heeft deze onderstellingen volkomen gerechvaardigd. Niet alleen zijn de basementen der vier steunpunten nog op hun oude plaatsen teruggevonden — zij het dan ook in vrij beschadigden toestand — maar zelfs verhief zich boven een hunner nog het daarop gestelde zuiltje, ruim 1 M. hoog en met een middellijn van 0.38 M. Een ander zuiltje, sterk beschadigd, lag naast zijn basement. De basementen hebben den attisch-ionischen vorm met voetloof, een vorm die volkomen gelijk wederkeert bij de basementen der arcaden-zuiltjes in den Noordelijken vleugelmuur van het monument. Ook werd nog een kapiteel, in stukken gebroken en sterk beschadigd, opgedolven, dat in vorm geheel strookt met een der romaansche kapiteelen, waarvan boven sprake was. Deze kapiteelen hebben teerlingvorm en zijn eenvoudig, maar sierlijk afgewerkt.

Het bleek nu ook, dat de in 1895 plaatselijk blootgelegde baksteenvloer in hoogte niet strookte met den oorspronkelijken romaanschen vloer, aangezien de eerste een deel van de basementen — n.m.l. hun plint — verborgen hield. In den stichtingstijd moet de vloer 15 à 20 c.M. lager zijn geweest dan in 1895 werd ondersteld. Sporen van den oudsten vloer zijn niet gevonden.

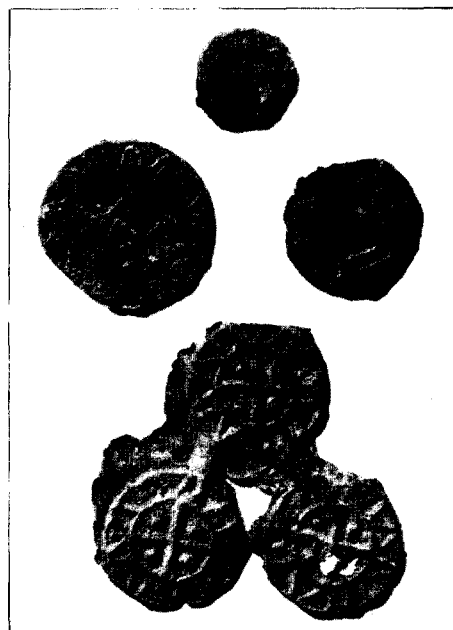
De twee buitenste (meest westelijke) zuiltjes rusten op een voor-romaanschen muur, waarvan een gedeelte, aan den N.W. hoek der ruïne, nog boven den grond oprees, vóór met de jongste ontgraving werd begonnen. Het metselwerk is grootendeels van tufsteen in een door baksteenpoeder sterk rood gekleurden mortel. Dit werk werd in 1895 als Romeinsch erkend. Thans is gebleken, dat de muur over de geheele lengte van het front der ruïne doorloopt en, ten behoeve van Barbarossa's bouw, tusschen diens vleugelmuren werd afgebroken tot de hoogte waarop de basementen der welfzuiltjes zijn gesteld. In den Z.W. hoek rijst het muurwerk, na de jongste ontgraving, ook nu boven den grond. Het heeft een zeer belangrijk punt van onderzoek uitgemaakt in hoeverre de onderstelling, dat hier romeinsch werk aanwezig was, kon worden bevestigd. Hiertoe werd ook de fundeering blootgelegd, wier samenstelling bleek geheel overeen te komen met die van het in 1895 aan den N.W.-hoek ontgraven werk. De regelmatigheid van het metselverband, zoo onder als boven den grond, en de gebezigde metselspecies laten wel geen twijfel over omtrent den Romeinschen oorsprong van het muurwerk, dat derhalve tot de oudste deelen van Karel de Groote's paleis moet behoord hebben.

Tijdens het in gang zijnde onderzoek werd in den grond een vondst gedaan, even onder de hoogte waarop de romeinsche muur werd afgebroken, juist bij het basement van een der beide zuiltjes, die op dien muur steunen. Zij bestaat in een aantal looden schijfjes, drie aan drie vereenigd, behalve sommige andere, grooter en kleiner dan de genoemde, die afzonderlijk zijn gevonden. Alles lag bijeen als een klomp of hoopje en vulde, na verzameling, een kistje van honderd sigaren. De schijfjes zijn aan voor- en achterzijde van ornament voorzien.

Het ornament schijnt beteekenis te hebben. Vooral de eigenaardige combinatie van een driehoekje met kruis, waaromheen staafjes met en zonder knoppen, is niet zonder belang. Voorloopig kon nog niet worden vastgesteld wat een en ander beteekent en waartoe het kan gediend hebben. De gedachte aan noodmunten is niet uitgesloten ¹⁾.

Aan de buitenzijde van het halfroond is gebleken dat het muurwerk, dat nu aan het zicht komt en blijft, boven het plint sterk met baksteenmetselwerk werd uitgelapt. Dit liet zich niet vermoeden bij de ontgraving aan de Noordzijde in 1895. Het omgaande plint met profiel is overal nog herkenbaar. De lisenen komen met hun voorvlak overeen met de vlakke kant van het plint, zoodat het profiel telkens tegen de lisenen doodloopt.

Het monument heeft door de ontgraving veel aan voorkomen gewonnen, vooral daar het plantsoen over een gezamenlijk oppervlak van $\pm 1700 M^2$. werd bijgewerkt, ten einde geen misstand te verkrijgen en zooveel doenlijk den indruk weg te nemen dat het monument in een put staat. Maatregelen voor afvoer van regen werden mede genomen.

Bij de ontgraving gevonden munten.

J. J. WEVE.

HET RIJKSMUSEUM LEERSCHOOL VOOR AMBACHTSBEOEFENAARS.

De bezoeker van ons Rijksmuseum zal bij het doorwandelen van de zalen, waarin de heerlijke ambachtsproducten van vroeger gerangschikt zijn, meermalen aangenaam verrast worden bij het zien van aanwinsten, welke deze verzameling langzamerhand rijker en completer maken. De wensch zal dan bij hem opkomen, dat het den directeur niet aan

1) De Heer A. O. van Kerkwijk heeft ons voor het Bulletin nadere mededeelingen over deze vondst toegezegd; de hierbij afgebeelde munten vertoonen het type der Karolingische munten. (RED.)

de noodige middelen moge ontbreken, om met kracht in de richting, waarin reeds zooveel goeds tot stand kwam, te kunnen voortwerken. Toch draagt dat wat reeds door hem, gebonden aan een bescheiden budget, gedaan werd en wordt, veel bij om de verzameling in de toekomst zóó te doen zijn, dat ze eindelijk aan haar doel zal beantwoorden, n.l. niet alleen den geleerde een studieveld, of het genietend publiek nóg meer genot verschaffen, maar ook bij den arbeider, den ambachtsman, die de tentoongestelde voorwerpen aanschouwt, overdenkt en tot het besef komt van wat in het ambacht vroeger gewrocht werd, liefde aan te kweken voor eigen arbeid, eene liefde, zoo noodig in onzen tijd van concurrentie, verdeling van arbeid en loonstrijd. Bewondering en begrip der schoone ambachtsvoortbrengselen van weleer zal dan prikkelen tot eigen vinding en schepping.

Nu is echter de arbeidstijd zóó, dat ze geen gelegenheid tot die studie overlaat. De beoefenaars van een ambacht brengen het grootste deel van den dag in de werkplaats door, meestal van 's morgens 6 tot 's avonds 6 ure. Het museum is slechts opengesteld van 10—4 uur; des Zondags van 1—4 uur. Deze laatste dag schijnt door het flaneerend publiek gekozen, om dan onder de vleugelen der kunst zijn tijd te dooden. En zoo wordt den ambachtsman, in de drie beschikbare uren, het werken nog door het rondsletterend publiek bemoeilijkt. Het groote euvel ware echter opgelost, indien de geleiding der electriche verlichting, reeds in de beide museumscholen aanwezig, doorgelegd werd in het geheele museum. Dan zouden door de ambachtslieden de avonduren benut kunnen worden in onze rijksverzameling. Deze zou dan eerst recht aan haar doel beantwoorden. Dat zij tevens door ruimere en meer systematische schikking, met aanvulling van photographiën naar ambachtsproducten uit tijdperken, waarvan exemplaren in natura in de verzameling ontbreken, eene méér paedagogische waarde zou moeten krijgen, ligt voor de hand. Niet alleen de geleerde, de archaeoloog, moet er den weg kunnen vinden. Gebrek aan kennis der wereldhistorie moet den werkman niet houden buiten de vruchten, welke eene goede verzameling afwerpt. 't Moet hem mogelijk gemaakt worden, de geschiedenis van zijn ambacht te kunnen lezen in hare producten. Het kapitaal, door den Staat in deze vastgelegd, moet en kan meer rente afwerpen, dan tot dusver het geval is.

Dat met verlichting en openstelling gedurende de avonduren niet alles bereikt is, spreekt van zelf. Om de verzameling b.v. méér systematisch te schikken, is de vleugel van 't Rijksmuseum nú reeds te klein. En tòch zou dat wenschelijk zijn. Hoe zou echter een voorstel ontvangen worden, dat inhield, het geheele museum voor de steeds aangroeiende schilderij en beeldenverzameling in te richten, en een nieuw museum voor oude en hedendaagsche kunstnijverheid te bouwen? Wat al bezwaren ontmoeten niet reeds de technische en artistieke opleiding (ambachtsonderwijs, technicum Rijks-academie etc.). Veel moet bij ons op een koopje geschieden; voor afdoende maatregelen is meestal geen geld. Maar ook met bekrompen middelen is iets te bereiken. Verlichting en openstelling bij avond der zalen, waarin ambachtsproducten tentoongesteld zijn; aanvulling der collectie met afbeeldingen, welke de evolutie van elk ambacht goed laten uitkomen; aanvulling der gipsafgietsels met typische klassieke voorbeelden; zoo ruim en goedkoop mogelijke verspreiding van afbeeldingen

der meest sprekende voorwerpen en details uit verschillende tijdperken (in den vorm van prentbriefkaart), 't zijn enkele der middelen die tot dat doel brengen. Dat hij, die tegenwoordig de leiding van deze voor ons volk zoo hoogstbelangrijke verzameling heeft, in alles steunt waar hij kan, velen erkennen dit reeds dankbaar. Dat deze heer gaarne in nóg uitgebreider zin voorlichter zou willen zijn, wie twijfelt daaraan, wanneer hij ziet, wat in de verzameling onder zijn beheer reeds gedaan is, hoe zij groeit.

Daarvan getuigen ook de catalogi, de photographische afbeeldingen naar sierkunstproducten, welke op aanvraag bij hem tegen vergoeding van den kostenden prijs voor ieder verkrijgbaar zijn. Het wil aan ondergeteekende voorkomen, dat dit alles echter nog niet genoeg is. Juist de krachten, die het meest konden profiteeren, zijn nu buitengesloten. Onze ambachtsman, de uitvoerder van de moderne kunstnijverheidsproducten, niet minder dan de teekenaar of de patroon, moeten in staat gesteld worden, gelijk gezegd, om door eigen aanschouwing het oog te oefenen, de vormen te bestudeeren, welke hun hand straks heeft uit te voeren. De gelegenheid behoort gegeven te worden, om de Rijksverzameling zóó in te richten, dat ze haar doel, onze tegenwoordige en toekomstige ambachtslieden tot steun te zijn bij de zoo hoognoodige studie in hun vak, kan bereiken.

J. L. VAN ISHOVEN,
Leeraar 1^e Ambachtsschool Amsterdam.

NATIONALE AESTHETICA EN EEN PROFESSORALE VERGISSING?

Zeker, 't is voor een schrijver een voorrecht, dat een der hoogleeraren, belast met het voor onze Universiteiten nieuwe vak der aethetica, van diens historischen arbeid op dit gebied kennis neemt, en daarover eenige waardeerende woorden meent te kunnen zeggen. Zeer natuurlijk is 't ook, dat hij, de officieel aangestelde wachter, zijn waarschuwend stem laat hooren, wanneer hij vreest, dat de Nationale Aethetica gevaar loopt aangerand of niet genoeg gewaardeerd te worden.

Maar vreemd klinkt het, wanneer deze hooggeleerde, denkende in de beschouwingen omtrent een zeker soort kunst en haar waardeering een »nationale vergissing» te zien, daarbij den schijn wekt, zich zelf te vergissen.

Prof. Dr. W. Vogelsang, in het Bulletin van den Oudheidk. Bond mijn opstel ¹⁾ over den Amsterdamschen goudsmid en mozaiekwerker Dirk van Rijswijck besprekend, onder: *Nationale Aethetica en nationale vergissingen*, maakt bezwaar tegen wat hij noemt: »een magere(n) inslag van aethetische oordeelen over het werk van D. v. R.», dat »gaat door het weefsel van dit historisch opstel.» Ik erken, dat het niet mijn hoofddoel was eene aethetische beschouwing over het werk van D. v. R. te leveren, doch in de eerste plaats de geschiedenis van dezen vergeten 17^e-eeuwschen kunstenaar en zijn werk, dat met zooveel lof door Vondel bezongen is, te onderzoeken en in 't juiste licht te stellen.

1) Jaarverslag van het Kon. Oudh. Genootschap, 1909.

Dat de »aesthetische oordeelen», die ik over hem geef, dus »mager» moeten zijn, ligt voor de hand. Een kunsthistoricus van beroep zal er ongetwijfeld vettere woorden over te zeggen hebben. Prof. V. vergist zich dus, door in mijn studie over v. R. iets meer te zoeken, dan ik zelf heb willen geven: een overzicht van zijn kunstwerk en in de tweede plaats van de aesthetische waarde, waarop het steeds geschat is.

Maar het aesthetisch oordeel, dat ik vermeld heb, blijf ik dan ook handhaven, ondanks de weinige ingenomenheid daarmede, waarvan prof. V. blijkt geeft. Is het immers wel juist, een oud kunstwerk uitsluitend te beoordeelen naar onze hedendaagsche begrippen en inzichten? Is 't niet vóór alles noodig, zich te kunnen verplaatsen in de ideeën en den smaak van hen, die, toen 't vervaardigd werd, door ontwikkeling en fijn gevoel hebben uitgemunt?

Onze volkseigen kunst van de 17de eeuw kan onder de »nationale aesthetiek» van toen vallen en toch in de 19de en 20ste eeuw niet meer voldoende worden gewaardeerd. Voorwerpen in vroeger eeuwen zonder eenige aesthetische bedoeling ontworpen, worden nu vaak als meesterstukken van kunst geprezen.

Zoo werd D. v. R. in zijn tijd een kunstenaar van beteekenis geacht, niemand zal dit ontkennen; mijn opstel brengt daarvoor een overvloed van bewijzen bij. Hij werd toen gewaardeerd als goud- en zilversmid, en als inleg- of paarlemoerwerker. Stond hij hooger in 't een of in 't ander vak? Slechts enkele penningen doen hem als drijfwerker kennen, en niemand zal beweren (ook prof. V. niet, al verzwijgt hij geheel 's mans zilver-smeedkunst), dat hij *hierin* niet met de beste kunstenaars van zijn tijd (in dit opzicht zeker nog een bloeitijd; men denke b.v. aan den jongen Lutma e.a.) kan worden vergeleken.

Drie historiepenningen en één portretpenning zijn slechts van hem bewaard. Ook de onderwerpen daarvan, groote geschiedfeiten, bewijzen dat hij *hierin* niet de eerste de beste geacht werd; en de goede uitvoering toont, dat dit niet zijn eenige zilverwerk kan wezen, zoodat veel onbekend of verloren moet zijn.

Zijn paarlemoerwerk werd door de stadsregeering bestemd tot vorstelijke en andere voorname geschenken en met groote sommen betaald. Getuigt het dan van een onbevangen aesthetisch oordeel, nú aan D. v. R. alle aanspraak op den naam van kunstenaar te ontzeggen, omdat men hem als zilversmid gelieft te negeren en als inlegwerker toetst aan kunstbegrippen, die in zijn tijd niemand beleden heeft?

Ik kan mij niet onthouden van ook hier aan een professorale vergissing te denken.

Prof. V.'s kritiek geeft mij den indruk met weinig zorg geschreven te zijn. In gladde, oppervlakkige zinnnetjes glijdt hij over mijn woorden heen als een goudvischje in de kom, hier en daar een brokje aanrakend, om er terstond weer een deel van te laten vallen. Een paar voorbeelden. Prof. V. maakt bezwaar tegen mijn uitdrukking »bescheiden», genomen van het werk van D. v. R., »tenzij hiermede alleen op de *kleine afmeting* van sommige paneeltjes» bedoeld wordt. Maar wanneer men niet al te vluchtig over den zin heenglijdt, is 't toch duidelijk dat *bescheiden* alleen duidt op de *soort* werk als product van kleinkunst of gebruikskunst, tegenover de groote kunst, die in dat tijdperk alles overheerschte.

Dit blijkt ook uit den volgende zin, — waaruit prof. V. bij de aanhaling, zonder nadere verklaring, acht woorden laat vallen, zoodat het onzin wordt, waardoor ik genoodzaakt ben die regels volledig over te nemen. »In dit bloeitijdperk [d. i. de 17de eeuw] was de kunstzin zóó diep in het karakter van ons volk doorgedrongen, waren er zooveel, die hun gewoon dagelijksch ambacht als kunstwerk dreven¹⁾, dat de werkman, meestal een kunstenaar in zijn vak, wilde hij dat zijn naam op den voorgrond kwam, al door bijzondere omstandigheden moest begunstigd worden. Vandaar dat ons zoo weinig namen van kunstenaars uit het kleine handwerk, als goudsmiden, geelgieters, ivoorwerkers enz. bewaard zijn gebleven.»

Wat is nu prof. V.'s commentaar op deze *algemeen genomen* beschouwing? Dat de voornaamste periode van v. R.'s werk, 1650—1665, voor onze »kleinkunst'' geenszins meer een bloeitijd was (quod demonstrandum!), en dat hij tegen het woord »kunstzin'', in dit verband, beslist protest aanteekeent. Maar in welk verband? Uit mijn woorden valt hier volstrekt geen verband met D. v. R. op te maken; want met »bloeitijdperk'' bedoel ik duidelijk de 17de eeuw, en »kunstzin'' betreft hier het geheele volk; zooals ieder kan lezen.

Wekt het geen glimlach, het oordeel van Vondel, von Zesen, Fockens en anderen, al toonde de eerste zich niet steeds beeldende-kunstkenner, te zien rangschikken onder »de curiositeiten-notities van eenige mindere goden''? — D. v. R. was ten onzent de eenige, die toen het inlegwerk beoefende, die dus geen leermeesters had, noch landgenooten met wier werk het zijne kon worden vergeleken. 't Geeft toch wel van weinig ernst blijk, een kunstenaar, die mozaiektafels in toetssteen en paarlemoer uitvoerde als die in 't Rijksmuseum en te Potsdam, een »paarlemoer-knutselaar'' te noemen; hem »gemis aan kunstzin, stijlgevoel, aan begrip van orde en maat, begrip van en gevoel voor kleur'' te verwijten. 't Klinkt (sit venia verbo) als »une blague'', van het inlegwerk op de kleinere tafels te zeggen, dat het »zich wat schikking en lijn betreft, nauwelijks kan verheffen boven de kwaliteit van de randversiering op een eerzame lantaarnopstekersprent of de dessins van grootvaders pantoffelpatronen.'' Inderdaad, die opgeblazen woorden lezende gaat men twifelen, of de schrijver de kleinere tafels, waaraan hij absoluut alle kunstwaarde ontzegt, wel anders dan op de zeer onvoldoende, niets van de kleuren zeggende afbeeldingen gezien heeft! En zoo is het. Prof. V. heeft ze niet in originali gezien, want sedert vele jaren heb ik ze in mijn bezit en voor het oog van mijn geachten kritikus bleven ze, tot mijn spijt, steeds verborgen. Elke commentaar is hier overbodig. Zou men wel een schilderij afkeuren naar de reproductie op een photo of zwarte prent?

Ik zou van deze »comedy of errors'' met gemak nog eenige bedrijven kunnen vertoonen²⁾, maar 't gegevene is, naar 't mij voorkomt, meer dan voldoende voor mijn doel, de rehabilitatie van dezen kleinkunstenaar, die door een onverdiende kritiek is verongelikt.

Onze volksreputatie zal er heusch niet onder lijden, als we ook 't werk van de

1) De gespatieerde woorden laat prof. V. (of de zetter?) weg.

2) Zoo wordt b.v. eerst de periode 1650—1666 »geenszins meer een bloeitijd'' genoemd, en op blz. 224, het jaar 1660 vermeld als »goede tijd''.

kleinere kunstenaars op nieuw in 't licht stellen, zoodat de grootere daardoor ook nog gunstiger uitkomen. Maar bij eene beoordeeling zóó overdreven en ongerechtvaardigd als de hier besprokene, vraagt men zich af, wat is nu wel meer te vreezen, mijn zoogenaamde »nationale», of deze professorale vergissing?

Amsterdam, 21 Februari 1910.

J. F. M. STERCK.

Over den titel van 't bovenstaande stukje zal ik maar niet spreken, er is een soort repliek, die wij als jongens al plachten te brandmerken als maar enfin!

Zakelijk heb ik dit te antwoorden:

De heer Sterck voelt zich niet begrepen, welnu ik deel om te beginnen in zijn lot, want de »*Nationale Aesthetica*» »loopt gevaar» noch wordt »aangerand», dewijl zij in 't geheel niet bestaat in welgeordende breinen. Ik koos dat woord immers enkel om te doen uitkomen, dat de waardeering voor voortbrengselen als van v. Rijswijck, er eene is, die er inderdaad toe zou leiden zoo iets dwaas' als een »*nationale aesthetiek*» te construeeren; want van internationaal standpunt — en dat is in deze m.i. het eenig mogelijke, daar de aesthetica een wetenschap is — kan men kwalijk aan eene waardeering denken.

Voorts: de heer Sterck handhave zijn »aesthetisch oordeel» (»meening» ware juist) zooveel als hem lust en begripte tevens, dat hij zich met zijn theorie van het zich verplaatsen »in de ideeën en den smaak van hen, die toen 't vervaardigd werd, door ontwikkeling en fijn gevoel hebben uitgemunten»¹⁾, op een zeer eigenaardig standpunt gelieft te plaatsen, waarvanaf naar 't schijnt de mogelijkheid van vervaltijden en slechte navolging niet meer wordt toegegeven. Volgens den heer S. diende men Lairese, den in zijn tijd hooggeprezene, minstens evenhoog te stellen als Rembrandt, Koekoek even voortreffelijk te achten als Philip Koning, een Magdalena van Battoni vooral niet bij een werk van Titiaan tenachter te stellen, de *teekening* der vroegste Delftsche tegels en petielen hemelhoog als origineel en voortreffelijk te prijzen naast hunne Italiaansche voorbeelden, en wat dies meer zij. Alles wat geproduceerd is werd toch op zijn beurt weleens door tijdgenooten geprezen, en wanneer wij niet anders te doen hadden dan ons hun oordeel eigen te maken, dan deed men beter in 't geheel niet naar de monumenten te zien, maar eenvoudig en nederig de oude geschriften over oude kunstwerken rijp en groen uit 't hoofd te leeren; het college over de op dien leest geschoeide aesthetica zou — heerlijke toekomst voor den professor — door een boekenlijst kunnen worden vervangen.

Daar ik dit standpunt niet kan deelen, maar overtuigd blijf, dat men over de *steeds betrekkelijke waarde* van kunstwerken slechts kan oordeelen door vergelijking van gelijksoortig werk op internationale basis, bewijst 't mij niets aangaande de voortreffelijkheid van een z.g. kunstwerk of een Amsterdamsche stadsregeering het waardig keurde het voor een vorstelijk geschenk te bestemmen en er veel geld voor betaalde. Men kan in onze z.g. galanterie-winkels dagelijks zooveel leelijke dingen koopen als men wil, men kan er

1) Die ontwikkeling op dit bijzonder gebied en dat »fijne gevoel» voor beeldende kunst moeten dan onbetwistbaar zijn.

veel geld voor uitgeven en ze voor mijn part aan den keizer aller Russen cadeau sturen, daar worden ze heusch geen zier mooier van! Dat de tijd van van Rijswijck onze heden-daagsche begrippen niet deelde zal wel wáár zijn, maar daarom achten wij het oordeel van dien tijd nog geenszins gelijkwaardig met 't oordeel van 't publiek der 15de eeuw in Italië, met 't moeilijke en fijne oordeel van de Fransche afnemers der 18de eeuw. Ja, de smaak van die periode schijnt ons heel wat grover dan de smaak van het Nederlandsche publiek van omstreeks 1630, dat door een veel dieper en fijner kunst wenschte bekoord te worden, blijkens de kunstwerken die het aankocht en bewonderde.

Trouwens over een bloeitijd, die druk bezig was Rembrandt te laten verhongeren, zullen we maar niet al te veel praten. Ik acht *korte* weerlegging van de vele misverstanden en vergissingen van den heer Sterck ten opzichte van 't geen ik zeide, ook verder onmogelijk, daar de grondslag van verstandhouding op dit gebied ons ten eenenmale schijnt te ontbreken. Alleen nog dit: Geloof de heer S. werkelijk, dat D. v. R.'s werk autochtoon Nederlandsch is, en dat op grond van het gemis aan gegevens omtrent een bepaalden leermeester? Maar mozaiek-tafelbladen met bloemen en ruikers van verschillend-gekleurde steenen, met tableaux en vogels, zijn er heusch in de 16de en 17de eeuw in Italië genoeg gemaakt en naar Noord-Europa geïmporteerd en aan Japansche, Chineesche en Oost Indische voorbeelden van paarlemoer-inlegwerk op zwarten grond kon het een Amsterdammer van die dagen niet ontbreken; of dit nu in toetssteen of in ander materiaal was uitgevoerd, doet er niet toe; de toetssteen was er hoogstens van nature wat minder geschikt voor. Maar 't komt mij alleronwaarschijnlijkst voor, dat D. v. R. een zoo bekend effect nog eens zou hebben uitgevonden. Dat hij »*nationale*» bloemen gebruikte voor zijne bouquetten en kransen blijft dan 't eenig origineele. Voorwaar eerbied afdwingend!

Wat nu eindelijk mijne qualificatie van de kleinere tafels betreft, die ik met min fraaie teekenproducten vergeleek, zoo geef ik gaarne toe, dat ik ze nooit gezien heb en ik voeg er bij: ik ben er ook niets verlangend naar. De reproductie verraadt mij niets van de kleur, ik neem dus op gezag des heeren St. aan, dat die van ongeloofelijke heerlijkheid is, maar hoe onvoldoende de reproducties ook wezen mogen, compositie en contour zijn toch hoop ik zichtbaar en niet veranderd, en die zijn en blijven grootendeels abominable! Ook als zilversmid geloof ik, dat men D. v. R. overschat; maar ik heb mij in mijn eerste artikeltje uitsluitend gekeerd tegen de vereering van het mozaiekwerk en blijf daar ook thans bij.

Mocht de heer Sterck er lust toe gevoelen mij streepje voor streepje, punt voor punt te laten aanwijzen *wáár en waarom ik dat met alle kracht slecht geteekend durf noemen*, dan ben ik tot zulk eene uitlegging, desnoods in eene groote vergadering, mondeling, gaarne bereid mijn best te doen. Den lezer wensch ik er niet mee te vermoeien, de geheele zaak schijnt mij voor schriftelijke discussie niet méér moeite waard dan ik mij heb gegeven. Wanneer de heer St. mij kan aantonen, dat de bloemen en dieren *mooi* geteekend zijn, beter en mooier dan of zelfs even goed als gelijktijdige Italiaansche of Fransche intarsien, dan geef ik mij alsnog gaarne gewonnen; want daar gaat het hier uitsluitend om.

W. VOGELSANG.

MONUMENTENWETGEVING BIJ DE BEHANDELING DER BEGROOTING IN DE EERSTE KAMER.

In de vergadering van de Eerste Kamer van 3 Februari l.l. werd bij de behandeling van de Staatsbegrooting voor het Departement van Binnenlandsche Zaken door den Heer Dr. P. J. F. Vermeulen een warm pleidooi gehouden voor eene wetgeving tot bescherming der monumenten.

Onder aanhaling van het in het vorig Bulletin naar aanleiding van den voorgenomen verkoop van het Arsenaal geschrevene vestigde de geachte spreker de aandacht op het vrijwel onbeperkte beschikkingsrecht der eigenaars van monumenten en op het weinige wat hier te lande, in verhouding met elders, is geschied om aan den Staat een recht van ingrijpen voor het behoud van bedreigde monumenten te verzekeren.

Bij de instelling van de Rijkscommissie voor de beschrijving, onder minister Kuyper, werd oorspronkelijk ook tot hare taak gerekend »het aangeven van middelen om deze voor ondergang te behoeden” en werd ook hare medewerking in het vooruitzicht gesteld »bij de beoordeeling van de waarde der te herstellen monumenten, en omtrent de rangorde, waarin zij tot herstelling c.q. voor Rijkssubsidie in aanmerking zouden kunnen komen”, doch bij het K. B. van 7 Juli 1903 N°. 44, waarbij de Commissie werd ingesteld, werd zij uitsluitend met het opmaken en uitgeven van een inventaris en beschrijving belast, gelijk nader bij de Memorie van Antwoord van 1907 bl. 86 door minister Rink werd bevestigd. Tevens werd hierbij echter verklaard, dat de al of niet invoering van eene bescherming van monumenten bij den minister »in studie” was, al was een »bepaald voornemen der Regeering in deze nog niet gevestigd” (bl. 79). Sinds dien verklaarde de minister Heemskerk bij de Staatsbegrooting voor 1909 (bl. 60), dat hij »besepte, dat er maatregelen dienden te worden genomen in het belang van de bewaring van gedenkteekenen van geschiedenis en kunst” en dat »de voorbereidende werkzaamheden daartoe aan het Departement van Binnenlandsche Zaken grootendeels zijn afgelopen.” De minister wenschte echter zijn oordeel op te schorten tot het Rapport van de door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond ingestelde Commissie verschenen was. De Heer Vermeulen wees er op, dat dit rapport thans spoedig kon verwacht worden en drong er bij den minister op aan, om dit te doen strekken »tot grondslag van door hem te beramen middelen tot bescherming onzer monumenten van geschiedenis en van nationale kunst.” Al zullen door eene wet eenige beperkingen aan de eigenaars gesteld worden, spreker hoopte, dat zij zich die zullen laten welgevalen, daar »wie een monument van geschiedenis of kunst in zijn bezit heeft, dit niet bezit voor zich alleen, en dat althans van een jus abutendi daarvan geen sprake mag zijn”. Les longs souvenirs font les grands peuples; »de minister doe derhalve wat in zijn vermogen is, om ons volk in het bezit dier monumenten te handhaven.”

In de vergadering van 4 Februari beantwoordde minister Heemskerk den spreker. Hij erkende dat tegenwoordig de eigenaar een onbeperkt recht heeft om te vernietigen. Nu het Rapport weldra verschijnen zal, wenschte hij zijne overweging vrij te houden; tevens wees hij erop, dat ook op de financieele gevolgen eener dergelijke wet zal te letten zijn.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Musea.

Door het Bataviaansch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia is een zeer praktische gids verspreid om de aandacht der vreemdelingen op haar belangrijk Museum te vestigen. Deze gids bevat een duidelijken plattegrond van het Museum met opgave van het voornaamste wat elk der zalen bevat. De tekst is Hollandsch en Engelsch en het boekje is versierd met een gezicht op den voorgevel van het Museum.

Ten einde tegemoet te komen aan de ernstige bezwaren van de tegenwoordige inrichting van het schilderijen-museum te Dordrecht, waar de schilderijen tengevolge van te felle verlichting en te groote temperatuurswisseling gaan barsten en scheuren, zullen door B. en Ws. voorstellen tot verbetering worden gedaan. Door het aanbrengen van roosters, ventilators en centrale verwarming, het veranderen der glazen bekapping en het aanbrengen van gordijnen om het licht te temperen, hoopt men althans aan de ernstigste bezwaren tegemoet te komen.

Zie *N. R. Ct.* 18 Jan.

Monumenten.

De vereeniging *Delfia* te Delft heeft besloten om aan de eigenaars van belangrijke gevels of fragmenten hiervan een rondschrijven te richten met het verzoek om bij verbouw of verkoop aan de vereeniging kennis te willen geven. Desgewenscht wordt bij verbouwing kosteloos advies verstrekt, waartoe de H.H. A. le Comte, prof. H. Evers en M. A. C. Hartman hunne medewerking hebben toegezegd. Als de huiseigenaars, en vooral de bouwers, nu ook zelf maar eenige medewerking willen verleenen, kan op deze wijze zeker in vele gevallen onwaardige verminking of vernietiging van gevels voorkomen worden. Wij bevelen het Delftsche voorbeeld ter overweging aan van de plaatselijke oudheidkundige vereenigingen, die over voldoende onderlegde technische krachten beschikken kunnen. Ook waar die ontbreken kunnen zij, alleen reeds door zich tijdig op de hoogte te stellen van waargenomen veranderingen, veel bereiken, daar het Rijksbureau voor de monumenten te 's-Gravenhage (architecten de H.H. Ad. Mulder en W. Scheepens) steeds bereid is om inlichtingen te geven.

Groote kerk te Dordrecht. — Blijkens het Jaarverslag der Restauratie-commissie werd na het overlijden van den Heer H. W. Veth besloten om geen tweeden architect te benoemen naast den heer Jos. Th. Cuypers. In 1910 zal voortgegaan worden met het afwerken van den kooromgang, in- en uitwendigen, het plaatsen van het maaswerk en het glas-in-lood in de vensters van de St. Joriskapel en van de Meerdervoortskapel. Daarmede wordt de eerste periode gesloten, waarna zal getracht worden de gelden te vinden voor eene tweede periode, ditmaal van 9 jaren, waarin men de koorkapellen aan de zuidzijde en het geheele transept hoopt te behandelen. Vooral verbetering van den slechten toestand van de transeptmuren en de daarin geplaatste groote vensters zal zeer veel geld kosten. De restauratiewerkzaamheden voor de tweede periode worden op 125.000 à 130.000 gulden geschat.

St. Janskerk te Gouda. — Een onbekende heeft aan de commissie voor de restauratie van de St. Janskerk te Gouda een bedrag van f 10.000 geschonken, meer speciaal tot restauratie van het zuider transept-raam N°. 23, de Voetwassching voorstellende.

Martinikerk te Groningen. — Door H.H. Kerkvoogden van de Ned. Herv. Gemeente te Groningen is een afzonderlijk fonds tot restauratie der Martinikerk gesticht, waartoe in het »Groninger Kerkblad» van 9 Januari l.l. de steun der Gemeente wordt gevraagd.

Zutphen. — Het bekende huis »de Voorst» bij Zutphen, een geschenk van stadhouder Willem III aan diens gunsteling, den graaf Van Keppel, zal gerestaureerd worden. Namens den eigenaar, den heer E. C. K. Völcker, heeft te Gorssel de aanbesteding plaats gehad van den wederopbouw en de verdere afsluiting van de basse-cour onder leiding der heeren J. J., M. A. en J. van Nieukerken. N. R. C. 7 Febr. 1910 Av.bl.

Varia.

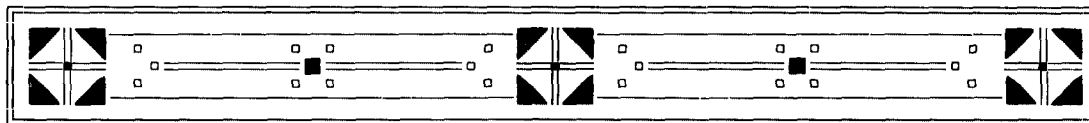
Klimop. — Is klimop gevaarlijk voor oude muren, waarvan het dikwijls zoo het schilderachtige verhoogt? Dit punt kwam kortgeleden in den Denkmalpflegetag te Trier ter sprake en maakte het onderwerp uit van een rondvraag bij bezitters van oude kasteelen in Engeland en bij architecten. Het antwoord luidde gunstig voor de klimop, die het muurwerk droog houdt, daar het den regen langs de bladeren doet afdruipeu en het in de muren aanwezige vocht door de wortels opzuigt. Ook houdt de klimop de muren meer bijeen, dan het die door zijn wortels beschadigt. Aldus het oordeel volgens het tijdschrift l'Architecture, aangehaald in die Denkmalpflege 1910 bl. 7.

Oude Klokken. — Volgens die Denkmalpflege van 12 Januari 1910 bl. 7 zijn door den klokkengieter Chambon te Montargis in het Departement Loiret kortgeleden 8 oude gebarsten kerkklokken uit Krakau hersteld, die zoodanig gebarsten waren, dat de klokken anders gesmolten hadden moeten worden. Door het werk van Chambon konden de oude voor de kunstgeschiedenis belangrijke klokken behouden blijven.

Personalia.

Met ingang van 16 dezer is benoemd tot:
onder-directeur bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Dr. J. H. Holwerda,
thans conservator bij dat museum;
administrateur bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden P. L. van Genderen,
te Amsterdam. (Stct.)

WETTELIJKE BESCHERMING VAN MONUMENTEN.

Den 22sten April was in een daarvoor welwillend beschikbaar gestelde zaal van Pulchri Studio te 's-Gravenhage door den N. O. B. eene buitengewone vergadering belegd, waartoe tal van Vereenigen waren uitgenoodigd. Het gold de bespreking van het in het vorig nummer afgedrukt rapport over de wettelijke bescherming van monumenten; de opkomst vooral van vertegenwoordigers van Vereenigen was vrij groot. Vertegenwoordigd waren, of sympathie betuigd hadden: Pulchri Studio, De Haagsche Kunstkring, afd. Amsterdam van De Violier, de Vereeniging voor Overijselsch recht en geschiedenis, de Vereeniging Gelre, de Rijksmonumentencommissie, het Friesch Genootschap, het Genootschap Architectura et Amicitia te Amsterdam, de Commissie voor het museum Lakenhal, de Prov. Geldersche Archaeologische commissie, het hoofdbestuur van de Maatschappij voor Bouwkunst, de Vereeniging Oud-Leiden, de Prov. Zuid-Hollandsche Archaeologische commissie, het hoofdbestuur van De Violier, de Commissie van beheer van het gemeentemuseum Den Haag, de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer te Arnhem, het Historisch Genootschap te Utrecht, de Vereeniging Die Haghe, het Centraal Geldersch comité, de Vereeniging Delfia, het Zeeuwsch Genootschap, de Vereeniging Arendsburg, de Vereeniging Doorwerth, de Prov. Utrechtsche commissie, de Bond van Nederlandsche Architecten, de Vereeniging Haerlem, het Museum L. van Meerten, Amstelodamum, de Oudheidkundige Kamer te Zutphen, de Vereeniging van Archivarissen, het Prov. Utrechtsch Genootschap, het Prov. Noord-Brabantsch Genootschap, Pictura Veluvensis, de Oudheid Kamer Twente en de Vereeniging Crabeth.

De Voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, opende met een kort woord, waarin hij allereerst de commissie ad hoc dank zegde voor haar werk. Hij herinnerde aan wat reeds voor jaren door den Bond op dit gebied werd verricht en vertrouwde dat het rapport thans de mogelijkheid opent, om met vrucht aandrang uit te oefenen op de regeering. Hij gaf daarna het woord aan de verschillende sprekers, die zoo welwillend waren in het openbaar de in het rapport ontwikkelde beginselen nader toe te lichten.

Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, die zichzelf welhaast een oud monument noemde in den strijd waarom het hier ging, haalde tal van herinneringen uit dien strijd op, ten einde met klem de noodzakelijkheid der wettelijke bescherming te betoogen. Al is er veel verloren gegaan, onherstelbaar, het is nog niet te laat, er valt nog veel te redden, te behouden.

En er is nu een betere geest, al bewijst het gebeurde met de Nieuwe-Zijdskapel, dat men ook nu nog voor vandalisme niet veilig is. Hij sprak de hoop uit, dat er nu ook gauw wat gedaan zou worden en men den tijd niet aan »herkauwen» zou verspillen.

Mr. Seerp Gratama lichtte daarna de juridische kant van het vraagstuk toe, de belemmering en beperking van het eigendomsrecht, vooral waar dit recht van een recht tot gebruik onttaardde in een recht tot misbruik. Hij legde den nadruk op de verplichting van den eigenaar van een monument om dit ongeschonden over te leveren aan wie na hem kwamen. Daarna zette hij meer in bijzonderheden verschillende stellingen van het rapport uiteen, dat hij als bij uitstek aangepast aan wat mogelijk was noemde.

Prof. dr. C. W. Vollgraff beperkte zich tot de op opgravingen betrekking hebbende gedeelten van het rapport. Hij ontwikkelde vooral de gedachte, dat wat in den grond gevonden wordt, geestelijk behoort aan het geheele Nederlandsche volk, dat de kennis daarvan gewaarborgd moet worden, hetgeen niet behoeft gepaard te gaan met een Staats-toeëigening van de oudheden. Belangstelling moet er in gebracht worden reeds bij de jeugd, dan zal men bij de zeer zachte bepalingen, die worden voorgesteld, de gewenschte samenwerking verkrijgen.

De heer H. P. Berlage getuigde van de belangstelling van de moderne architecten voor de oude monumenten. De geschiedenis van het voor slooping bewaarde Spinhuis te Amsterdam gaf daarvoor het bewijs. Maar wat de moderne kunst betrof zou hij verder willen gaan dan de commissie en reeds veel vroeger dan 50 jaar na het ontstaan de bescherming laten aanvangen.

De heer Jan Kalf besloot de sprekersrij met het oog op den tijd slechts met een klein deel van zijn voorgenomen rede. Hij herinnerde aan de welsprekende woorden, waarin Victor Hugo voor meer dan 40 jaren als voor een guerre aux démollisseurs opwekte tot bescherming van monumenten, en hij uitte den wensch, dat wij slagen zouden zooals ook de Fransche dichter geslaagd is.

Nadat de Voorzitter de sprekers voor het gesprokene en de aanwezigen voor hun opkomst bedankt had, werd met algemeene stemmen deze motie aangenomen:

»De buitengewone vergadering van den Nederl. Oudheidkundigen Bond, bijgewoond door vertegenwoordigers van tal van vereenigingen tot bevordering van bouw- en schilderkunst, van oudheidkunde en geschiedenis, van toeristen- en vreemdelingenverkeer en door een groot aantal belangstellenden, gehoord de uiteenzetting door de heeren De Stuers, Gratama, Vollgraff, Kalf en Berlage gegeven van de voorstellen belichaamd in het aan den Oudheidkundigen Bond uitgebracht rapport inzake wettelijke bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst, betuigt haar instemming met het streven naar een zoodanige regeling en verzoekt het bestuur van den Oudheidkundigen Bond om bij de Regeering krachtig aan te dringen op het spoedig ontwerpen eener wet in overeenstemming met de hoofdbeginselen in bovengenoemd rapport aangegeven.»

Daarna werd de vergadering gesloten.

Wij moeten hier met een zeer kort verslag volstaan, maar wij kunnen hieraan de

mededeeling toevoegen, dat de verschillende sprekers hun redevoeringen hebben afgestaan, waardoor het Bestuur in staat is uitvoering te geven aan zijn plan om deze te vereenigen in een bundeltje, dat zoo spoedig mogelijk het licht zal zien. Middelerwijl zal het besproken rapport met een rekest aan de Regeering worden aangeboden.

H. E. VAN GELDER,
Secretaris van den Ned. Oudheidk. Bond.

EEN HOLLANDSCHE FABRIEK VAN OUDE SCHILDERIJEN?

Verleden jaar heeft een onzer bekwaamste experts in een interview in het »Handelsblad» verklaard, dat hem wel vaak vervalschingen van oude Hollandsche schilderijen onder de oogen kwamen, maar dat hij niet dacht, dat er hier te lande reeds systematisch oude schilderijen werden gefabriceerd.

Het schijnt wel of die uiting een vervalscher onder de oogen is gekomen, die onmiddellijk een Ostade-fabriek heeft opgericht of althans het nog niet voldoende ontgonnen Holland, speciaal den Haag, in exploitatie heeft genomen door er zijn stroom van valsche interieurs en stillevens heen te leiden.

De Hagenaars, die zich met kunst bezig houden, weten allen, dat wijlen de Heer des Tombe het beroemde Meisjeskopje van den Delftschen Vermeer indertijd voor eenige

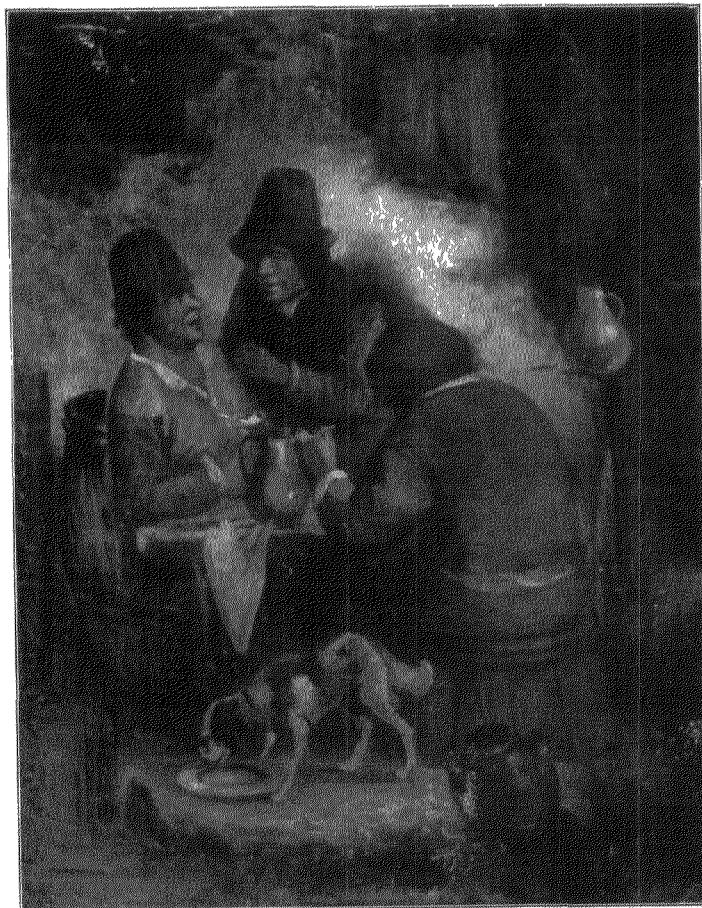
Afb. 1. Ostade-vervalsching.

guldens heeft gekocht. Deze gebeurtenis, jaren geleden, heeft blijkbaar zulk een indruk gemaakt, dat men in den Haag nog maar steeds — ondanks de Handelsbladartikelen, ondanks de voortdurende waarschuwingen in de dagbladen — schijnt te denken, dat men voor 50, 100, 150 gulden een Jan Steen, Ostade, Fijt en dergelijke zou kunnen

koopen. Van die dwaze zucht naar trouvailles (die immers zelfs voor den vakman steeds meer tot de zeldzaamheden gaan behooren) maken de vervalschers natuurlijk meer en meer gebruik. Den Haag wordt steeds systematischer en brutaler bewerkt en zoo is het mij overkomen, dat ik in zes weken tijd zeven vervalschingen van dezelfde soort onder de oogen heb gekregen: vier interieurs en drie stillevens. Bij elkaar waren

daarvoor door de verschillende koopers ettelijke honderden guldens betaald.

Deze vervalschingen zijn van recenten datum en zijn (de interieurs zeker, de stillevens vermoedelijk) uit dezelfde werkplaats afkomstig. Het is de eerste mij bekende Hollandsche fabriek, die volgens een vast recept fabricceert. Haar producten zijn vrij grof, maar aangenaam van toon. Zij zijn op nieuw, van achteren gesaust hout geschilderd, dat slecht of niet is afgeschuind. Bij behandeling met alcohol verdwijnt de verf reeds bij de minste aanraking onmiddellijk en wordt een dikke witte plamuurlaag zichtbaar. De vernis heeft een eigenaardigen boenwas-geur. Op de interieurs stond telkens dezelfde onmogelijke handteekening van Ostade: AVO dooreen. De stillevens waren bijna onleesbaar gemerkt: Fyt.

Afb. 2. Ostade-vervalsching.

Men kan zich op het standpunt stellen, dat wie zulke grove namaaksels (de afbeeldingen toonen de grofheid voldoende) koopt, terwijl hij notabene gratis advies kan krijgen bij verscheidene onzer specialiteiten in oud-Hollandsche schilderkunst, waard is dat hij bedrogen wordt. Daar is veel voor te zeggen, vooral in gevallen waarin de koper eerst *nadat* hij eigenaar was geworden naar het Mauritshuis stapte om er te worden ontuchtend.

Maar moet dat vervalschen dan maar klakkeloos doorgaan?

Daarom dus nog maar weer eens een waarschuwing, ditmaal met afbeeldingen die duidelijk doen uitkomen, hoe verbazend onervaren degenen zijn geweest, die zich hebben laten beetnemen.

De fabriek, waar deze stukken gemaakt worden, heb ik nog niet kunnen opsporen. »De Haagsche Courant» (van 10 Februari i.l.), die een berichtje bevatte omtrent deze falsificaties, blijkbaar afkomstig van een op het Maurits-huis ontнуchterden bedrogene, vermoedt dat de fabriek in den Haag is en zegt, dat de stukjes niet als werk van een oud-Hollandschen meester plegen te worden verkocht. Het laatste was mij niet bekend. Het is zeer zeker uitermate handig van den verkooper.

Ik zal trachten, zoo veel mogelijk gegevens omtrent deze praktijken te verkrijgen en verzoek een ieder, die er meer van weet, mij dit mede te deelen. Door publicatie, zoo nu en dan, van nieuwe gevallen, is het misschien mogelijk, de brutaliteit der falsarissen te verminderen, al zal men ze wel nooit tot staking van hun bedrijf kunnen nopen.

W. MARTIN.

Afb. 3. Ostade-ervalsching. Tegenhanger van afb. 2.

HET RAPPORT-DE WILD OVER DE SCHILDERIJEN VAN FRANS HALS TE HAARLEM.

Onlangs bevatten de dagbladen uittreksels uit het verslag, door den Heer C. F. L. de Wild op verzoek van de Haarlemsche Museum-commissie uitgebracht over den toestand, waarin zich de schilderijen van Frans Hals in het Stedelijk Museum te Haarlem bevinden.

De redactie van het »Bulletin», van meening, dat dit verslag in extenso behoorde

te worden afgedrukt in een tijdschrift, zoodat het ook later nog gemakkelijk zal kunnen worden geraadpleegd, verzocht en verkreeg door bemiddeling van den Heer de Wild toestemming van B. en W. der gemeente Haarlem, om het in zijn geheel af te drukken, evenwel zonder de afbeeldingen naar de schilderijen, waarop de retouches zijn aangeteekend. Deze berusten bij de Haarlemsche museum-commissie.

Een kort woord ga, ter inleiding, aan het rapport vooraf.

In haar verslag, afgedrukt in dit »Bulletin», jaarg. 1909 blz. 18, had de Museum-commissie reeds met betrekking tot een der schilderijen verklaard, *dat noch het doek, noch de verf, ook niet in de minste mate, geleden hebben.*

De Heer de Wild komt tot dezelfde conclusie; hij zegt zelfs ¹⁾, dat de behandelingen, in de laatste decennien verricht, zich, op twee stukken na, uitsluitend bepaalden tot de bovenste lagen der vernis en *daarbij geen nadeel hoegenaamd aan de schilderijen zelf is berokkend.* Bij de twee schilderijen, waarbij de behandelingen zich niet uitsluitend tot de bovenste lagen der vernis hebben bepaald, zijn, ik ben daarvan na grondig onderzoek overtuigd, ook geen beschadigingen aangebracht in die jaren.

De geheele zoogenaamde »catastrophe» betreft dus — dit blijkt duidelijk — *slechts de vernislagen op de schilderijen.* Dit zij hier, ter geruststelling van het publiek, nog eens opnieuw geconstateerd.

Ik mag hier wel aan toevoegen, dat het gemakkelijk zal zijn, de vernis der schilderijen weer te brengen in den toestand, aan de »catastrophe» voorafgaande.

Een bericht in de couranten ²⁾ heeft den indruk gemaakt, als zou de Museum-commissie hebben besloten, deze bewerking nog niet te doen plaats hebben. Het tegendeel is waar: de twee schilderijen, die er nog niet weer uitzagen gelijk vóór de »catastrophe», zullen wel degelijk worden hersteld en zullen er binnenkort zoo uitzien als vóór den winter van 1908—'09.

Of daarmee het euvel voor goed zal zijn bestreden is een andere vraag. Er komt nu een ander museum in Haarlem. Daarin zullen natuurlijk de schilderijen zoodanig worden geplaatst, dat ze niet aan sterke vocht- en koude-wisselingen onderhevig zullen kunnen zijn. Misschien komen er dan geen herhalingen voor van hetgeen er gebeurd is. Maar onmogelijk is dit niet, en wel omdat — het rapport de Wild toont het duidelijk aan — de Hals'en, gelijk zoo honderden oude schilderijen, in vroeger tijden zooveel hebben te lijden gehad, en omdat het kwaad, toen aan de schilderijen door onoordeelkundige behandeling berokkend, in vele gevallen eerst thans begint gevolgen te hebben. Oude vernislagen, en retouches, een 50, 60, 100 jaar geleden aangebracht, gaan nu hinderen en ons geslacht moet boeten voor hetgeen lang voor ons anderen hebben misdaan.

1) Zie beneden blz. 49.

2) O.a. in de »N. R. Ct.» van 29 Januari 1910. Daar staat n.l.: »De commissie in haar geheel erkende de wenschelijkheid om aan een herstelling der schilderijen van Frans Hals te blijven denken en daarbij partij te trekken van de vingerwijzingen des heeren de Wild; maar besloot de zaak in haar geheel nog wat aan te zien en voorloopig eenige jaren te laten rusten.»

Tot in de zestiger jaren der negentiende eeuw hebben deze stukken op den Doelen en in regentenkamers gehangen. Er waren toen reeds lang gaten in hier en daar en de jongens schoten er zelfs wel op, gelijk wijlen de Heer Scholten mij eens heeft verteld. Waar men de ergste plekken al eens bijgewerkt had, was dit natuurlijk op onoordeelkundige wijze geschied. Ook is er vaak, vooral door gebruik van olieverniss, veel bedorven ¹⁾. Eerst later is de meer oordeelkundige behandeling begonnen, is men met meer piëteit opgetreden. Maar tal van oude overschilderingen zijn natuurlijk gebleven.

Op verwijdering van wat daarvan te veel aanwezig is, dringt nu de Heer de Wild aan. Ik onthoud mij van een oordeel over de twee middelen tot herstel die hij aangeeft. Alleen wil ik constateeren, dat ik, onlangs nog eens nauwkeurig den toestand der schilderijen onderzoekende, tot geen andere conclusie ben gekomen, dan dat het rapport de Wild den toestand volkomen juist weer geeft, op één uitzondering na. Wat n.l. betreft het overschilderen van het tafelkleed der regentessen ²⁾ durf ik den Heer de Wild niet onvoorwaardelijk in het gelijk te stellen: de mogelijkheid is zeer zeker niet uitgesloten, dat het lang geleden overgeschilderd is, maar de vernislaag is m.i. te dik, dan dat men dit, zonder die eerst dunner te maken, met zekerheid kan constateeren.

Alle andere retouches en overschilderingen, door den Heer de Wild aangegeven, waren te constateeren en ook in de opsomming der verschillende vernis- en olielagen, door den Heer de Wild gegeven, vond ik geen overdrijving, of afwijking van eigen bevindingen.

W. MARTIN.

RAPPORT, UITGEBRACHT AAN DE COMMISSIE VAN HET
STEDELIJK MUSEUM TE HAARLEM.

Mijne Heeren,

Op grond van een nauwkeurig onderzoek der schilderijen van Frans Hals in het Stedelijk Museum te Haarlem, hetwelk ik naar aanleiding van Uw geëerd schrijven d.d. 10 Juni j.l. mocht instellen, heb ik de eer U hierbij een rapport aan te bieden over den toestand, waarin die schilderijen zich bevinden, met eene opgave der behandelingen, die voor een meer of minder rationeel herstel noodzakelijk zijn.

Het feit in aanmerking genomen, dat een gewichtige factor bij het conserveeren van schilderijen, n.l. het vernis, hier herhaaldelijk zal ter sprake worden gebracht, daar deze factor bij een eventueel herstel der schilderijen van Frans Hals een bijzonder belangrijke plaats inneemt, meende ik daar vooreerst bij stil te moeten staan om te wijzen op het eigenlijk doel der vernissen, en de veranderingen die zij allengs ondergaan.

In de eerste plaats is het doel tweeledig. Het vernis behoort ons de optische eigen-

1) Hoe diep ingeworteld het gebruik van olieverniss is, bleek mij nog eenige maanden geleden, toen een kunstschilder mij opgetogen kwam vertellen, dat een oude copie naar Rubens, die hij kort te voren ter beoordeeling had gezonden, zooveel mooier was geworden, sinds hij haar met olie had behandeld.

2) Zie beneden blz. 50.

schappen der schilderijen, waar het oorspronkelijk bindmiddel der verven daartoe niet meer in staat is, te doen kennen en bewaren, en het moet tevens de verflaag beschermen tegen atmosferische invloeden, stof enz., dus conserveerend werken. Wat méér op een schilderij wordt aangebracht dan voor beide doeleinden noodig is, kan zoowel hinderlijk als schadelijk zijn. De samenstelling behoort van dien aard te zijn, dat het vernis betrekkelijk gemakkelijk oplosbaar blijft en wel in een medium, waarvoor het gedroogde bindmiddel der verven ongevoelig is, zoodat een verwijdering geen gevaar voor de schilderij zelf meebrengt. Van verschillende harssoorten, die opgelost in terpentijnolie voor vernissen worden gebruikt, speelt de mastik sedert eeuwen de voornaamste rol en komt met andere soorten overvloedig op de onderzochte schilderijen van Hals voor. Een nadeelige eigenschap van deze en soortgelijke vernissen is, dat zij relatief snel verkleuren, d. i. geel en zelfs bruin worden. Deze kleurverandering doet de onderliggende verven dan in een geheel anderen toon verschijnen, en een nagedonkerd vernis oefent volkomen dezelfde werking uit als een dergelijk gekleurd glacis. Onder medewerking der nagedonkerde olie in de verf vormt een zoodanig vernis dan de zoogenaamde »patina" der oudere schilderijen, waarvoor, wat het vernis betreft, velen een geheel misplaatst heilig ontzag koesteren, daar zij verkeerdelijk meenen, dat deze een integreerend deel der schilderij zelf uitmaakt.

Wanneer nu zoowel door physische als mechanische invloeden de oorspronkelijke werking van het vernis is opgeheven, d. w. z. wanneer door algeheele vervluchtiging van zijn oplosmiddel, de ontledende invloed der waterdamp uit de lucht en wisselende spanningen der onderlaag (linnen of paneel) een zekere ondoorschijnendheid is ingetreden, die in den regel met totale verwerking en blindheid eindigt, dan is de tijd zeker daar om dien toestand te wijzigen. Veelal ziet men dan de hars in gesplinterden vorm zonder eenigen samenhang over de schilderij verspreid. Uitteraard veroorzaken deze harsdeeltjes dan een oneindige breking, z. g. diffuse reflexie van het daarop vallende licht, waardoor de zich er onder bevindende verflaag gedeeltelijk en soms geheel onzichtbaar wordt. Het kan zelfs voorkomen, dat een oude en broze harslaag, die alle elasticiteit heeft verloren, en niet de minste krimpung of uitzetting van doek of paneel volgen kan, bij een plotselinge temperatuursverlaging en daarmee gepaard gaande contractie der massa, over de geheele oppervlakte versplintert en vaneen wordt gereten, waardoor de hars in zeer fijn verdeelden toestand over de schilderij komt te liggen en door de witte kleur en het poederachtig uiterlijk den indruk geven kan als ware de schilderij beschimmeld of met ijzel bezet. Bij een nauwkeurige beschouwing zal men echter kunnen waarnemen, dat deze zoogenaamde uitslag niets anders is dan uiterst fijn harsstuifsel. Het behoeft ternauwernood gezegd, dat oude en dus geheel uitgedroogde harslagen, die voor temperatuurwisselingen zeer gevoelig zijn, deze continuïteitsstoringen het snelst zullen vertoonen. Op een oude vernislaag laat zich dit verschijnsel gemakkelijk kunstmatig te voorschijn roepen. Overigens spreekt het vanzelf, dat deze kwaal minder hevig zal optreden, naarmate de temperatuurwisseling minder snel en niet bij herhaling zijn invloed heeft doen gelden.

De hierboven geschetste waarneembare veranderingen spelen zich dus af in de

vernislagen, die de eigenlijke schilderij bedekken. Laten wij nagaan, wat er ongemerkt kan gebeuren, wanneer deze lagen zoodanig in verval geraakt zijn, dat zij de verflaag niet meer kunnen beschermen.

Het is te begrijpen, dat de genoemde invloeden hun vernietigend werk door en onder het vernis ongestoord zullen kunnen voortzetten. Het gevolg daarvan is, dat het bindmiddel der verven wordt aangetast, d. w. z. eveneens blind wordt, hetgeen door den toestand van het vernis aan onze waarneming ontsnapt.

Ik moet hier noodzakelijk op dat bindmiddel terugkomen.

Men kan op goede gronde aannemen, dat Frans Hals zijn verven liet wrijven met lijn- of papaverolie. Het hoofdbestanddeel dezer drogende oliën is de linoleïne, welk organisch zuur tevens de bewerker van het drogingsproces is. De zeer ingewikkelde en onderling uiteenloopende theorieën over dat proces kan ik hier overslaan en volstaan met te zeggen, dat in hoofdzaak door opname van zuurstof uit de lucht een vaste stof wordt gevormd, die door Mulder linoxyn genoemd werd. Onder vermeerdering van volume nemen zij daarbij 10—12 % in gewicht toe. Worden dezen oliën wat dik opgezet, dan vertoonen zij na het drogen een ongelijke oppervlakte. Door de zuurstofopname vormt zich n.l. het eerst aan het oppervlak een linoxynepidermis, die een grooter volume heeft dan de daaronder liggende nog vloeibare olie. Doordien nu de epidermis aan haar grenzen is vastgedroogd, is daarbuiten geen uitzetting mogelijk, en vindt er een beweging naar boven plaats, waardoor ten slotte een golfvormige oppervlakte ontstaat. Dunne lagen, waarbij geen inzinking der epidermis kan plaats hebben, drogen daarom met fijne rimpels op. Het is dus deze stof, waaraan een schilderij haar optisch effect ontleent, hetgeen duidelijk wordt door de verschillende werking van olieverf en pastel. De linoxynepidermis is in alle vette en etherische oliën onoplosbaar en heeft een buitengewoon weerstandsvermogen. Dit heeft echter natuurlijk zijn grenzen. Door de voortdurende condensatie en het weder verdampen van waterdamp uit de lucht, wordt de linoxynepidermis, hoewel veel langzamer dan harsvernissen, evenals deze aanvankelijk dof en later geheel ondoorschijnend. Naar men weet kunnen door een zekere behandeling (waarover straks nader) zulke vernissen weder doorzichtig gemaakt worden; dezelve middelen om de linoxynepidermis weder in haar vroegeren toestand terug te brengen falen echter maar al te dikwijls. Wij kunnen dus zeggen, dat de partijen eener schilderij waar de de verfstoffen omhullende en insluitende linoxynepidermis blind is geworden, voorloopig veelal als verloren zijn te beschouwen. Tot dusverre ontmoette ik zulke plekken alleen in sterk oliehoudende verven als rauwe en gebrande terra di Sienna, ivoorzwart e. a. en niet b.v. in loodwit. Hieruit volgt duidelijk, dat het behoud der schilderijen direct afhankelijk is van den staat der bindmiddelen en deze weder van het vernis, zoodat dit laatste steeds zoo veel mogelijk intact behoort gehouden te worden.

Hoe kunnen wij dat bereiken?

Door de algemeen bekende regeneratiebehandeling volgens Von Pettenkofer, welke berust op het vrijwillig absorbeeren van vervluchtigenden alcohol door de hars, kan men een vernis, dat zijn physischen samenhang verloren heeft regenerereen, d. i. zijn oorspronkelijke

doorschijnendheid weder teruggeven ¹⁾). De gele of bruine kleur van het vernis blijft daarbij onveranderd. Deze behandeling is echter van voorwaardelijke duurzaamheid. Men bedenke, dat met de alcohol dampen niets blijvends aan de hars wordt toegevoegd. Zij brengen deze alleen in oplossing. Immers na voleindiging van het proces zal de in de hars gecondenseerde alcohol dadelijk weder daaruit vervluchtigen en zij blijft, nu in opgelosten toestand, maar overigens in samenstelling ongewijzigd achter. Dezelfde schilderij zal dus, onder gelijke voorwaarden, ook weder dezelfde kwaal vertoonen. Overigens is mij meermalen gebleken, dat zeer oude harsvernissen geen willekeurig aantal malen met goed gevolg kunnen worden geregenereerd. Na een herhaalde behandeling verliezen zij weder spoedig allen samenhang, worden broos, gaan scheuren, en schilferen ten slotte door hun minimaal cohaesievermogen van de verflaag af. Door het toevoeren van copaivabalsem of een andere harsvernis gedurende het regenereren, waarbij deze de openingen in het oude vernis aanvullen, kan men dat ongewenscht moment langen tijd verschuiven. Waarom ik in dat geval tegen het gebruik van den copaivabalsem ben, kan blijken uit een door mij geschreven artikel in N°. 2, Jg. II van het Bulletin van den Ned. Oudhk. Bond, dat ik mij veroorloof Uwe Commissie hierbij over te leggen. Waarmede men in dat geval echter een schilderij zou willen »voeden», praktisch komt het eigenlijk daarop neer, dat men de eene laag vernis op de andere blijft leggen. Om hierin tegemoet te komen, neemt men dan meestal zijn toevlucht tot het afpoecieren van een gedeelte der laag, waarbij, en dit acht ik zeer bedenkelijk, het onderste en oudste vernis steeds op de schilderij wordt gelaten.

De vraag rijst hier, of de consequentie van deze conservatiemethode door de voorstanders daarvan wel ooit onder de oogen is gezien. Ik ben meermalen van het tegendeel overtuigd. Maar indien zij het deden, tot welke conclusie kwamen zij dan?

Men kan zonder vrees voor tegenspraak beweren, dat het voortbestaan eener schilderij bij een juiste behandeling voor honderden jaren kan worden verzekerd. Ik herhaal, dat een goede harsvernis daarbij een eerste plaats inneemt. Zijn nu de bewuste voorstanders inderdaad van meening, dat een aan de lucht blootgestelde harsvernis gedurende honderden jaren zijn oorspronkelijke, zoowel optische als conserveerende eigenschappen kan behouden? Op deze vraag, die voor een goed deel de heele kwestie beheerscht, heb ik nooit een direct antwoord kunnen uitlokken.

Wanneer het zoover gekomen is, dat een oud vernis zich geen nieuw leven meer laat inblazen, en dus niet de minste waarborg meer bieden kan tegen beschadiging eener schilderij, dan is het zeker tijd, het te verwijderen. De meening, dat dit nooit noodig zou zijn, mag ik in het licht van het bovenstaande als voldoende weerlegd beschouwen; het kan trouwens niet op wetenschappelijke gronden worden verdedigd.

Een andere zienswijze is, dat een blootleggen der schilderij nooit zou kunnen gebeuren zonder de verven meer of minder aan te grijpen. De bewijzen daarvoor leveren dan de

1) Door onmiddellijke aanraking van het vernis met een met alcohol bevochtigde kwast kan men tot op zekere hoogte hetzelfde bereiken. Bij de bespreking der schilderijen van Frans Hals zal ik de nadeelen dezer mechanische behandeling uiteenzetten.

vele »verpoetste» schilderijen. Toch bewijzen deze in den grond niet meer, dan dat er vroeger en helaas ook nu nog vaak op ruwe onzaakkundige wijze mede wordt omgesprongen. Dat de vele schilderijen die van alle oude vernissen werden ontdaan, daarbij niet werden verpoetst, is niet moeilijk te verklaren.

Ik herinner er hier aan, dat het vernis eener schilderij, waarvoor bij den opbouw lijn- of papaverolie als bindmiddel der verven werd gebruikt, door de inwerking van alcohol damp wordt opgelost, zonder eenig gevaar voor die verf. Ook de hardnekkigste tegenstanders van het geheel schoonmaken eener schilderij zullen dit gaarne onderschrijven. Naar men weet, is de geoxydeerde lijnolie in de verf, de linoxine, daarin niet oplosbaar. Het is nu juist het physisch verschil van beide lichamen, die zich ten opzichte van het oplosmiddel zoo geheel anders verhouden, dat de verwijdering van het vernis mogelijk maakt. Het is daarbij van geen gering belang, dat men het in de hand heeft, de werking van den alcohol tot een minimum te reduceeren, b.v. door toevoeging van water, terpentijn, enz. en door olie elk oogenblik zelfs geheel op te heffen, iets wat bij het regenerereen niet eens mogelijk is, omdat een zwellung of oplossing der hars alleen door zuiveren alcohol damp te bereiken is.

Hiermede mag tevens bewezen zijn, dat eventueel voorhanden slotglaceeringen in olie eveneens zonder gevaar van oude vernis kunnen worden ontdaan. Zijn deze met vernis aangebracht, dan zal men ze daarentegen niet kunnen sparen.

Hieruit volgt, dat zij die uit vrees voor oplossing of beschadiging der bovenste verflagen en glaceeringen door den alcohol het voortdurend behoud van het oude vernis bepleiten, ook nooit tot regeneratie zullen mogen overgaan, omdat, zoo hun vrees gegrond is, de geheele schilderij onvermijdelijk in elkaar zou moeten loopen.

Bij oude schilderijen is dat echter nog niet waargenomen.

Liepen deze beschouwingen tot hiertoe alleen over normale harsvernissen, zoo moet ik nog een andere soort ter sprake brengen, en wel de lijnolie vernis, waarmede sommige der Hals'en zijn ingesmeerd. In de practijk onderscheidt men vele soorten dezer vernissen of lakken. Naar gelang b.v. de lijnolie met lucht doorgeblazen of met ozon behandeld is, met barnsteen, kopalkolophonium of een metaaloxyd is gekookt, heeten zij standolie, buitenlak, siccatief enz. Deze op zichzelf nuttige en onmisbare composities zijn een ernstig gevaar voor schilderijen, omdat zij zonder uitzondering uiterst moeilijk en onder omstandigheden niet zonder beschadiging der verven kunnen verwijderd worden. Hun hoofdbestanddeel, de lijnolie, na gedroogd te zijn de linoxine, is ook het bindmiddel, waarmede de verven zijn bereid, en het is dus te begrijpen, dat aangezien er geen verschil in cohaerentie tusschen vernis en schilderij bestaat, ook alle middelen op beide denzelfden invloed zullen uitoefenen. Met andere woorden, het noodzakelijk verschil in cohaesie der stof van schilderij en vernis is hier niet voorhanden.

Er kunnen intusschen gunstige omstandigheden meewerken om de verwijdering te vergemakkelijken. Ten eerste het verschil in ouderdom tusschen verf en olie vernis, en verder, dat zich tusschen deze beide een hars vernis kan bevinden, waardoor het mogelijk

is, door een zeer langdurige regeneratie en herhaalden toevoer van copaivabalsem deze laatste te bereiken, waarna zich beide lagen tegelijk laten afnemen.

Maar, zal men wellicht vragen, is die verwijdering wel noodzakelijk?

Deze vraag moet op de volgende gronden beslist bevestigend beantwoord worden.

Wat ik hierboven reeds over de veranderingen der linoxyne onder atmosferische invloeden gezegd heb, is ook van toepassing op deze olievernissen. Zij vertroebelen, ondergaan een sterke kleurverandering naar het bruine en worden daarbij mettertijd steeds harder en meer hoornachtig¹⁾). Wanneer zij nu eenmaal in dezen toestand zijn en een schilderij daardoor ongenietbaar en waardeloos is geworden, dan is de tijd voor een onschuldige bewerking lang voorbij.

Onfeilbare middelen om die blindheid weg te nemen, zijn tot dusverre niet bekend. Alleen door een talloos herhaald inwrijven met copaivabalsem en regenereren kan men een zekere weekheid der laag bereiken, van een oplossen in physischen zin is echter geen sprake.

Soms treedt daarbij wel een gedeeltelijke verheldering op, maar bijna altijd tevens een blijvende rimpeling of verschrompeling, waardoor een verwijdering slechts te noodzakelijker wordt.

De middelen daarvoor zijn vrij talrijk. Het meest rationeele, tevens het gevaarlijkste, is de olielaag met etsende alkaliën te verzeepen. Men mag er niet aan denken, hoevele schilderijen hierdoor reeds werden terechtgesteld.

Wij mogen ons gelukkig rekenen, aan de onderzoekingen van Von Pettenkofer een middel verschuldigd te zijn, waarmede het mogelijk is, met inachtneming der noodige voorzorgen zonder gevaar het beoogde doel te bereiken. Het is merkwaardig, dat zelfs de zoo uiterst voorzichtige Von Pettenkofer, die zoo gaarne het behoud van oude vernislagen in het algemeen bepleit, zegt, dat het wenschelijk zijn kan een olieverniss te verwijderen. Dat hijzelf die wenschelijkheid inzag, bewijst zijn zoeken naar een geschikt middel. In '87 vond hij, dat een verbinding van ammoniak met copaivabalsem (ammoniakzeep) in staat is om oliekorsten langzaam aan te tasten en demonstreerde hij aan de hand eener herstellde schilderij de mogelijkheid eener verwijdering zonder beschadiging der verf. Natuurlijk blijft ook dit middel in onervaren handen een gevaar.

Ten slotte kan ik een schilderij in dezen toestand niet beter vergelijken dan met een patiënt, aan wiens familie de keus wordt gelaten tusschen een ernstige operatie met alle kansen op een volkomen herstel en een zekeren dood.

Natuurlijk gaat de vergelijking in zooverre niet op, dat een schilderij qua object blijft bestaan, maar dan zoo, dat wij de onzegbare samenwerking van materiele factoren, die bij elkaar den geestelijken inhoud vormen, voor ons verborgen blijft. In waarheid kan zij nog bestaan, maar onwaarneembaar, en is het begrip »dood'' dan wel geheel denkbeeldig?

Ik zal hier trachten, uit het complex van verschijnselen, waaraan de schilderijen van

1) Ik heb opgemerkt, dat rauwe drogende oliën op de schilderijen meer het voorkomen van een dichten, grijsgroenen sluier aannemen.

Hals het gewraakte aspect te danken hebben, zooveel mogelijk te isoleeren. Voor ik daartoe overga, zij hier met nadruk verklaard, dat de behandelingen in de laatste decennien verricht, zich op twee stukken na uitsluitend bepaalden tot de bovenste lagen van het vernis en daarbij geen nadeel hoegenaamd aan de schilderijen zelf is berokkend. Van vroegere herstellingen kan dat helaas niet worden gezegd, wat uit de hieronder volgende beschouwingen kan blijken.

No. 120. Officieren en onderofficieren van den St. Joris-doelen. — De bijzonder sterk gecraqueleerde verf toont aan, dat dit stuk aan vrij hevige wisselwerkingen moet hebben blootgestaan. De verharde verflaag, die de verschuivingen van den ondergrond niet kon volgen, is daardoor in alle richtingen gebarsten ¹⁾. Craquelure loopt altijd door de plamuurlaag, waarop de verf is aangebracht, tot op het linnen of paneel door. Daar in dezen toestand de verflaag uit talloze los naast elkander liggende stukjes bestaat, waartusschen lucht en vocht vrij spel hebben, gaan de randen zich opheffen en omkrullen. Een verdoeking, waarbij alles weder kan gefixeerd worden, voorziet daarin, en deze bewerking is hier trouwens reeds met goed gevolg toegepast.

In verschillende perioden zijn drie vernislagen van uiteenlopende soort aangebracht, waarvan de onderste, die dus direct op de verf ligt, een harsvernis is. Deze zeer dikke laag is over het geheele stuk van een gescheurd, op sommige plaatsen ter breedte van circa een millimeter. In de vorige eeuw heeft men de onvergeeflijke fout begaan, daar een olielaag overheen te leggen, herkenbaar aan de daarop voorkomende rimpels. Men kan ze onderscheiden van de scheuren in de onderste laag, doordat bij de horizontaal loopende rimpels, met bovenlicht gezien, het onderliggend vlak in schaduw is. Bij een in die richting loopende scheur wordt daarentegen het onderliggend slijtvlak verlicht. In de donkere partijen van vele figuren is reeds een troebeling in de olie merkbaar. Het laatste vernis, een met alcohol verdunde copaivabalsem, is parelend opgedroogd, wat is toe te schrijven aan geringe affiniteit tusschen het vernis en het daaronder liggend medium.

De verfconditie is in het algemeen bevredigend. Het aantal retouches is betrekkelijk gering, intusschen bepalen zij zich niet tot de grenzen der beschadigingen. Om b. v. een winkelhaak rechts boven in de lucht te herstellen, werd een vierkant veld daarover heen geschilderd.

No. 123. Regentessen van het Oude Mannenhuis. — Zonder twijfel is dit betrekkelijk een der meest intacte stukken, en de algemeene indruk, voor zoover het werk van Hals zelf zichtbaar is, die van een gezonde schilderij. Althans de figuren en de geheele achtergrond zijn, uitgezonderd kleine plaatselijke beschadigingen, in zeer mooie conditie. De helderheid en gaafheid der olielaag (de fijne rimpeling bewijst, dat zij slechts dun is), waarmede helaas ook deze schilderij is ingesmeerd, doen mij de overtuiging uitspreken, dat alle oude vernissen in het begin der vorige of op zijn laatst aan het einde der 18de eeuw moeten

1) Ik merk hier op, dat barsten of sprongen (craquelure) en scheuren scherp uit elkaar moeten worden gehouden. Craquelure kan in moderne schilderijen niet voorkomen, omdat de rekbaarheid der verflaag nog groot genoeg is om de bewegingen van linnen of hout te kunnen volgen.

zijn afgenomen. Dit is blijkbaar met zorg geschied en de bewerking heeft geen sporen van beschadiging achter gelaten. In die overtuiging werd ik gesterkt door het feit, dat het tafelkleed niet van de hand van Hals is, maar er later is ingeschilderd en wel direct op het origineel, zonder dat daarop vernis werd achtergelaten.

Het mag onbegrijpelijk heeten, waarom die overschildering niet in de kleur van het origineel werd uitgevoerd. Zooals de sporen van om de op de tafel rustende handen aanwijzen, was het kleed oorspronkelijk roodbruin, waarvan de werking wel fraaier zal geweest zijn dan het nu bestaande grijze.

Het is niet onduidelijk, hoe men tot die overschildering gekomen is. In de genoemde sporen, evenals in het gordijn onderaan, zijn vrij breede scheuren zichtbaar. De veronderstelling lijkt mij niet gewaagd, dat deze door het geheele kleed loopen en daardoor tegen de gave omgeving in het oog vallend hinderlijk werken moeten. Dit en een scheur in het linnen met daaromheen afgebrokkelde verf onder tegen de lijst gaven aanleiding, dit gedeelte der schilderij geheel te vernieuwen. Een hoogglanzende copaiwabalsemlaag bemoeilijkt het genieten der schilderij zeer.

No. 122. Regenten van het Oude Mannenhuis. — Met een zeldzame kwistigheid is hier in vroeger tijden het eene vernis op het andere gelegd. Soms zoo bovenmatig dik, dat deze onder het drogen in half stijven toestand afdruiwend zich op vele plaatsen verzamelde, en daar dikke randen vormde. Deze en de daaruit afgezette stralen liggen nu als bruine korsten over de schilderij. De onderste lagen, die zeer zeker nog uit de 18de eeuw dagteekenen, liggen zichtbaar zelfstandig in gesplinterden vorm onder de latere, en daar de geheele massa bovendien het karakter eener emulsie heeft aangenomen, zijn vormen, kleur en techniek, uitgezonderd in de lichte partijen, zoo goed als geheel verdwenen. Het waarschijnlijk roodbruine gordijn in de primitief grijzen achtergrond onderscheidt zich daarvan thans in kleur slechts gradueel. Het is een onbestemde massa, bezet met een groot aantal verharde droppels van grijsgroene kleur, die wel op een op oliegrond geschikt vernis duiden.

De oorspronkelijk diepe schaduwen der hoeden en die in de mantels zijn met de hoogere lichten door de daarover liggende opaque, grijsgroenige vernislagen als 't ware versmolten. Vooral in deze partijen liggen de geelwitte harssplinters als gezaaid daartusschen, en de lichtende koppen werken boven deze niet te definieeren massa als ware geestverschijningen.

De bij- en overschilderingen, waaronder ook deze schilderij geleden heeft, getuigen van weinig eerbied en veel stumperigheid. Zoo b.v. de geheel nieuwe kraag, de voor het grootste gedeelte nieuwe hoed en de plekken in het haar van Jonas de Jong. Zoo de omgeving van hoed en mantel, die daarin door verschildering totaal verlopen. De breede rimpels in den hoed bewijzen, dat de overschildering daar dik in de verf is opgezet of met veel olie uitgehaald. Gelukkig is het laatste hier slechts plaatselijk gebeurd. Hoewel de schilderij aan de geheele linkerzijde zowel door mechanische als andere beschadigingen niet onbeduidend heeft geleden, daarom is een dergelijk ingrijpen zeker niet gerechtvaardigd

en hier beslist overbodig. Trouwens heeft men vroeger blijkbaar ook geen weg geweten met de vele blinde harsplekjes, waarvan de ergste eenvoudig met verf zijn weggestipt.

In den laatsten tijd is getracht aan den onsmakelijken toestand tegemoet te komen. Het is jammer, dat daartoe niet de juiste weg gekozen is. De hooge glans van het nieuwe vernis en de daarop voorkomende doffe en witte plekken (ik spreek hier niet van den blauwen aanslag) zijn klaarblijkelijk het gevolg van een overtrekken met een mengsel van copaivabalsem en alcohol. Het is ook niet onmogelijk, dat het oude vernis eerst met een met alcohol bevochtigde kwast werd opgelost en daarna met copaivabalsem gevernist. De uitslag moest echter in beide gevallen dezelfde zijn. De bewuste vlekken wijzen n.l. op het gebruik van niet watervrijen alcohol. Wanneer deze in direct contact met een vernislaag wordt gebracht, dan zal na de verdamping het water daarop achterblijven, en als dit op zijn beurt tot verdamping overgaat, vormt het daarbij onvermijdelijk de doffe, resp. witte vlekken. Deze mechanische regeneratie heeft nog het nadeel, dat de diepere vernislagen niet bereikt kunnen worden. Door de snelle verdamping van den alcohol kan alleen de bovenste laag gedurende enkele seconden eenigszins vloeibaar worden gehouden en uitgestreken, terwijl de halen en aanzettingen der kwast daarbij soms zeer zichtbaar achterblijven. Hoewel op dikke vernislagen ongevaarlijk, heeft deze behandeling geen wezenlijk praktisch nut, daar met een zeer hinderlijken glans slechts een onvolkomen regeneratie bereikt kan worden. Door een goede Pettenkofer'sche behandeling zou voorloopig reeds veel te verbeteren zijn.

No. 121. Regenten van het Elisabeth-Gasthuis. — In het algemeen vertoont dit stuk de sporen eener oude, onoordeelkundige restauratie, waarbij de dun geschilderde partijen, b.v. de mantels, het tafelkleed en de achtergrond het zwaar te verantwoorden hebben gehad. Op enkele plaatsen, als in het haar van Dirk Del en Swert Warmond is de verf tot op de onderschildering verpoetst. Men heeft ook hier den betreuenswaardigen misslag begaan, de geheele schilderij in een dikke laag olie te zetten. De groenig-bruine kleur en de sluiering, vooral duidelijk zichtbaar op het zwart der mantels en hoeden, zijn daarvoor de bewijzen.

Voorts komen hoofdzakelijk in de donkere partijen talloze vrij breede barsten en scheuren voor, die door de gedeeltelijke blindheid der olielaag niet zoo duidelijk spreken. De meest hinderlijke zijn bovendien vroeger reeds bijgeschilderd. In het vernis der laatste jaren, een verdunde copaivabalsem, vertoont zich dezelfde pareling, hoewel sporadisch, als op N°. 120.

No. 125. Portret van Cornelia Vooght. — Bij gelegenheid der restauratie, die voor eenigen tijd aan dit portret werd voltrokken, is alle oude vernis tot op de verf verwijderd geworden. Slechts enkele plekken vertoonen nog sporen van achtergebleven bruin vernis. De verwijdering moet langs den natten weg geschied zijn, daar ook tusschen de verfhoogsels alles is weggenomen, iets wat bij afpoeieren praktisch onuitvoerbaar is.

De algemeene verfconditie is een bewijs voor de zorg, waarmede de schilderij in dit opzicht is behandeld, daar geen sporen van het gebruik van te scherpe poetsmiddelen te constateeren zijn.

De beschadigingen, die, voor zoover reeds vroeger geretoucheerd, bij de afneming van het vernis onvermijdelijk moesten worden blootgelegd, dragen het karakter van afgebrokkelde verfplekken en hoogstwaarschijnlijk door houtworm veroorzaakte plaatselijke vermolming. Misschien hadden de noodzakelijk geworden bijschilderingen hier en daar meer gelocaliseerd kunnen blijven. Als definitief vernis is ook hier van den copaivabalsem gebruik gemaakt, hetgeen valt op te maken uit zijn glasachtig uiterlijk en sterke neiging tot opalesceeren¹⁾. Het geheele portret vertoont een melkachtige troebeling van geheel ander karakter als b.v. het bekende »aanloopen», daar de eerste niet zooals het laatstgenoemde door wrijven of wasschen te verwijderen is. Van huis uit in een koelen toonaard geschilderd, doet deze door den blauwachtig-witten sluier kil en onaangenaam aan, terwijl de teekening in de grijze en zwarte plannen, waarop de opaciteit het best is waar te nemen, reeds niet onaanzienlijk vervaagd is.

No. 124. Portret van Mr. Nic. van der Meer. — Hetgeen hierboven van het pendant werd gezegd, geldt ook in alle opzichten voor dit portret. Ik moet er alleen aan toevoegen, dat bij het opnieuw aaneenzetten der planken tusschen de rechter en middenplank (van den beschouwer) een reep hout is weggeschaafd, naar circa schatting 3 millimeter. Het is niet uit te maken, wanneer die verminking heeft plaats gehad.

No. 116. Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen. — Op betrekkelijk onbeduidende bijschilderingen na, die zich zoo goed als uitsluitend tot de kanten bepalen, is dit stuk zeer goed geconserveerd. Het zou daarom des te meer te betreuren zijn, als mijn vermoeden juist was, dat het indertijd met een olielak is overtrokken. De roodgele kleur van het vernis, waardoor de schilderij oranjeachtig aandoet, kan echter ook van een damaroplossing afkomstig zijn. Olielakken zijn zeer sterk en kunnen de invloeden der temperatuur, vooral binnenshuis, buitengewoon lang weerstaan. Op oude schilderijen heb ik nog geen lak ontmoet, die ook maar de sporen van sluiering of blindheid vertoonde, hoewel de kleur dan door hoogen ouderdom reeds donker roodbruin geworden was. Damarvernissen die in tegenstelling met olielakken gemakkelijk oplosbaar zijn, verkleuren mettertijd ook sterk, maar zijn daarbij buitengewoon broos, zoodat ik niet kan veronderstellen, dat een zoo sterk nagedonkerde damarvernissen nog in zoo onberispelijken staat zou kunnen verkeeren.

De koppen der eerste drie figuren links van den beschouwer zijn bij een poging het vernis van de schilderij weg te nemen, gedeeltelijk verpoetst.

No. 117. Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen. — Behoudens plaatselijke beschadigingen is de algemeene conditie dezer schilderij zeer goed. Door onoordeelkundige behandeling met te sterke oplosmiddelen zijn de koppen en kragen van Aernout Druyvesteyn, Nicolaas Verbeek en niet het minst van Boudewijn van Offenbergh sterk beschadigd, en is zelfs de textuur van het linnen hier en daar zichtbaar.

1) Reeds vroeger hoorde ik van deze neiging gewagen; toch meende ik in mijn opstel in het »Bulletin» bij de opsomming der nadeelen die den copaivabalsem als vernis aankleven, dit bij gebrek aan voldoende ervaring te dien opzichte ongenoemd te moeten laten.

Het gordijn heeft eveneens, vooral in de dun geschilderde schaduwpartijen, geleden, en ook daar is de verf tot op de plamuur weggenomen. Men heeft zich gelukkig niet de moeite gegeven, deze beschadigingen bij te schilderen, daar dat vermoedelijk met even weinig piëteit zou gebeurd zijn als de bestaande retouches zijn aangebracht. De nummers 1, 3, 6, 7, 8 op de sjerpen en buizen zijn geheel onnoodig weggeschilderd. Van beschadiging is op die plaatsen geen sprake, en zijn die nummers ongetwijfeld nog intact.

No. 119. Vergadering van officieren van den Cloveniersdoelen. — Omtrent den toestand hiervan gelden in het algemeen vrijwel dezelfde opmerkingen als die voor het vorige stuk. Alleen in de donkere partijen, vooral in het zwart, komen meer barsten voor, terwijl de bijschilderingen wat omvangrijker zijn. Of deze altijd noodzakelijk waren, valt ook hier zeer te betwijfelen.

Een zelfde experiment als op de daar ter plaatse genoemde koppen van N°. 117 en 121 is hier uitgevoerd op die van Johan Cl. Loo en Andries van der Horn, waarbij de lichtpartijen echter niet hebben geleden, maar de zwakkere halve tonen beschadigd zijn. De conditie, die zooals gezegd, overigens zeer goed kan genoemd worden, is voor een zeker gedeelte niet geheel juist te beoordeelen. Doordien n.l. de schilderij met copaivabalsem werd overtrokken, en deze op de bovenhelft totaal ondoorschijnend is geworden, kan de verflaag daar niet worden gezien. Ik heb echter gegronde vermoedens, dat de toestand op die plaatsen niet minder gunstig zal zijn. Hier zijn de nummers 7 en 11 weggeschilderd.

No. 118. Maaltijd van officieren van den Cloveniers-doelen. — Het minst gave van alle stukken. Over de geheele oppervlakte, in het bijzonder in het wit, zijn duidelijk de sporen zichtbaar van een zeer oude olieverniss, dat voor langen tijd is afgenomen, welke operatie op vele plaatsen onherstelbare verliezen heeft veroorzaakt. Om meer verpoetsingen te voorkomen, heeft men op verscheidene grootere plekken het afnemen van dat vernis niet verder doorgezet, waardoor de nu ongelijkmatig verdeelde bruine laag aan de schilderij een eenigszins vlekkerig, groezelig aspect geeft, wat door de enorme overschilderingen niet weinig verergerd wordt. Het ligt voor de hand, dat deze laatste moeten dienen, om de kale plekken waar het origineel is weggeveegd te bedekken; maar men zal zich daarbij, zooals in bijna alle gevallen van dien aard, wel niet tot de beschadigingen zelf bepaald hebben. Hetzelfde geldt voor de bijschilderingen der gaten en scheuren in het linnen, welke laatste hier tot op een lengte van meer dan een halve meter voorhanden zijn.

Het wil mij voorkomen, dat deze schilderij gedurende geruimen tijd in bijzonder ongunstige omstandigheden moet hebben verkeerd. Wijzen de vele mechanische beschadigingen al op een hoekje waar de meeste slagen vielen, daar kan de algemeene conditie van plamuur en verf dit nog bevestigen. Over het geheele oppervlak kan men de bekende verfruggen waarnemen, die het gevolg zijn van eene waterrijke omgeving ¹⁾. Hoogstwaarschijnlijk heeft de schilderij vroeger tegen een vochtigen muur gehangen, waardoor dan het linnen een

1) Deze uitspraak is alleen op schilderijen op linnen van toepassing. Bij schilderijen op hout kan men het omgekeerde waarnemen. Door het absorbeeren van water zet het hout uit en moet de verf in die omstandigheden dus barsten.

beduidende krimping moest ondergaan. Terwijl nu de plamuur en verflaag deze beweging niet meemaken, en hun volume onveranderd blijft, moet een opheffen en loslaten van het linnen het eindresultaat eener verschuiving daarvan zijn.

Is op zoo'n schilderij geen voldoende vernis, dan vallen de verfschilders dikwijls vanzelf af. In musea, maar vooral in de kleinere ruimten der particuliere verzamelingen met centrale verwarming, kan men dit verschijnsel dikwijls waarnemen.

Indertijd is deze schilderij, evenals alle andere Hals'en op linnen, verdoekt, de nog of weder opstaande plekken wijzen evenwel op de noodzakelijkheid eener herziening in dat opzicht. Overigens valt ook bij dit stuk bijzonderlijk te vermelden, de buitengewoon bruine en gebarsten verniskorst, die langzamerhand zeker reeds de dikte van een millimeter bereikt heeft.

Ten einde nu tot een verbetering van den toestand te geraken, kan gekozen worden tusschen twee behandelingen, waarvan de eerst te noemen een provisioneel karakter draagt en eigenlijk reeds herhaaldelijk op de meeste Hals'en werd toegepast. De tendenz daarvan is de onderste, dus oudste vernislagen met de daarop en daaronder liggende bij- en overschilderingen, voortdurend te behouden.

Op de bij het rapport gevoegde fotografieën zijn deze laatste in witte verf aangegeven. Hoewel op sommige schilderijen reeds onrustbarend groot, zal het hierbij wel niet blijven, omdat het blinde vernis nog heel wat voor het oog verborgen zal houden. De bovenste vernislaag wordt daarbij gedeeltelijk afgepoeierd, geregenereerd en de schilderij met een nieuw vernis overtrokken. Bij geregenereerde schilderijen is het vernissen, vooral wanneer daarin is bijgewerkt, in den regel noodig. De bijschilderingen hebben n.l. naar gelang zij oud zijn, weinig of in het geheel geen craquelure en hebben in het algemeen lang niet de poreusheid van het origineel. Doordien nu het opgeloste vernis daarop blijft staan en de dikkere korsten hooger glanzend opdrogen, kan het bij een regeneratie zonder meer niet blijven.

Wat betreft het afpoeieren spreekt het van zelf, dat dit bij zeer dikke oude vernislagen alleen dan betrekkelijk gelijkmatig kan gebeuren, wanneer de daaronder liggende verf geen hoogsels aanwijst. Bij een eenigszins ruige factuur is het een onmogelijkheid, het vernis overal evenveel weg te slijpen, daar de hoogsels reeds lang van alle vernis zijn ontdaan, voordat de daartusschen en daarnaast liggende laag bereikt kan worden. Tusschen de rul opgezette verf kan men zelfs niets wegnemen, en moet men zich bij afpoeieren dan ook in den regel bepalen tot een gedeelte van het bovenste vernis. De omstandigheid, dat het verloop der behandeling niet is te volgen, daar de schilderij onder het witte poeder onzichtbaar blijft, is mede een nadeelige factor. Overigens is het feit niet te loochenen, dat een matig afgepoeierde schilderij, na geregenereerd en gevernist te zijn, in vele gevallen een duidelijk zichtbare verheldering zal aanwijzen, in den regel is de hoeveelheid vernis er daarom niet op verminderd.

Naar mijn meening is een dergelijke behandeling, althans op dit oogenblik, voor de Hals'en een ongewenscht hulpmiddel. Het is slechts geschikt, om het kwakkelend

bestaan dezer schilderijen zoolang te bestendigen, totdat de onafwijsbare noodzakelijkheid van een dieper ingrijpen door niemand meer zal kunnen worden ontkend.

Waar het hier gaat om het behoud van kunstwerken van de allergrootste beteekenis, wier bezit ons door de geheele beschaafde wereld wordt benijd, daar mogen geen middelen ongebruikt worden gelaten, die dat behoud tot in een verre toekomst kunnen waarborgen. En nu kan dat naar mijne overtuiging alleen worden bereikt door een algeheele verwijdering van alle nieuwe en oude vernislagen, waarbij in het bijzonder op de zeer zorgvuldige totale afneming van olievernissen en lak dient te worden gelet. Voorts verwijdering van retouches en overschilderingen, niet alleen omdat zij slecht zijn uitgevoerd en storend zijn, maar wel het meest omdat zij de nog intacte origineele schildering voor een goed deel bedekken.

Waar de blootgelegde beschadigingen den totaal indruk schaden moeten deze worden bijgeschilderd, maar zoo, dat aan de omgeving niet worde geraakt. Deze bijschilderingen, die op nadonkeren moeten worden opgezet, mogen niet binnen 3 à 5 maanden met uithaalvernissen worden behandeld of geglaceerd en dus de schilderijen ook binnen dien tijd niet definitief worden gevernist. Hoe langer dat wordt uitgesteld, des te langer zullen de retouches zich goed houden.

Alle schilderijen zijn reeds vroeger verdoekt en wel met de daarvoor geëigende, niet hygroscopische middelen. Toch behoeven de nummers 118 en waarschijnlijk 122 voorziening. Met zekerheid is in dit opzicht omtrent de andere stukken niets te zeggen, omdat de zeer dikke vernislagen een juiste beoordeeling in hoeverre plamuur en verf voldoende hechten, in den weg staan.

Het is te begrijpen, dat de oorspronkelijke kleurwaarde der schilderijen ontzaglijk moet verschillen van de tegenwoordige, doordien de verniskorsten een optische werking uitoefenen, niet ongelijk aan die van een bruingele glasplaat. Nu is men algemeen zoo vertrouwd geraakt met die zoogenaamde goudgele kleur van oude schilderijen, dat men zich de oorspronkelijke kleurwaarde meestal niet eens meer voor den geest tracht te halen, en maar al te dikwijls wordt een schilderij, waarvan om erger te voorkomen, het oude vernis geheel of gedeeltelijk moest worden afgenomen, eenvoudig als verpoetst en bedorven gesignaleerd.

Menigeen van wien beter oordeel te verwachten was, gelooft naievelijk in een »gouden palet», onzer oude meesters, zonder te beseffen, dat »galerieton», »email», »patina», enz. geen zeventiende eeuwsche eigenschappen zijn, en genoemde meesters in den grond veel minder gecompliceerd schilderden dan wij. Integendeel was hun kleurenscale en keuze van schildermiddelen vrij wat beperkter dan de onze. De groote factor »tijd», die veel te weinig in het geding betrokken wordt, en die de verven, bindmiddelen en vernissen chemische en physische veranderingen heeft doen ondergaan, is de oorzaak, dat de primitief heldere kleur en veelal koele toon zeer gewijzigd zijn. Dat de veranderingen in het vernis, zoowel van kleur als substantieel, verreweg het grootst moeten zijn, heb ik reeds aangetoond en mag ik daarmede bewezen achten, dat de oogenblikkelijke kleurwaarde der Hals'en in de verste verte niet kan gelijken op de oorspronkelijke, zooals die zich, ten

deele veranderd nog daaronder moet bevinden. Zoolang het behoud eener oude schilderij er niet mede gemoeid is, passe men daarop liefst geen restauratie, in welken vorm ook, toe, men mag daarentegen niet uit het oog verliezen, dat door een tijdig ingrijpen zeer veel kan worden voorkomen.

Nu door allerlei ondeskundige behandelingen de schilderijen van Frans Hals in een gevaarlijken toestand zijn geraakt, achtte ik mij verplicht te adviseeren tot het nemen van die maatregelen, welke daaraan een einde kunnen maken.

Het meest gunstige oogenblik voor een rationeel herstel heeft men vroeger laten voorbijgaan. En terwijl nu reeds groote moeielijkheden overwonnen zullen moeten worden, zal een afdoende restauratie in de toekomst blijken zoo goed als onmogelijk te zijn.

's-Gravenhage, Juli 1909.

C. F. L. DE WILD.

HET HUIS DE ROODENBURG TE 'S-HERTOGENBOSCH.

Volgens de oude Bossche kronijkschrijvers werd de stad 's Hertogenbosch in het jaar 1185 gesticht en werden daar tenzelfden tijde vier voornamen huizen gebouwd, waarvan het een bestemd was tot verblijf van den Hertog van Brabant, het ander, dat genaamd werd het Hof van Brabant, tot beheer van diens domeinen, en de beide anderen tot woning voor twee edellieden, van wie de een heette Jacop Coptiten of Coppetijn en de ander Henrick Berckerdijn of Beckerlijn. Van deze beide laatste huizen kreeg dat van Coptiten den naam van de Moriaan en dat van Berckerdijn dien van de Roodenburg. Zij stonden aan de Groote Markt en waren van elkander gescheiden door eene straat, die oudtijds de Tolbrugstraat heette en nu de Marktstraat genaamd wordt. Cuperinus schreef, dat Hertog Hendrik I van Brabant ze bouwde, J. van Oudenhoven en S. Pelgromius, dat zij gesticht werden *uyt de ghemeene stadtsmiddelen tot vercieringhe van de nieuwe stad*; toch kunnen deze drie kronijkschrijvers allen zeer goed gelijk hebben. Blijkens Cuperinus waren de eerste bewoners van die huizen *twee al te mechtige ende rycke jonckers of borgers, die seer groot ende geacht waren int hoff van Brabant by hartoch Henrick*.

Den naam van Coptiten of Coppetijn, dien, als gezegd, een hunner voerde, trof ik herhaaldelijk in de oude Bossche schepenregisters aan, dien van Berckerdijn of Beckerlijn evenwel nooit; maar daarom is die nog niet als een legendarische te beschouwen, want daartegen verzet zich de betrouwbaarheid van genoemde kronijkschrijvers.

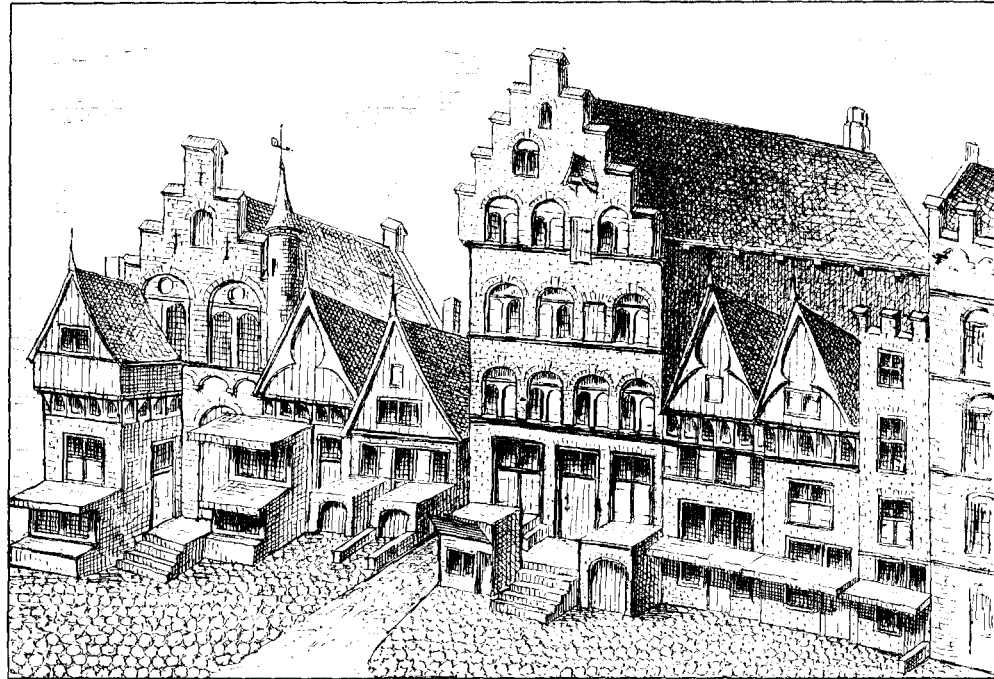
Tussen desen twee jonckers was, volgens Cuperinus, aanvankelijk groote minne ende vrintschap ende sy aten ende droncken dicwils te samen seer minnelijck ende in grooter vreuchden; zij kwamen daartoe, zooals de Bossche kronijkschrijver Molius mededeelt, bijeen over eene brug, die tusschen hunne huizen over de Marktstraat geslagen was. *Mer, zoo verhaalt Cuperinus verder, namaels is tussen dese twee jonckers gevallen, door duvels ingegeven, alsoo groote viantschap, dat die ganse stat om hare viantschap viel in groote partyscap ende tweedracht, daer groote moorderye, rooverye ende dootslagen om quamen onder die borgers.*

De *partyscap*, waarin den Bosch volgens Cuperinus verviel, waren de partijen van de Beckerlingen en de Coptiten. Deze verdeeldheid tusschen de burgers van de nieuwe stad verdroot Hertog Hendrik I van Brabant zeer en hij deed daarom met de mannen van zijn gevolg al het mogelijke om daar den vrede en de vriendschap tusschen hen te herstellen. Na veel moeite gelukte hem dit onder deze voorwaarde, dat jaarlijks op Vastenavond op de pui van het Bossche stadhuis een hanengevecht zoude plaats hebben, zoodat er in den Bosch nog wel tusschen twee partijen zoude worden gevochten, doch nu niet meer tusschen de Bossche burgers maar tusschen hunne hanen. Die hanengevechten hadden onder een grooten toeloop van volk plaats en na afloop daarvan werd de overwinnende haan met veel luister door de stad gevoerd, terwijl de overwonnene geboeid daar achter werd geleid¹⁾. De tot stand gebrachte verzoening werd besloten met een gemeenschappelijken maaltijd, waarbij een zwaan een der gerechten uitmaakte. Partijen waren daarmede zoo ingenomen, dat, zooals J. van Oudenhoven ook nog mededeelt, besloten werd, *dat dese vreughdenmaeltijdt alle jaer op den Vastenavont souden vernieuwt worden ende onder hen ommegeen ende alle die haer daertoe verbinden souden, daerover met malcanderen wesen in een confraterniteit ofte broederscap ende souden de leden daervan draghen den naem Swanenbroers ter ghedachtenisse van dese swanenmaeltijdt, op denwelcken de vrede tussen dese partye getroffen ende den burgherlycken twist nedergheluyt was*. Ondanks deze verzoening kwam het toch nog tot in de tweede helft der 16de eeuw te 's Hertogenbosch tusschen de partijen van de Coptiten en de Beckerlingen van tijd tot tijd tot dadelijkheden; daarna hielden zij voor goed op te bestaan, evenals de hanengevechten, die in den Bosch in 1566 voor het laatst plaats hadden; de Zwanenbroederschap behoorde toen al reeds lang tot het verledene, doch de naam Zwanenbroeder had daarmede in den Bosch nog niet opgehouden te bestaan, want dien kregen in navolging van de leden van die broederschap de voorname of hooggeplaatste personen, welke tot eereleden van de thans nog in den Bosch bestaande Illustre Lieve Vrouwe Broederschap benoemd werden (waarschijnlijk omdat zij de zwanen schonken, die oudtijds ook op de maaltijden van deze broederschap plachten gegeten te worden) en zoo voeren dan hare tegenwoordige eereleden, H. M. de Koningin en Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden, een titel, dien van Zwanenbroeders n.l., die zijn ontstaan ontleent aan den twist, welke tusschen de eerste eigenaren van de Moriaan en de Roodenburg heeft gewoed.

Evenals de hanengevechten en de zwanenbroederschap ophielden te bestaan, deden dit de families Coptiten en Berkerdyn of Beckerlijn. Wanneer het huis de Roodenburg uit het bezit der laatstgemelde familie geraakte, is niet meer na te gaan. In het jaar 1500 was Katheryn van Beerze daarvan reeds eigenares, want zij verhuurde toen dat huis aan de stad den Bosch voor een kantoor tot ontvangst en uitgave der stadsgelden. Simon Pelgromius noemde daarom dit huis *de stats geltkamer*. Hoe dit gebouw en de Moriaan

1) Men zie hierover Jac. van Oudenhoven »Beschrijvinghe der stadt van 's Hertogenbossche'' (ed. 1670) blz. 50 en vlgd., alsmede Dr. C. R. Hermans »Kronijken'', blz. 248.

er toen uitzagen kan men zien op nevensgaande reproductie naar eene oude olieverfschilderij van dien tijd, die zich bevindt in het museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant. Het huis de Roodenburg, zijnde het gebouw met den hoogen trapgevel, vertoont er zich nog op in zijnen vollen luister, terwijl het huis de Moriaan toen al reeds voor de helft niet meer bestond; voor die helft was in de plaats gekomen een gebouw, dat daar voor ver vooruit sprong; de open ruimte, welke aanvankelijk tusschen die beide huizen aanwezig was, bestond toen voor een goed deel ook al niet meer, daar die toen reeds grootendeels was ingenomen door een tweetal woningen; een daarvan is een paar jaren geleden door de gemeente den Bosch afgebroken,

Afb. 1. De Moriaan en de Roodenburg naar een schilderij van omstreeks 1500.

om de Marktstraat gedeeltelijk weder op hare vorige breedte te brengen.

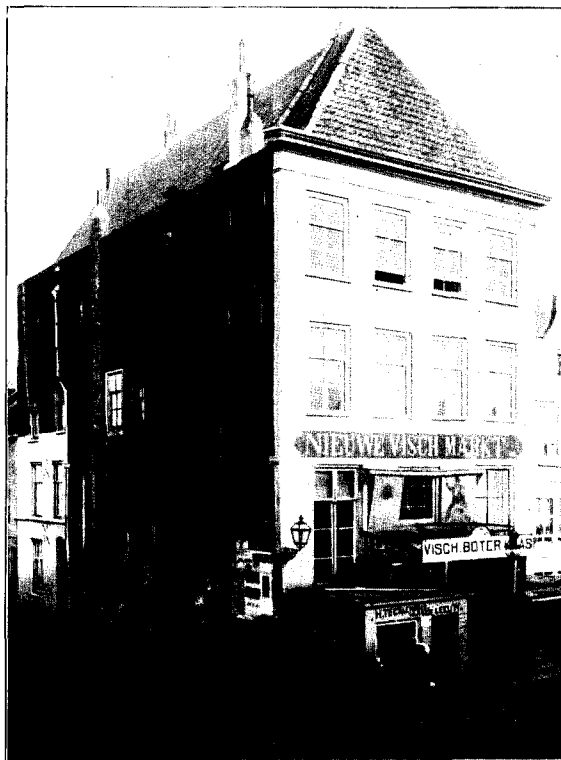
De Roodenburg bleef als stadsgeldkamer dienst doen tot het jaar 1656, als wanneer dit stedelijk ontvang- en betaalkantoor naar het stadhuis werd overgebracht; de stad den Bosch had daarop tot zoolang een kastelein gevestigd en had er ook wel eens troepen onder dak gebracht, zooals in het jaar 1512, toen zij er Hertog Erik van Brunswijk inkwartierde. Na 1656 werd de Roodenburg, die, voor zoover bekend is, steeds een particuliere bezitting was ¹⁾, eene particuliere woning, maar zij bleef toch nog altijd, zooals

1) Na de van Beerze's waren daarvan eigenaars de van Hedel's, de Willegerman's van Rodenborch, de de la Portilio's, enz.

in eene akte van 1750 terecht werd gezegd: een groot, schoon huis, bestaande uit verscheidene vertrekken en eenen buitengewoon grooten kelder, alsmede eenen kleinen kelder.

Den naam van Roodenburg zal dit huis gekregen hebben naar de hoog roode kleur, die de steenen hadden, waarvan het was gebouwd; die steenen waren blijkens *Molius praegrandes lapides*, alzoo reuzenmoppen, welke men thans nog duidelijk kan zien zitten in den westelijken zijgevel van dit kapitale gebouw. Omstreeks het jaar 1850 zal de roode voorgevel daarvan voor een goed deel afgebroken en vervangen zijn door een smakeloozen gevel van portlandcement, die er nu nog voor staat; sedert dien verminderde het gehalte zijner bewoners ook steeds meer en meer, zoodat het ten slotte was eene soort van ark, waarin allerlei kleine luiden hunne negoties verrichtten.

De Gemeenteraad van den Bosch vond daarom dat dit gebouw de Groote Markt van die stad ontsierde en besloot om die reden, alsook omdat er twee pothuizen voor staan, die ver buiten de rooilijn springen, het aan te koopen, toen de kinderen van den laatsten eigenaar, wijlen Mr. Mozes Pinkhof Schlesinger, het het vorig jaar in veiling brachten. Hij nam dit besluit, opdat zowel de beide pothuizen als het hoofdgebouw zouden worden afgebroken. Het gelukte aan de gemeente daarvan koopster te worden, waarna zij bij raadsbesluit van 24 Februari dezes jaars het aan de firma K. C. Suyling en Zonen onderhands heeft verkocht om het geheel te sloopen en daarvoor in de plaats te bouwen een modern winkelhuis met bovenwoningen, dat in de rooilijn zal staan. Hoe de

De Roodenburg kort voor de afbraak.

Roodenburg er toen uitzag kan men zien uit de eveneens hierbijgaande afbeelding en hoe de constructie toen daarvan was kan blijken uit de volgende beschrijving, welke mij welwillend verstrekt is door den heer J. B. Onderwater, civiel-ingenieur alhier.

»De muren zijn, met uitzondering van een deel van den voorgevel, geheel opgetrokken van reuzenmoppen. Het gebouw zelf is rechthoekig van aanleg met eenen voorgevel aan de Markt, breed buitenwerks 10.19 M. en met eenen zijgevel aan de Marktstraat »20.91 M. lang; de beide andere zijden zijn aangebouwd.

»De muren zijn, voor wat den zijgevel aan de Marktstraat betreft, zwaar ter hoogte

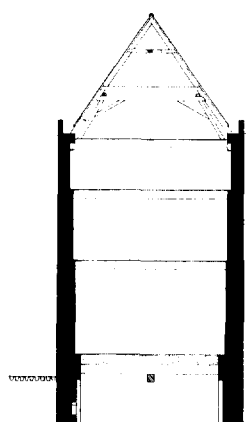
»van den kelder 1.30 M., van den beganen grond 1.10 M., van de eerste verdieping 0.88 M.
 »en van de tweede verdieping 0.65 M. Aan de buitenzijde van dezen zijgevel bevinden zich
 »ter hoogte der vloeren van de eerste en tweede verdieping sprongen ter diepte van 0.02 M.

»Het metselwerk van den voorgevel is in den kelder dik 1.60 M., en op den
 »beganen grond 1.30 M.; van af den vloer der eerste verdieping is deze gevel afgebroken
 »en door eenen nieuwen vervangen; (het ongeveer een meter naar voren schranken van
 »de kap is vermoedelijk de oorzaak geweest van de gedeeltelijke vernieuwing van dezen
 »gevel, vermits het bovengedeelte ervan er door bouwvallig zal zijn geworden).

»Zware binnenmuren zijn in dit gebouw nooit aanwezig geweest.

»De hoogten van deszelfs kelder, beganen grond, eerste en tweede verdieping
 »bedragen, gemeten van vloer tot vloer, respectievelijk \pm 3.90 M., 5.13 M.,
 »3.84 M. en 2.80 M.

De Roodenburg.

Dwarsdoorsnede

Afb. 3.

»De kelder is afgedekt door eene zware eiken bintlaag met onder-
 »slagbint, de overige verdiepingen door dennen bintlagen.

»Op den houten vloer van den beganen grond is een steenen vloer
 »in zand gelegd.

»De kelder, die onder het geheele gebouw doorloopt, heeft aan de
 »voorzijde zijne toegangen gehad; zijne muren zijn aan de binnenzijde
 »voorzien van halfronddesloten nissen, breed ongeveer 3 M. en diep 0.30 M.

»De vensters in den zijgevel zijn afgesloten door halfronde bogen
 »met boogvulling, geheel van metselwerk en alles in een vlak.

»Van den beganen grond tot de tweede verdieping is nog een eiken
 »wenteltrap aanwezig, wier treden aan de spilzijde een weinig geprofileerd
 »zijn (het eenige nog aanwezige profiel in het gebouw).

»Het dak is een zadeldak; de dakhelling bedraagt 58° ; de kap is
 »geheel gemaakt van dennenhout; het dakbeschot van eikenhout.

»Vroeger waren de dakvlakken met leien afgedekt, later zijn die

»leien door pannen vervangen.

»De dakvoet staat op een 0.25 M. naar binnen met gekraagd boogfries, waarvan
 »de zandsteenen kraagsteenen geheel ongeprofileerd zijn.

»Een spouwer ontlastte de dakgoot van het overtollige water.

»De zijmuren worden afgesloten door eene borstwering, hoog 0.80 en dik 0.30 M.»

Ik kan hieraan nog toevoegen, dat de inwendige indeeling van dit huis zeer
 onregelmatig is en niets voornaams heeft.

Zooals men uit deze beschrijving en de afbeelding van het huis, zooals het zich
 thans vertoont, zal gezien hebben, zal de gemeente 's-Hertogenbosch door de afbraak van de
 Roodenburg geen monumentaal gebouw verliezen, maar wel zal er door verloren gaan
 eene herinnering aan haar ontstaan en zal dan hetgeen er nu nog over is van het huis
 de Moriaan aldaar het eenige meer wezen dat ongeveer even oud is als zij zelve.

A. F. O. VAN SASSE VAN YSSELT.

DE KERK VAN ETTEN (IN N.-B.).

In hun »Tweede Jaarverslag» (1 Juni 1874—1 Mei 1875) berichtten de Rijksadviseurs over deze kerk (blz. 13):

»Herstellingswerken aan deze kerk leidden tot het vragen van inlichtingen aan den heer Hezenmans, Correspondent. De kerk dagteekent uit de XVe eeuw, en bestaat uit één schip, voorzien van 13 lichtvensters. In 1821 heeft men haar verbouwd De spitsbogen der vensters zijn toen digtgemetseld en door houten rondbogen vervangen; inwendig heeft men de gewelven geheel aan het oog onttrokken door een plafond met stukadoorwerk, terwijl dorische pilasters langs de wanden geplaatst werden. De toren is op de grondslagen van een ouderen in 1771 gebouwd door Philippus Willem Schonck, architect van Prins Willem V . . . De toren, welken de voorgenomen werken betroffen, heeft evenmin als de kerk eenige waarde.»

Toen ik in Augustus 1906 Etten bezocht voor de inventarisatie der monumenten, trof het mij al dadelijk, dat de toren, al is hij dan ook niet de oorspronkelijke, een verdienstelijk werk mag heeten. Zijne plaatsing is zoodanig, dat, van den publieken weg, eigenlijk alleen de klokkenkamer en de spits worden gezien. De architect heeft, in overeenstemming met dit gegeven, den baksteen onderbouw uiterst sober behandeld en al zijn aandacht gewijd aan de bekroning, waarvoor hij — een blik op afbeelding 1 bewijst het — een sierlijke oplossing heeft weten te vinden.

De kerk zelve is inderdaad in haar tegenwoordige gedaante verre van fraai. Maar zij geeft, bij nader bekijken, een paar raadsels op, die de aandacht verdienen. In de eerste plaats blijkt al dadelijk, dat zij niet meer is dan een deel van het choor der vroegere kerk — zoodat de toren *niet* kan staan »op de grondslagen van een ouderen» — en vervolgens zijn er onmiskenbare aanwijzingen, dat dit choor vroeger een driebeukigen aanleg heeft bezeten, een dispositie, die voor een dorpskerk zeker niet alledaagsch is te achten.

Ik noteerde dan:

»De kerk, waarvan dit choor deel heeft uitgemaakt, moet, voor een dorp, zeer groot zijn geweest . . . Het choor heeft een driebeukigen aanleg gehad, doch vermoedelijk slechts tot de ombuiging, daar de veelhoekswanden geene sporen vertoonen van in de plaats van boogstellingen te zijn gekomen. De zijbeuken van het choor zullen dus geen omloop hebben gevormd doch afzonderlijke sluitingen hebben bezeten . . . Dit alles later nader te onderzoeken.»

Afb. 1. Raadhuis en kerktoren te Etten.

Toen ik nu, met het oog op de uitgave der geïllustreerde beschrijving van de monumenten in de Baronie van Breda, mij andermaal met de kerk van Etten had bezig te houden, diende het »nader onderzoek» te geschieden en dit leidde tot resultaten, die, naar het mij voorkomt, niet zonder belang zijn.

»Nog kort voor 1250 zal Etten niet veel meer dan eene moerweide geweest zijn», meent Mr. Kleyn ¹⁾. In 1261 was er reeds eene kerk. In dat jaar n.l. schonk Hildegondis, abdis van Thorn, het patronaatrecht der kerken van Gilze, Baarle en Geertruidenberg aan de kanunniken en nonnen van hare abdij, en, als zij in een schrijven van 11 Juni van dat jaar aan Renerus, scholaster van Tongeren ²⁾, verzoekt van den bisschop van Luik de goedkeuring dier gift te verkrijgen, vraagt zij hem tegelijk te willen bewerken »quod dictarum ecclesiarum filie dimidie ecclesiae fiant», dat de begiftigden in deze kerken en hare dochterstichtingen »investiti» zullen mogen benoemen, en dat aan deze investiti een door haar vastgesteld jaargeld zal toekomen, waarbij zij dan ook eenen »investitus de Etten» opnoemt», wien jaarlijks 15 pond Leuvensch wordt toegedacht. (De overige bedragen zijn: Gilze 20, Prinsenhage (Marterssen) 25, Ginneken 18, Baarle 15, Meerle 12 en Geertruidenberg 20 pond).

Het vervolg van dit schrijven stelt ons voor eene moeilijkheid. »Residuum autem prouentuum earundem ecclesiarum dicti canonici et moniales in communes usus suos conuertant, ita quod prebende canonicorum et monialium Thorensium statim vacante una ex dictis parochialibus ecclesiis equales fiant et ex tunc perpetuo equales permaneant.»

Het heeft er toch allen schijn van, dat *al* de in het stuk genoemde kerken, hier parochiekerken worden genoemd, dus ook die van Etten, en men wordt in deze meening versterkt, doordien de bisschop van Luik, in den brief van 2 Augustus 1261 ³⁾, waarbij hij het verzoek der abdis van Thorn inwilligt, ook de zinsnede, waarin van »parochiekerken» wordt gesproken, onveranderd overneemt.

Nu bezitten wij een stuk van 1299 ⁴⁾, waarin Raso van Gaveren verklaart, dat de heeren van Breda geen recht van begeving of patronaat ten opzichte der kerk van Etten bezitten, en daarin vermeldt hij o. a. dat Hendrik van Breda de afscheiding der kerk van Etten van die van Prinsenhage (die op hare beurt een dochter van Gilze was) en hare verheffing tot parochie van den bisschop van Luik zou verkregen hebben. Men zou nu willen aannemen, dat dit geschied is tijdens Hendrik I van Breda (na 1246 tot vóór 1256), of tijdens Hendrik II, hoewel die in 1268 op ongeveer zeventienjarigen leeftijd moet gestorven zijn, en dus vóór 1261 bezwaarlijk zelfstandig zal gehandeld kunnen hebben ⁵⁾.

Maar met geheel deze voorstelling is volkomen in strijd de omstandigheid, dat in

1) »Geschiedenis v. h. Land en de Heeren van Breda», blz. 91.

2) Afgedrukt o. a. bij Habets, »De archieven van Thorn», I, blz. 20 v.

3) Afgedrukt o. a. bij Habets, a. w., blz. 22 v.

4) Afgedrukt o. a. bij Van Goor, »Beschrijving der Stadt en Lande van Breda», blz. 430 v.

5) Zie het artikel »De oudste Heeren van Breda» in »Taxandria», XII, blz. 221 vv.

een charter van 1316¹⁾ Adolf, bisschop van Luik, verklaart op verzoek der abdis van Thorn, de vier filiaalstichtingen der kerk van Gilze, n.l. Ginneken, Prinsenhage, Etten en Bavel, van de moederkerk af te scheiden en ze tot »ecclesias baptismales" op te richten. En terwijl in het stuk van 1261 de geestelijken van al de opgenoemde kerken »investiti" worden genoemd, onderscheidt het in dit charter van 1316 opgenomen verzoekschrift der abdis van Thorn zeer nauwkeurig den »investitus" van Gilze van de »vicarii perpetui" der filiaalkerken.

Aan de abdis van Thorn wordt tenslotte in dit stuk het recht verzekerd, zoo dikwijls de plaatsen zullen vaceren, aan den Aartsdiaken pastoors ter benoeming voor te stellen.

Ik meen, dat uit deze gegevens in ieder geval besloten mag worden, dat er in 1261 te Etten eene kerk was en dat die, wellicht vóór, maar zeker in 1316, den rang van parochiekerk had verkregen.

In de bekende manuscript-beschrijving van Etten door Pieter Nuyts, die er van 1673 tot 1709 schout was, wordt de oudste geschiedenis van deze kerk aldus verhaald²⁾:

»Ik vinde dat de kerke alhier in voortijden is geweest eene capelle ende in verre na niet van die grootte als dezelve haar tegenwoordig vertoont; zulks klaarlijk getuigen de overblijfselen van de oude grondvesten ende muren onder de aarde mitsgaders ook het gebouw waarmede den thoorn is vergroot, welker oude galmgaten en wijzersplaat nog bescheidenlijk kunnen worden gezien. Deze capelle, nu kerk, is voormaals toegewijd aan den H. Lambertus en Catharina ende onderhoorig geweest aan de Moederkerk van Gils; dan, Etten naderhand door de moerneringe, die aldaar bloeiende is geweest, merkelyk in luyden en landen toenemende, is dezelve ook, na den eysch der inwoonderen vergroot, in den jare 1316 van de voors. moederkerke afgescheiden ende met toestemming van paus tot eene doopkerk opgerigt, zijnde daar te voren de inwoonderen benevens die van Haege ende andere plaatsen genoodzaakt geweest hunne kinderen in Gils te doopen en trouwe te brengen, ter welker oorzake zij de brugge, bij Ginneken over de Marke liggende, gezamenlijk te onderhouden schuldig waren."

Ik heb in deze aanhaling eenige woorden gecursiveerd, waaruit blijkt, dat de schrijver kennis droeg van het bestaan in de kerk van overblijfselen eener vroegere. Een gelukkig toeval heeft n.l. gewild, dat die sporen indertijd in teekening zijn gebracht en ons in staat stellen van dat oudere Ettensche kerkje ons eenig begrip te vormen.

Onder straks nader te bespreken omstandigheden is n.l. in 1610 van de kerk van Etten eene »opmeting" gemaakt door den Bredaschen schilder Jan Goossens en wij vinden, in die teekeningen, zoowel het »fundament van d'oude capelle" als de westgevel met den ouden toren terug.

Drie der tot die opmeting behorende teekeningen zijn n.l. bewaard gebleven in het archief der abdij Thorn en berusten thans in het Rijksarchief te Maastricht. Oorspronkelijk zijn er meer geweest, gelijk blijkt uit het bij den plattegrond gevoegde bijschrift:

»Wy ondergeschreven Commissarissen hebben ten versuecke van d'Heeren des Capittels van Thor dit pourtraict end' afbeeldinge van gront vande oude cappelle ende naegefondeerde kercke van

1) Afgedrukt o. a. bij Van Goor, a. w., blz. 441 vv.

2) Vgl. over deze beschrijving: Hermans, »Bijdragen tot de Geschiedenis der Prov. Noord-Brabant", I, blz. 316 vv. Ik gebruik een afschrift uit het midden der XIXe eeuw, aan de Rijkscommissie voor de monumenten vriendelijk ten geschenke gegeven door den Z.E.W. Heer Jos. Schets, pastoor te Etten. De interpunctie is van mij.

Etten met t'pourtraict vande buytenmuieren van suyt end' noortsyde, van duytssteeckels vant choir ende buytevacken end' van den thoren door mr. Jan Goossens, schilder tot Breda naer syne conste doen aftrecken opde mate ende istse bevonden conform de demonstratie ons gedaen volgens den verbale ervan gehouden. Toirconden hebben wy Commissarissen metten voorsz. mr. Jan Goossens dit onderteekent ende de pourtraicten vande buytenwercken der voorsz. kercke by den Greffier ondergeschreven doen teekenen. Actum in Breda opden XIIIen Augusti XVIe thien."

Oorspronkelijk waren er dus: een plattegrond en vier opstanden, n.l. noord-, zuid-, oost- en westzijde. Alleen het plan, den westgevel en den noordwand heb ik echter aangetroffen.

Afb. 2. Westgevel der kerk te Etten naar eene teekening van 1610.

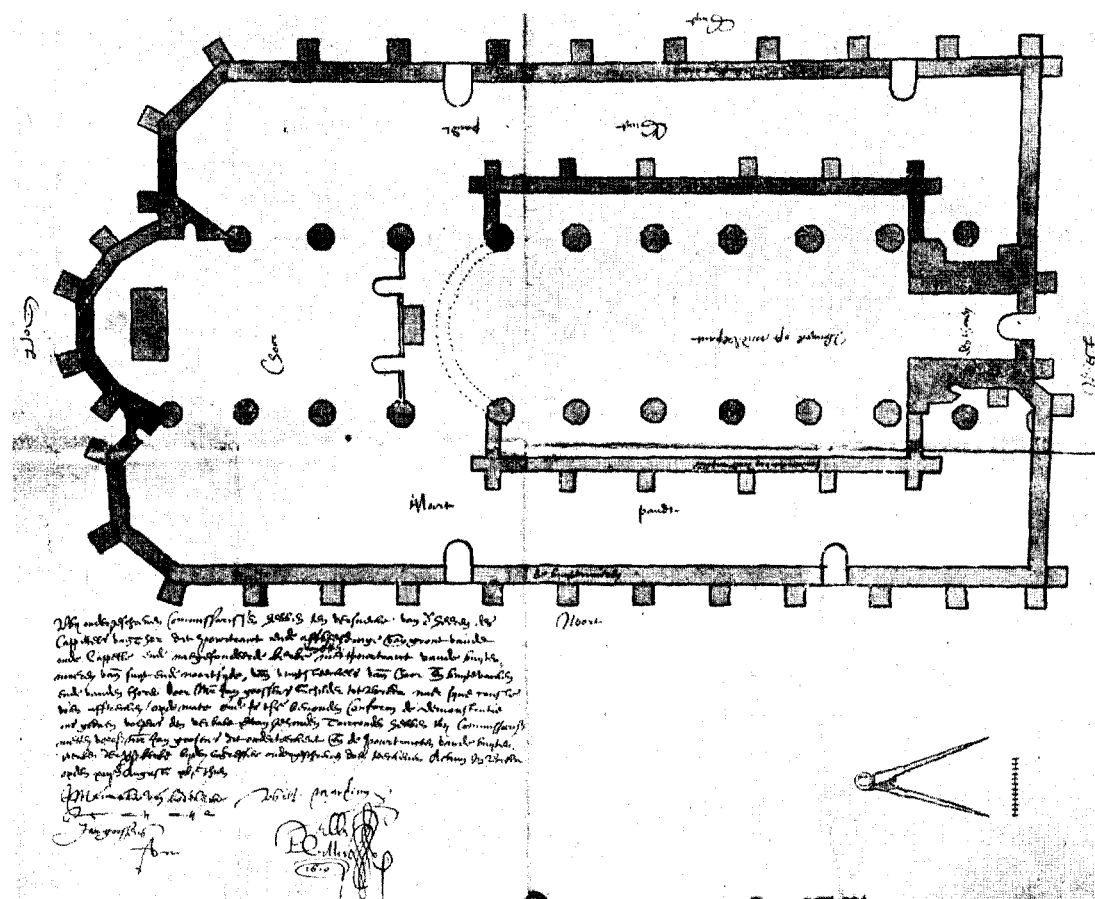
Intusschen zijn hierbij dus juist de gegevens om ons over de vroegere gedaanten der kerk van Etten in te lichten, want wij vinden bij den westgevel (zie afb. 2) een blijkbaar romaanschen toren en op den plattegrond (zie afb. 3) is het plan eener kleinere kerk duidelijk aangegeven. Dit plan nu zou, volgens het inschrift, »het fundament van doude capelle zijn", dat is dan — daar deze kapel volgens Nuyts omstreeks 1316 door een grooter kerkje is vervangen — de eerste kapel, waarvan wij reeds vernamen, dat zij in 1261 bestond.

Ik geloof echter, dat zoowel Nuyts als de teekenaar zich hebben vergist en dat wij in de fundamenten, die in de zeventiende eeuw nog aanwezig waren, de grondslagen moeten zien van de omstreeks 1316, uit een oudere kapel vergrootte, kerk.

Bezien wij die fundamenten wat nader, dan blijkt toch in de eerste plaats, dat zij onvolledig zijn. De choorsluiting is op Goossen's teekening gestippeld, was dus

blijkbaar reeds in 1610 niet meer terug te vinden, al zullen enkele in den grond bewaarde fragmenten hem in staat hebben gesteld althans hare diepte te bepalen, waarna hij, voor de breedte alle gegevens missende, in den blijkbaar onjuisten vorm van een cirkelsegment zijne reconstructie der apsis beproefde. Maar duidelijk is het ook, dat eene kerk, die binnenswerks 14.10 M. meet, onmogelijk uit slechts één schip kan hebben bestaan, doch een driebeukigen aanleg moet hebben bezeten. Wil men nu een behoorlijke verhouding krijgen voor de breedten van middenschip en zijbeuken, dan dient voor het eerste een binnenmuursche wijdte te worden aangenomen gelijk aan de buitenmuursche breedte van

den toren. Houdt men dan ook het oog op de, door de teruggevonden contreforten aangegeven, traveeëndeeling, dan ontstaat het plan eener driebeukige kerk met traveeën van langwerpigen rechthoekvorm zoowel in het middenschip als in de zijbeuken — dispositie, die zeker niet in de eerste plaats »romaansch» geacht kan worden. Maar ook de aanwezigheid der contreforten op zichzelf wijst op het gothisch karakter van den bouw en past dus allerminst bij de streng-romaansche vormen van den toren.

Afb. 3. Plattegrond der kerk te Etten naar eene teekening van 1610.

Een vergelijking toch met de betrekkelijk talrijke romaansche kerken en kerkjes, in Belgisch Brabant nog te vinden ¹⁾, leert, dat daar nergens contreforten voorkomen, zoodat wij ook de hoekbeeren tegen den toren, met hunne verjonging en hun plint, blijkbaar als latere versterkingen hebben aan te zien. Terwijl eindelijk ook de afmetingen

1) Zie: R. Lemaire, »Les origines du style gothique en Brabant», I, l'architecture romane, Bruxelles, 1906.

van dit kerkje, 24.90 diep en 14.10 breed, voor eene kapel in deze streek wel wat groot zijn: eenige kapellen uit de XV^{de} en XVI^{de} eeuw, thans nog in de Baronie van Breda aanwezig geven ons althans veel geringer maten ¹⁾).

Wat ten slotte wel afdoende schijnt te bewijzen, dat het kerkje, waarvan Goossens de fundamenten opnam, onmiddellijk is opgevolgd door de ruime hallenkerk, die in 1610 nog stond en die uit het eind der XV^{de} of het begin der XVI^{de} eeuw moet dagteekenen, is de omstandigheid, dat eenige bijzonderheden in aanleg en opbouw van die hallenkerk zich alleen laten verklaren door de veronderstelling dat het kerkje, hetwelk Goossens »doue capelle'' noemde, nog stond, toen met haren bouw werd begonnen.

Ik neem dus aan, dat de romaansche toren heeft behoord bij een kapel, waarvan wij verder niets weten, dan dat zij in 1261 bestond; dat deze romaansche kapel, omstreeks den tijd, waarin zij tot parochiekerk werd verheven (1316) is verbouwd tot een driebeukig gothisch kerkje, waarvan Goossens de fundamenten grootendeels nog terugvond; en dat later — zeggen wij voorloopig omstreeks 1500 — dit kerkje is vervangen door een groote hallenkerk.

Deze ontwikkeling is schematisch aangegeven op afb. 4 (naar eene teekening van den architect G. de Hoog Hzn.).

Om dit overzicht te maken stond, behalve de onnauwkeurige opmeting van Goossens, een ongedateerde plattegrond ten dienste, in het Rijksarchief te Maastricht bewaard bij de bestekken van 1646 voor de herstellingen, welke de kerk in 1647 heeft ondergaan. Deze laatste bleek, bij vergelijking met de nog bestaande gedeelten der kerk, tamelijk betrouwbaar, zoodat zij, zonder gevaar voor al te groote afwijkingen, in metermaat kon worden overgebracht ²⁾).

Eenige toelichting der ontwikkelingsgeschiedenis schijnt niet overbodig.

I. DE ROMAANSCH E KAPEL.

Goossens geeft ons den plattegrond en den westgevel van den toren. Dat hij in het plan de contreforten van den toren onjuist aangaf, ziet men onmiddellijk uit zijn verwarde teekening. De plattegrond van 1646 bevestigt dit, door de beeren te teekenen, waar en zooals men die zou verwachten. De toren is zuiver vierkant. Ik laat daarbij eene kapel aansluiten, die binnenwerks de volle breedte van den toren heeft en welker totale

1) Kapel te Gageldonk: 8×4.50 M.; Galder: 14.50×6.55 M.; Heusdenhout: 14.20×5.60 M.; Molenschot: 14.15×6.25 M.

2) De »opmeting'' wekt enig vertrouwen door de plechtige verklaring der commissarissen en de aangegeven schaal (vermoedelijk de Bredasche voet, die in een der bestekken van 1646 wordt genoemd). Maar de plattegrond van den westgevel klopt niet met den bijbehorenden opstand; de aansluiting der choren van zuider- en middenbeuk kan onmogelijk juist zijn; de contreforten der hallenkerk zijn bijna alle verkeerd geplaatst, immers niet in de assen der zuilen, en eindelijk leert het nog bestaande deel der kerk, dat Goossens de verhouding der intercolumniën, zoowel onderling als tot de breedte van het choor, onjuist heeft weergegeven. In al deze opzichten is de andere plattegrond beter. Wel geeft zij niet de fundamenten der vroegere kerk wêer, maar de ligging daarvan wordt teneedele door de zuilen der latere kerk bepaald, zoodat het mogelijk was, met inachtneming der verhouding van de breedte tot de lengte, zooals Goossens die aangeeft, ook deze fondamente met tamelijke zekerheid te reconstrueren.

oppervlak gelijk is aan drie kwadraten van de torenhoogte, waarvan twee het schip vormen en het derde, versmald, plaats biedt voor het priesterchoor met halfcirkelvormige sluiting. Deze kapel is dan, binnen de muren, 19.80 diep en 6.60 M. breed — afmetingen, die zich niet al te ver verwijderen van die der reeds genoemde nog bestaande kapellen in de Baronie, en ook overeenkomen met de maten van eenbeukige romaansche kerkjes en kapellen in Belgisch Brabant, die van Vieux-Héverlé b.v. (20×6.40 M.) Butsel (21×7 M.), Bost (18×5.50) en Haut-Ittre (16.50×4 M)¹).

De toren, welken Goossens ons te zien geeft, is in hoofdzaak nog in zijn romaanschen vorm. Nuyts deelt ons mede: »dat de thoorn zeer oud en op verscheiden wijzen vergroot is, wijst deszelfs gedaante genoegzaam aan» en hij zegt ook, dat »deszelfs oude galmgaten . . . nog bescheidenlijk kunnen worden gezien.» Inderdaad toont de teekening ons, behalve de galmgaten in de bovenste geleding, dichtgemetselde openingen in een lagere afdeeling. Bedenken wij ook, dat het onderste der beide boogfriezen blijkbaar tusschen hoeklisenen is opgesloten, terwijl het bovenste over de geheele wandbreedte is voortgezet en rijker bewerkt (elk der boogjes blijkbaar op een kraagsteentje gedragen), dan wordt het duidelijk waarom Nuyts van *verschillende* vergrootingen van den toren gewaagt: Kennelijk bedoelt hij daarmee de beide aanbouwen ter zijde van den toren, toen de zijbeuken der hallenkerk zóó ver werden doorgetrokken, en eene verhooging van den toren.

Het onderste boogfries geeft dan aan hoe hoog de toren vroeger was — hoogte, die inderdaad beter in harmonie is met de kleine romaansche kapel. Bij de verbouwing van deze laatste tot een driebeukig kerkje, heeft men den toren naar evenredigheid verhoogd en in verband daarmee het noodig geacht hem met contreforten te versterken. Het groote venster boven de deur is natuurlijk eveneens van later tijd. De vierzijdige spits, die wij op de teekening zien, heeft wel ongeveer den vorm bewaard dien de afdekking van den lageren toren kan hebben gehad. Zij dagteekent uit 1595: »In het jaar 1595 — zegt Nuyts — is de tegenwoordige kappe op den thoorn gemaakt, en de haan (die vier gulden gekost heeft) daarop gezet.» In afbeelding 5 is de vermoedelijke oorspronkelijke westgevel van den toren weergegeven (naar eene teekening van den architect G. de Hoog Hzn.).

Wat den bouwtijd van deze kapel betreft, daarvoor zal wel de eerste helft der XIII^{de} eeuw aangenomen moeten worden, daar wij reeds zagen, dat er geen reden is Etten voor ouder te houden. Het romaansch karakter van het gebouwtje verzet zich geenszins daartegen, getuige b.v. de westtoren van Sint Jan te 's-Hertogenbosch, die nog grootendeels romaansche vormen vertoonde en van baksteen is opgetrokken, zoodat hij bezwaarlijk ouder dan uit het begin der XIII^{de} eeuw kan zijn.

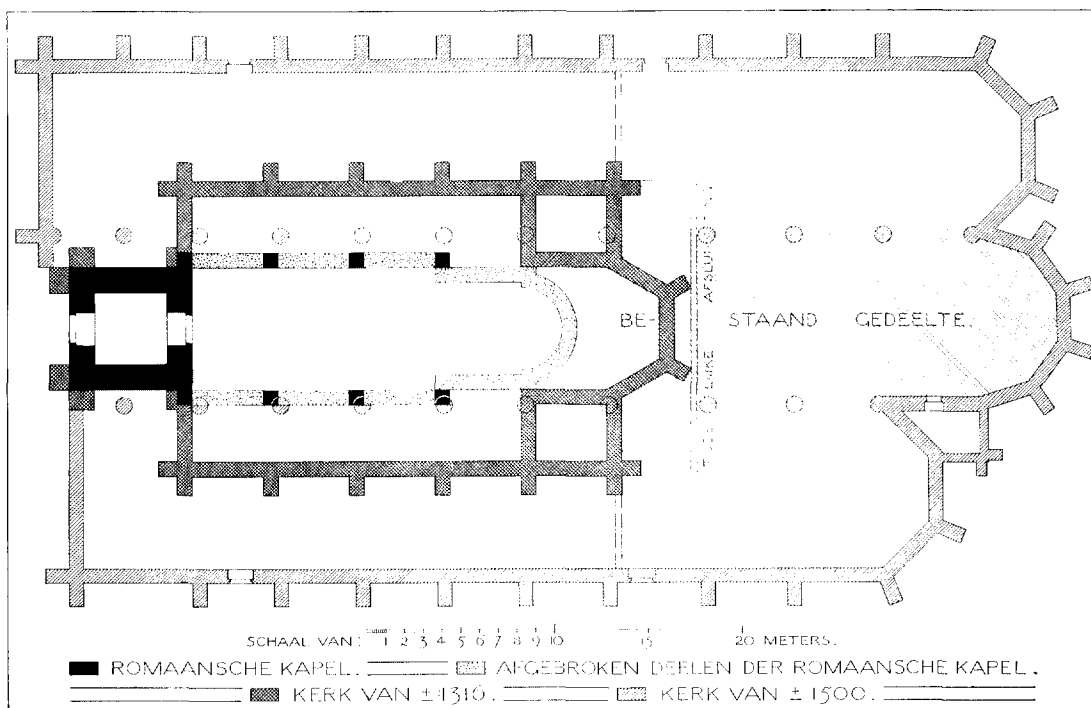
Het schijnen misschien wat veel woorden, die hier zijn besteed aan de beschrijving van een grootendeels hypothetischen bouw. Maar waar er in heel de Baronie van Breda geen stukje romaansche architectuur bewaard bleef, leek het mij niet zonder belang deze reconstructie te beproeven.

1) Vgl.: Lemaire, o. c.

II. DE KERK VAN OMSTREEKS 1316.

Uit de tweede helft der XIII^{de} eeuw bezitten wij een belangrijk diploma, dat eenige verklaring geeft van Etten's voorspoedige ontwikkeling. Ik bedoel het z. g. Hoevensche charter, dat zeer zeker zeldzame voorbeeld van een aan een kleine landelijke gemeenschap geschonken eigen recht, tengevolge waarvan Etten voortaan twee schepenbanken had, de eene voor dat deel, waar dit bijzondere recht gold, de andere voor het overig gedeelte der vrijheid, die het Bredasche recht had te volgen.

Dit charter, in 1267 door Hendrik II van Breda gegeven ¹⁾, heeft blijkbaar de bedoeling door het toekennen van bijzondere voorrechten aan de ingezetenen, de bewoning

Afb. 4. Reconstructie van de plattegronden der opeenvolgende kerkgebouwen te Etten.

van zijnen grond te bevorderen. Het bepaalt in de eerste plaats, dat allen die wonen bij Etten — van het Liesbosch tot de Mark en binnen de grens van den Haneberg, den Halderberg en het bosch Vuchte ²⁾ — den grond, dien zij van Heer Hendrik en de zijnen

1) De latijnsche tekst is uitgegeven door Kleyn, a. w., blz. 109 vv., een middelnederlandsche vertaling bij Van Goor, a. w., blz. 388 v. en bij Van der Aa, »Geschiedk. Beschrijving v. d. stad Breda en hare Omstreken, blz. 291 vv.

2) Deze plaatsbepaling schijnt mij — vermoedelijk door gebrek aan locale kennis — niet zeer volledig. De Mark zal te beschouwen zijn als de noordelijke grens van het aangewezen terrein. Zij vormt nog een deel der N. begrenzing van de gemeente Etten. Ten N. W. van het dorp Etten vindt men op de stafkaart 1:25.000 een gehucht Haansberg, ten Z. O., even buiten de tegenwoordige grens der gemeente, een gehucht Vuchtschoot, en recht ten N. daarvan het Liesbosch, welks westelijke zoom

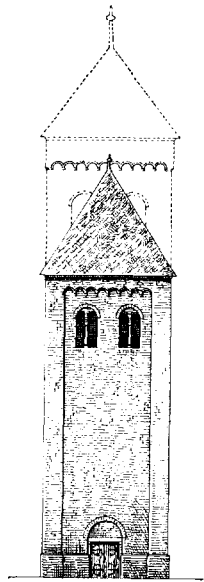
verkrijgen, ten eeuwigen dage zullen bezitten, of zij er wonen of niet. Echter zal op iedere hoeve een huis gebouwd moeten worden ter waarde van drie ponden Leuensch en in elk huis voortdurend een mensch moeten vertoeven en blijven. Voorts wordt een erfcijs van 12 denarii vastgesteld voor elken bunder en overigens den inwoners vrijdom van alle belasting en diensten verzekerd, behalve in geval van huwelijk, ridderslag en gevangenschap van den heer of zijne kinderen, of indien de Hertog van Brabant hem mocht oproepen ter bescherming van het land tegen vijanden. Dan worden de rechten bepaald bij overdracht van den grond door verkoop, of schenking bij huwelijk, te voldoen, zoowel aan den heer door den vervreemder, als, bij wijze van kennispenningen, aan schepenen door den verkrijger. Ook de overgang van den grond door vererving en de daarbij verschuldigde rechten worden geregeld, evenals de wijze waarop verkoop kan geschieden, waarbij dan aan de vermoedelijke erfgenamen een recht van voorkoop is toegestaan.

Aanstelling en ontslag van schepenen zullen geschieden zooals den heer goeddukt, doch geen schepenschap zal erfelijk zijn. Vervolgens worden verschillende boeten en andere straffen gesteld op allerlei misdrijven en ten slotte bepalingen gegeven voor wegen en watergangen: de wegen midden door het goed zullen een halven bunder breed zijn, zonder vermindering, de andere, van deze uitgaande, wegen en de watergangen, zullen worden gemaakt volgens voorschrift van schepenen en 's heeren rechter.

Men ziet hoe heer Hendrik door aan deze rechten — waarvan de zorg te besteden aan de verkeerswegen te land en te water zeker niet het minst beteekenende was — de verplichting te verbinden, dat op elke in erfpacht uitgegeven hoeve een huis gebouwd en bewoond moest worden, zij het dan niet door den pachter persoonlijk, er geheel op berekend was Etten van bevolking te voorzien. In 1316, een halve eeuw na de verleening van dit recht, blijkt de oude kapel van Etten dan ook voldoende goederen te hebben verkregen om zelfstandig te kunnen bestaan en genoegzame inkomsten te bezitten om eenen pastoor te onderhouden en de kerkelijke lasten van bisschop, aartsdiaken enz. te kunnen dragen, zoodat zij tot parochie werd verheven. Eene vergrooting van de kapel ging, volgens het reeds aangehaald bericht van Nuyts, met deze verheffing gepaard en zoo ontstond de kerk, waarvan Goossens in 1610 de grondslagen in teekening bracht. Afb. 4 doet zien hoe ik mij voorstel, dat een deel van de buitenmuren der kapel bij hare

thans de grens der gemeente vormt, terwijl het bosch zelf geheel daarbuiten ligt. Eenen Halderberg geeft de stafkaart niet, wèl Halderdonk, dicht bij de Mark, zoodat dit bezwaarlijk bedoeld kan zijn, daar de Halderberg wordt genoemd tusschen den Haneberg en het bosch Vuchte. Op het blad Etten van den gemeentatlas van Kuyper vind ik echter »de Hallebergen», midden tusschen den Haneberg en Vuchtschoot, ongeveer ter plaatse waar de stafkaart een gehucht Hil aangeeft. Wij kunnen dus als zuidgrens aannemen den tegenwoordige weg die van Haansberg over Etten, Moleneind en Hil tot de tegenwoordige oostgrens der gemeente (en verder) loopt. Als oostgrens zou dan zijn aan te nemen de tegenwoordige oostgrens der gemeente tot den N.W.-hoek van het Liesbosch. Maar welke lijn dan vandaar tot aan de Mark te denken valt, blijft geheel onbepaald. Desnoods zouden wij ook hier de tegenwoordige begrenzing der gemeente kunnen aanhouden. De westelijke grens echter van het gebied, van Haansberg tot de Mark, blijft geheel onzeker, daar de tegenwoordige westelijke begrenzing der gemeente meer dan een uur gaans westelijker ligt.

verbouwing tot kerkje kon behouden blijven. Verder wees de teekening van Goossens den weg. Wel teekent hij vijf ongelijkmatige traveeën, maar daar de diepte zijner meest westelijke travee zich juist vijfmaal op de geheele diepte der kerk (zonder de choorsluiting) liet uitzetten, heb ik gemeend het verschil in afmeting aan slordigheid te mogen toeschrijven. Eenige bevreemding zullen op het eerste gezicht de beide ruimten aan weerszijden van het priesterkoor wekken. De door Goossens geteekende omtrek der buitenmuren dwong echter deze dispositie aan te nemen, die mij ten slotte des te waarschijnlijker leek, toen ik haar bij enkele (romaansche) kerkjes in Belgisch Brabant terugvond, o. a. te Noduwez. Deze ruimten kunnen tot sacristie en gerfkamer hebben gediend, maar het is evenzeer mogelijk, dat zij door bogen in verbinding stonden met de zijbeuken en dienden om plaats te geven aan zijaltaren.

Afb. 5. Reconstructie van den toren der romaansche kapel te Etten en de verhooging in 1316.

Wat den vorm der choorsluiting betreft — ik wees er reeds op, dat het door Goossens geteekende cirkelsegment onaannemelijk is en dat hij trouwens zelf, blijkens de gestippelde lijnen, daarvan niet zeker schijnt geweest te zijn. Ik heb echter aangenomen, dat hij reden had om de diepte der sluiting zóó aan te geven als hij het deed, en binnen die diepte bleek alleen de sluiting met een halven zeshoek nauwkeurig te passen. Met gedeelten van een acht- of een tienhoek zou die diepte worden overschreden.

Van den opstand dezer kerk weten wij alleen hoe de toren eruit zag: de romaansche toren werd met eene verdieping verhoogd en, in verband daarmee, van zware contreforten voorzien. Op het, in afb. 5 gegeven, schetsje zijn deze laatste weggelaten om geen afbreuk te doen aan de verhoudingen van den toren in zijne romaansche gedaante.

Als binnenwerksche afmetingen van dit kerkje kunnen wij aannemen: diepte van het schip: 17.55, van choir en sluiting 7.25 M., terwijl elke travee, van hart op hart der pijlers gemeten, 4.55 M. diep was; de breedte van het geheel bedroeg 14.20, die van het middenschip (in den dag) 6.50, van de zijbeuken 3 M.

(Wordt vervolgd).

JAN KALF.

KORTE MEDEDEELINGEN.

De binnenlandsche corresponderende leden van den Ned. Oudh. Bond worden, met het oog op de aanstaande inning der contributie over 1910, er aan herinnerd, dat deze ingevolge de statutenwijziging thans bedraagt f 4.—.

In het buitenland vertoevende leden worden dringend verzocht, het door hen verschuldigde bedrag uit eigen beweging per postwissel aan den penningmeester over te maken, ter vermijding van de hooge kosten van inning.

Leeuwarden.

De penningmeester,
Mr. P. C. J. H. Boeles.

Musea.

Verslag van den toestand van het Museum van Oudheden voor de Provincie en Stad Groningen over het jaar 1909. — Het verslag herdenkt het overlijden van het bestuurslid, den Heer J. Oost Elema. Het aantal bezoekers van het Museum bedroeg 8100. Tijdens de maskeradeweek werd eene tentoonstelling gehouden van portretten, prenten, enz. betrekking hebbende op den stadhouder Willem IV. Verschillende belangrijke aanwinsten werden verkregen, waaronder als geschenken: een deksel van een 14de eeuwse doodkist in rooden Bremersteen, waarop kromstaven zijn gebeeldhouwd, vroeger liggende in het portaal der kerk te Doezum;

een gevelsteen met afbeelding van een koe uit een huis aan de Oosterstraat (zonder tijdsbepaling);

een 16de eeuwse voetangel, zooals er gebezigd werden om bij het aanrukken van den vijand aan een touw in de gracht neer te laten, om het binnenrukken van den vijand te beletten, en die, na diens aftocht weder uit de gracht getrokken werden;

een empire neteldoeksche damesjapon;

de eenige afslag in goud van de gedenkpenning bij de inwijding van het nieuwe Academiegebouw op 29 Juni 1907, met afslagen in zilver en in brons;

in bruikleen: verschillende Groningsche munten;

door aankoop: een Frankische bronzen sleutel, gevonden in de wierde van Toornwerd;

een ijzeren kanon, gevonden in een sloot onder Hoekstede en waarschijnlijk afkomstig van het leger van den bisschop van Munster in 1672;

een schilderij voorstellende het Brood- en Boterhuisje aan de zuidzijde van de Martinikerk te Groningen, door J. Ensing ± 1850 en

verschillende boekwerken, waarbij ook een bundel met zeldzame gedichtjes en verhalen in Groninger tongval uit het 2de kwartaal der 19de eeuw, dien wij, wel wat vreemd, niet bij de aanwinsten der bibliotheek maar bij de voorwerpen vermeld vinden.

De aanwinsten, totaal 9 bladzijden in het verslag beslaande, zijn in het algemeen zorgvuldig omschreven. Eene opmerking zij ons echter geoorloofd: waarom den deksel van de doodkist niet in de kerk van Doezum zelf op eene betere plaats opgesteld? Het wegsleepen van dergelijke voorwerpen uit hunne omgeving is toch in het algemeen niet gewenscht. Het feit, dat deze deksel *waarschijnlijk* behoort bij eene reeds in het Museum aanwezige steenen doodkist is daarvoor zelfs nog geen afdoende grond.

Koloniaal Museum te Haarlem. — Door den heer Cremer, eere-voorzitter van den raad van het Museum, en eenige belangstellenden is voorgesteld om dit Museum, hetwelk onvoldoende ruimte vindt in het Paviljoen te Haarlem, naar Amsterdam over te brengen. De vrij komende ruimte zoude dan ten goede komen aan het Museum van Kunstnijverheid. Zie uitvoerig het April-nummer van het Tijdschrift der Mij. van Nijverheid en de »N. R. Ct.» van 21 April 1910.

Museum en School voor Kunstnijverheid te Haarlem. Verslag over het jaar 1909. — De Commissie klaagt over te beperkte ruimte, waardoor de ontwikkeling van het Museum wordt belet. Verbetering is spoedig gewenscht, wil het Museum het aantrekkingspunt blijven en het centrum vormen van het Nederlandsche kunstambacht. De keramische afdeeling wacht op ruimere plaatsing en de tekstielafdeeling moet grootendeels in donkere gangen en kleine lokalen worden ondergebracht.

In September 1909 verscheen de catalogus der boekerij, die \pm 3000 nummers omvat. Verschillende aanwinsten werden verkregen en elke maand werden periodieke tentoonstellingen gehouden. Ook buiten het Museum waren de verzamelingen van nut en voor tentoonstellingen te Amsterdam, Rotterdam, Schiedam en Assen werden voorwerpen uitgeleend.

Het aantal bezoekers van het Museum bedroeg 7841.

Door het bestuur werd overwogen in hoeverre Museum en School ook dienstbaar konden gemaakt worden aan de bevordering van het kunstambacht in Nederlandsch-Indië. Aan den Minister van Koloniën werd voorgesteld om een proef te nemen om eenige Indische jongelieden van bijzonderen aanleg voor artistieke hout- of metaalbewerking een cursus te doen volgen aan de Haarlemsche school, waarbij het bestuur zich terecht op het standpunt stelt, dat bij dit onderwijs uitsluitend de Indische stijlrichting, en wel het beste op dit gebied, gevolgd moet worden en dat moet vermeden worden om westersche kunst-opvattingen op te dringen. Op deze wijze alleen kunnen de Indische leerlingen later met succes als voorgangers optreden in hun vaderland.

Stedelijk Museum te Haarlem. — Door B. en W. wordt voorgesteld een crediet van f151.000 te verleen voor den bouw van een museum op het terrein van het voormalige Weeshuis aan het Heiligland. De raming, oorspronkelijk f210.000, is verminderd door het doen vervallen van een der twee groote zalen met bovenlicht en van de zaal voor tijdelijke tentoonstellingen met de daarbij behorende vertrekken. De bezwaren van drie leden van de Commissie van bijstand in het beheer der Openbare Werken tegen de plaats voor het Museum worden door B. en W. niet gedeeld.

Verslag over den toestand van het Museum in het Wijnhuis te Zutphen over het jaar 1909. — De belangstelling naar het museum »schijnt grooter te worden,» geen wonder, als wij zien, wat het bestuur met zeer beperkte middelen (ontvangsten f765.90) in een gemeente van een beperkt zielental wist tot stand te brengen. Er werden 12 tentoonstellingen gehouden, waaronder eene van oudheden, die in het verslag wel wat te bescheiden als van »oude sieraden en snuisterijen» wordt aangeduid.

Het aantal van 2593 bezoekers is, ook al houden wij er rekening mede, dat de vereeniging tevens de plaats van kunstvereeniging vervult, voor Zutphen niet onbevredigend.

In de plaats van den Heer J. Gimberg werd Jonkvr. C. Engelen tot conservatrice benoemd.

De aankopen beperkten zich tot een gebroken steenen hamer, gevonden te Gortel,

en een schilderij voorstellende de Aanbidding der Herders. Onder de geschenken vallen te vermelden een koperen vizel uit 1688 en een ijzeren haardplaat met voorstelling van Maria Boodschap.

Gaarne zouden wij bij de vermelding van haardplaat en schilderij iets naders over den tijd van ontstaan vernomen hebben, terwijl ook het aangeven der maten van het schilderij geen overbodige weelde ware. Ook zoude het aanbeveling verdienen om de aanwinsten in het verslag naar hun aard te ordenen en niet in eene chronologische volgorde, die zoover is doorgevoerd, dat zelfs de verschillende afleveringen van den Rembrandtbijbel onder drie verschillende maanden als geschenk paradeeren.

Monumenten.

Bergen-op-Zoom. — Een der torens van de Gevangenpoort, aan het eind der Lieve Vrouwestraat te Bergen-op-Zoom, is thans geheel vrijgelegd. Het voornemen bestaat om ook den anderen toren vrij te leggen, zoodra hiervoor de gelden aanwezig zijn.

Groote Kerk te Dordrecht. — Den 16^{en} April werd te Dordrecht eene bijeenkomst gehouden van belangstellenden in de restauratie der kerk, waarbij door den Heer J. L. van Dalen eene tentoonstelling was bijeengebracht van oude afbeeldingen dier kerk en door den Heer Jos. Th. Cuypers een overzicht gegeven werd van de restauratiewerken. Door den voorzitter der Commissie, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, werd het ontstaan der Commissie geschetst en werd een beroep gedaan op de belangstellenden voor het thans ter hand te nemen tweede gedeelte, (zie 1ste aflevering 1910 van dit Bulletin).

In de koorbanken is thans weder de misericorde aangebracht, die waarschijnlijk door een der vroegere kosteren was ontvreemd en door Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers op de veiling van de collectie Schouten in 1909 werd aangekocht en aan het kerkbestuur werd overgedragen. Ook zijn de origineele houten rozetten, vroeger in bruikleen gegeven aan het Museum Oud-Dordrecht, weder op de oorspronkelijke plaats aan de gewelven aangebracht.

Kort voor de bijeenkomst werden aan de oostzijde van het Vrouwenkoor de fundamenten teruggevonden van een kapelachtigen uitbouw, die ook op eene oude afbeelding der kerk, thans in de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam, wordt aangetroffen. In hoeverre dit de oude H. Surakapel is, gelijk de Dordrechtsche Courant vermeldt, zal nader moeten uitgemaakt worden.

Vondst te Rhenen. — Een vondst uit het voorhistorisch tijdperk heeft dezer dagen te Rhenen plaats gehad. Bij het omploegen van een stuk heidegrond kwamen een steenen beitel en een bronzen lanspunt voor den dag. De beitel is bijzonder mooi en geheel gaaf. De lanspunt verschilt van den gewonen vorm.

De beide voorwerpen zullen door de zorg van het Bestuur der Rhenensche Oudheidkamer in de museum-verzameling bewaard worden.

DR. R. JESSE.

Zoelen. — Het kasteel te Zoelen in de Betuwe wordt gerestaureerd en zooveel mogelijk uitwendig in den oorspronkelijken toestand teruggebracht.

Een Stichting voor Archaeologie. — Den 26^{en} Maart werd te Leiden ten overstaan van den notaris Mr. J. A. F. Coebergh een acte gepasseerd, waarbij een Stichting voor Archaeologie is opgericht met het doel aanschouwelijke kennis te bevorderen van de Middellandsche en de Europeesche Oudheid tot in het Karolingische Keizerrijk onder andere door het ondersteunen of uitvoeren der volgende maatregelen:

1°. Opsporing, bewaring, verzameling, bestudeering en publicceering van monumenten en documenten.

2°. Verspreiding van archaeologische kennis en belangstelling, zoowel in het bestaande onderwijs door docentenreizen, leermiddelen etc., als daarbuiten door voordrachten, rondleidingen etc.

3°. Maatregelen om hen, die in archaeologie belang stellen, nader aan elkander en aan de stichting te verbinden.

4°. Maatregelen om voeling te houden met archaeologische instellingen in het buitenland.

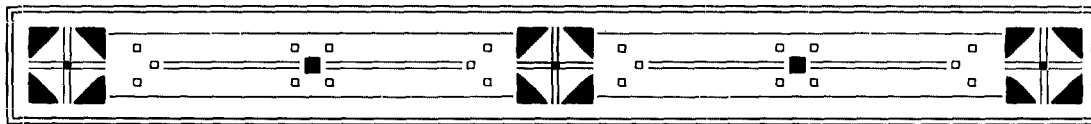
Als bestuurders der stichting zijn in de stichtingsacte aangewezen Prof. Dr. A. E. J. Holwerda te Leiden, Prof. Dr. J. Six te Amsterdam, Prof. Dr. G. W. Volgraff te Groningen en Prof. J. W. H. Goossens te Rolduc.

Bovendien kan de Nederlandsche regeering en elke litterarische faculteit eener Nederlandsche universiteit een bestuurslid aanwijzen, terwijl het bestuur zich door coöptatie kan uitbreiden en aanvullen.

Personalia.

Den 20sten April 1910 aanvaardde Dr. J. H. Holwerda het lectoraat in de Praehistorisch-Romeinsche Archaeologie aan de Rijks-Universiteit te Leiden met eene openbare les over de beteekenis van dit leervak.

DE STAD GOUDA IN HAAR OORSPRONG EN ONTWIKKELING.

Met het oog op de aanstaande te Gouda te houden vergadering van den Oudheidkundigen Bond verzocht mij de redactie van dit Bulletin, in een kort overzicht iets omtrent de geschiedenis van Gouda mede te deelen.

Aan deze vereerende uitnoodiging heb ik gemeend gevolg te moeten geven, niet omdat ik mij de moeilijkheden, aan het schrijven van een dergelijk kort overzicht verbonden, ontveinsde, maar omdat ik mij bewust was, dat ik, als Archivaris der genoemde gemeente, al licht iets zou kunnen mededeelen, dat den aanstaanden bezoekers van het oude Ter Gouw belang kon inboezemen.

Den lezer, die omtrent sommige punten nader wenscht ingelicht te worden, verwijs ik naar de oude beschrijvingen der stad¹⁾ en een aantal kleinere studies uit den laatsten tijd²⁾.

De rivier de Gouwe, waaraan de stad Gouda haar naam ontleent (der Goude, ter Goude, Ter Gouw, Lat. Golda, Gouda), splitste zich in de vroegste tijden (bijv. 12de eeuw) even vóór de tegenwoordige stad in twee takken, die beide, doch op verschillende punten, in den IJsel vloeiden. De eene tak liep door de buurt, die men reeds in de 14de eeuw »de oude Goude» noemde en ook thans nog algemeen onder den naam van »ouwe Gouwe» bekend is en de andere door de tegenwoordige stad langs Gouwe en Haven³⁾.

Aan die beide takken van de Gouwe hadden zich reeds vroeg bewoners gevestigd. Geen wonder: een vestiging in de nabijheid van de samenvloeiing van twee voor het

1) J. Walvis, Beschrijving der Stad Gouda, 1714. C. J. de Lange van Wijngaerden, Geschiedenis en Beschrijving der Stad van der Goude, 2 dln. 1813–1817. Idem, derde deel, bewerkt door J. N. Scheltema, 1879. (H. Griffioen van Waerder) Mijne herinneringen van Gouda, 1821. Idem, Nalezing mijner herinneringen, 1822.

2) Deze kunnen wij hier niet alle opnoemen. Wij wijzen slechts op: Dr. J. Heinsius, De financiën van de stad Gouda in de 15de eeuw, (in Nijhoff's Bijdragen, 4de reeks, deel 3, bl. 179 vlg.). J. Tersteeg, Een bijdrage tot de geschiedenis der binnenlandsche vaart, (in Nijhoff's Bijdragen, 4de reeks, deel 3, bl. 148 vlg.). Ook de in 1909 verschenen dissertatie van Dr. J. Huges, get.: Leven en Bedrijf van Mr. Franchois Vranck, bevat uit den aard der zaak veel, wat voor de geschiedenis van Gouda belangrijk is. Vooral op de eigenaardige houding, die Gouda meermalen in de Staten aannam, werpt Dr. H. een nieuw licht.

3) Wat ik hier zoo beslist mededeel over de splitsing der Gouwe, berust slechts op *gissing*. Een dergelijke *gissing* vindt men reeds bij de Lange v. Wijngaerden II, bl. 2 en 3, doch zij is door mij, naar ik hoop, eenigszins aannemelijker gemaakt door hetgeen verder door mij over Gouda's oorsprong wordt gezegd.

verkeer belangrijke rivieren moest voordeelen opleveren, al ware 't alleen door den verkoop van datgene, wat de doorvarende schippers voor hunne dagelijksche behoeften noodig hadden. Doch er was meer. De geheele omgeving van het tegenwoordige Gouda was toenmaals nog zeer boschrijk en daarmee was 't materiaal aanwezig, dat scheepstimmerlieden en houtkoopers tot vestiging moest verlokken.

Zoo had men dus in de vroegste tijden twee, op ruim een kwartier afstands van elkander gelegen buurten, die beide denzelfden van de rivier de Gouwe afgeleiden naam droegen ¹⁾).

Toen echter weldra (wsch. begin 13de eeuw) ter beveiliging van het grafelijk bezit in deze streken, aan dat punt van samenvloeiing van Gouwe en IJssel, dat 't dichtst bij het tegenwoordige Gouda lag, een kasteel was opgericht, verplaatsten zich de bewoners der aan de »oude Goude'' gelegen buurt naar het andere »Gouda'' en ontstond er dus op die wijze een nieuw en grooter Gouda, dat weldra zeer in bloei toenam en in 1272 stedelijke rechten verkreeg ²⁾).

Die stedelijke rechten omvatten in hoofdzaak bepaling van de vrijheid van Gouda en vrijstelling van grafelijke tollén, terwijl als plaats voor het »halen van recht'', de zogenoemde hofvaart, Leiden werd aangewezen. Gouda kreeg die rechten van Floris V, die ze schonk ter wille van Nicolaas van Cats, die toenmaals geen heer der stad was of werd, doch waarschijnlijk slechts kastelein was. De heerlijkheid Gouda toch behoorde aan het geslacht van der Goude en in 1272 aan Sophia van der Goude, die in 1305, als weduwe van Jan van Renesse, kinderloos overleed. In laatstgenoemd jaar verviel Gouda dus aan de Grafelijkheid, doch weldra (in 1308) werd 't aan Jan van Beaumont geschonken, door het huwelijk van wiens dochter met Lodewijk van Chatillon, Graaf van Blois, de heerlijkheid Gouda, waarbij sinds 1309 ook Schoonhoven gevoegd was, aan de Graven van Blois kwam, om ten slotte, na den dood van Graaf Guy van Blois in 1397, voor goed aan de Grafelijkheid te komen.

't Spreekt van zelf, dat dit jaar 1397 een keerpunt vormt in de geschiedenis der stad

1) Welke der beide vestigingen de oudste was, en welke bedoeld wordt met de »nova cultura iuxta Goldam'' in de oorkonde van 1139 (v. d. Bergh Oorkondenbk. No. 123) en in die van 1143 (ibid. No. 124) waar sprake is van een »locus qui dicitur Golda'', is moeilijk uit te maken.

2) Aan dit ontstaan van Gouda uit twee buurten zijn nog zeer lang herinneringen blijven bestaan. Elk der beide buurten had oorspronkelijk haar eigen kapel of kerk. Die, welke aan de oude Gouwe stond, schijnt vrij spoedig nadat de vereeniging der beide buurten had plaats gehad, in verval geraakt te zijn, in elk geval bestond zij in de 15de eeuw niet meer, maar toch werd het »oude kerckhoff'' aldaar nog in het begin der 16^e eeuw jaarlijks van uit Gouda in processie bezocht. En ook na de hervorming bleef — tot op het jaar 1673 toe — een daar in die buurt gehouden jaarlijksche kermis de herinnering aan de oude kerk bewaren. In genoemd jaar echter werd zij »omme gewichtige redenen'' (vrees voor herleving der »paperij''?) afgeschaft.

De oorkonde, waarbij Gouda stedelijke rechten verkreeg, wordt door Mr. A. Telting als »misschien onecht'' signaleerd in »Aanteekeningen van de sectie-verg. van het Prov. Utr. Genootschap sectie letterkunde'' bl. 7. Op welke gronden, is mij niet bekend. Wel is de oorkonde zelf verloren gegaan, doch de inhoud daarvan is bewaard gebleven in een vidimus van 1335.

Gouda, daar zij nu zelf ter dagvaart kon komen en voortaan slechts den landsheer naar de oogen behoefde te zien. Toch had voor Gouda de vereeniging met de Grafelijkheid een andere beteekenis dan voor menige andere Hollandsche stad. De machtigste en meest-beteekenende Heer van Gouda was natuurlijk Jan van Beaumont en gedurende diens bijna vijftigjarig bestuur (1308—1356) was tengevolge van de nauwe betrekking, waarin Beaumont tot den Graaf van Holland stond, Gouda zoo goed als een grafelijke stad en deelde 't dan ook in de meeste voorrechten, die de overige landsheerlijke steden genoten ¹⁾. En de Graven van Blois hebben gedurende den korten tijd, dat zij Heeren van Gouda waren, in dien toestand geen verandering gebracht. Ook zij waren den landsheer verwant en

Afb. 1. Groot- of Sint Janskerk, van de Markt gezien.

bovendien waren zij er de mannen niet naar, om Gouda meer dan noodig zijn afhankelijkheid te doen gevoelen. De rijke Graaf Jan van Blois gaf zelfs aan de stad menig privilege, dat de landsheer zich duurder zou hebben laten betalen.

Tijdens het bestuur van Jan van Beaumont en de Graven van Blois kon Gouda zich dan ook ongestoord ontwikkelen en tot zulk een bloei geraken als de gunstige ligging der stad deed verwachten.

De oorspronkelijke vestiging van hen, die op allerlei wijze van de scheepvaart leefden, werd weldra gevolgd door een nieuwe, en wel van Vlamingen, die, door de in hun land heerschende onlusten verdreven, zich ook in Gouda neerzetten en hier laken-

1) Zoo kreeg bijv. Gouda in 1352 van Jan van Beaumont het zoo belangrijke recht van accijnsheffing.

fabrieken oprichtten. Reeds omtrent het midden der 14de eeuw hadden de Goudsche lakens een goeden naam en was vooral het Goudsche »graeu” beroemd. Aan bewijzen, dat Gouda ten opzichte van de lakenindustrie zeer lang zelfs met Leiden wedijverde, ontbreekt 't niet.

Intusschen was het toch niet in de eerste plaats de lakenindustrie, die Gouda een tijdperk van bijzonderen bloei deed tegemoet gaan. Dit was veeleer de bierfabricatie, waarvan Gouda weldra een der belangrijkste zetels werd.

Dat zich juist in Gouda zooveel inwoners op de bereiding van bier toelegden, was een gevolg van eenige bijzondere omstandigheden, waarop wij hier even willen wijzen. De ligging van Gouda aan den grooten verkeersweg, die van Leiden en Amsterdam naar de Maas liep, moest natuurlijk al zeer spoedig aanleiding geven tot het ontstaan van eenigen handel. De meestbeteekenende was die in koren, dat in Gouda's omtrek zoo goed als niet verbouwd werd en dat men toenmaals uit Vlaanderen en Brabant haalde. Tengevolge van dien handel was de grondstof voor de bierbereiding in Gouda gemakkelijk te verkrijgen. Daarbij kwam, dat men uit den veenbodem van den omtrek met zeer weinig moeite en kosten de baggerturf kon halen, zoodat de brouwers haast om niet in het bezit van de noodige brandstof konden komen. Natuurlijk behoefde men voor het delven van turf vergunning, doch de Grafelijkheid had, gelijk bekend is, door het gruit- en hoggeld belang bij den bloei der brouwerijen en zoo werd deze vergunning gemakkelijk verkregen. Waar 't geven van een dergelijke vergunning niet aan de Graven toekwam, trachtte de stedelijke regeering die op de een of andere wijze te verkrijgen.

Tengevolge van deze voor de bierfabricatie gunstige omstandigheden vond men weldra aan Haven, Peperstraat en Gouwe — het oudste stadsgedeelte met het stadhuis stond aan de Gouwe en in de nabijheid daarvan de laken- en vleeschhal — tal van brouwerijen en werd het Goudsche bier beroemd. Vooral het »Gouds Hamburchs”, dat gebrouwen werd met hop, die in een deel van het oude »Goudsche bosch” gekweekt werd, en de Goudsche »kuit” kregen een goeden naam. Het belangrijkste afzetgebied dezer bieren was Vlaanderen: de Goudsche bierschepen keerden dan met een lading koren terug.

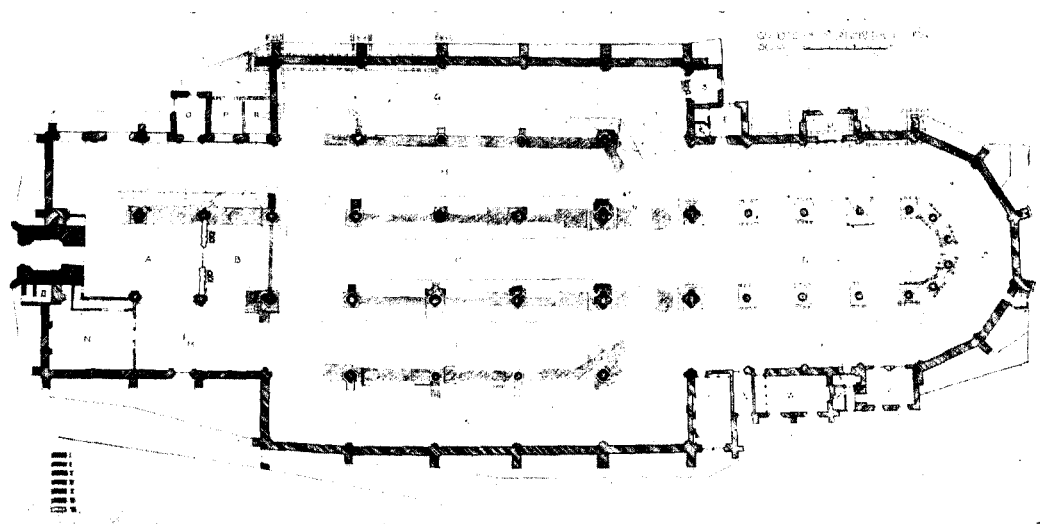
De toenemende bloei van Gouda tegen het einde der 14de eeuw maakte een uitbreiding der stad wenschelijk.

De Parochiekerk, die reeds in de 14de eeuw stond op de plaats, waar zij nu staat, gaf als van zelf de richting aan, waarin die uitbreiding zou moeten plaats hebben, nl. in die van de tegenwoordige Markt, welk terrein toenmaals slechts een moerassige weide was. Bij wijze van privilege verkocht de diep in de schulden stekende laatste Heer van Gouda — Graaf Guy van Blois — dit terrein in 1395 aan de stad, met de bepaling, dat men daarop zou bouwen »een raethuys, wanthuys ende vleys huys”. De oude gebouwen aan de Gouwe waren dus blijkbaar te klein en te onaanzienlijk geworden.

Dat de stad in welvaart toenam en hare burgers zich sterk en machtig begonnen te gevoelen, daarvoor mag zeker óók als bewijs gelden de krachtige steun, dien de Gouwenaars hun wettige doch verdrukke landsvorstin Jacoba gedurende de jaren 1425—1428 zoo ridderlijk hebben verleend.

In 1438 dreigde een verschrikkelijke brand, die, naar de legende luidt, slechts vijf huizen geheel ongedeerd liet, aan dit tijdperk van bloei een einde te maken. Reeds vroeger, in 1361, had een dergelijke ramp de stad getroffen, en de stad was toen grootendeels weer opgebouwd met het hout van het Goudsche bosch, waarvan Graaf Jan van Blois toen een groot gedeelte liet omhakken. Die houten huizen met hun rieten daken, in welke nabijheid dikwijls ook nog hooibergen stonden, vatten natuurlijk spoedig vlam en zoo was dan ook in 1438 weldra de geheele stad in de asch gelegd. Gelukkig waren de meeste ingezetenen toen nog in de gelegenheid, om hunne bezittingen te bergen in de talrijke in de Haven liggende schepen, zoodat de burgerij voor volkomen ondergang bewaard bleef.

Voor de stadskas was die brand natuurlijk een ruïne. Tengevolge van den tijdelijken

Afb. 2. Plattegrond van de Sint Janskerk. Naar eene opmeting van den Heer Jos. Th. Cuypers.

stilstand van handel en industrie en de vermindering van het gebruik van allerlei koopwaren, moest men den pachters van de accijnsen schadeloosstelling geven. En meer dan ooit achtte de stedelijke regeering zich thans, bij den herbouw der stad, geroepen om den huiseigenaren toelagen te geven voor het dekken hunner huizen met tegeldak in plaats van de thans opnieuw zoo gevaarlijk gebleken rietbedekking. Maar 't landsbestuur kwam te hulp en onthief de stad voor enkele jaren van beden en ook andere voordeelen werden haar geschonken.

De stad herstelde zich merkwaardiger wijze spoedig van den geleden ramp. De handel herleefde en kwam, vooral tot grooten bloei, toen Dordrecht gedwongen werd de langs den IJssel varende schepen vrij van stapelrecht te verklaren. Wél waren er soms op den IJssel formeele gevechten tusschen Dordrecht, dat zich aan geenerlei overeenkomst wenschte te storen en Gouda, dat zijn recht handhaven wilde, maar toch gaf de vrijverklaring

van den IJsel den Gouvenaars een recht in handen, dat, zij 't dan ook slechts bij tusschenpoozen, hun handel, vooral natuurlijk hun korenhandel, ten zeerste ten goede kwam. En met den bloei van den korenhandel, waarvoor men thans ook naar de Oostzee-provinciën voer, hield de bier-industrie gelijken tred.

De week- en jaarmarkten, van af de vroegste tijden van groot belang voor de welvaart van de stad, kregen voortdurend grootere beteekenis, toen ook het zeldzaam groote marktveld daarvoor kon worden gebruikt.

Heel spoedig ontstond er ook nog een andere handel, toen zich op de plaats waar vroeger het bosch stond, talrijke boomkweekers vestigden, die den door hen gekweekten vruchtboomen een goeden naam wisten te verschaffen en die overal heen zonden¹⁾. De bevolking der stad nam voortdurend toe en was omstreeks het midden der 15de eeuw waarschijnlijk niet ver van 20.000 inwoners.

De welvaart was weldra zóó groot, dat de stad herhaaldelijk aan de Grafelijkheid geld kon leenen, of ten behoeve van den Graaf de betaling van renten waarborgde. In dien tijd valt dan ook de bouw van het schoone stadhuis, dat in 1450 voltooid was en welks naar Haven en Gouwe gekeerde voorgevel de herinnering bewaart aan de wijze, waarop de stad zich in den loop der tijden heeft uitgebreid. Groote bedragen konden toen ook worden besteed aan de verbouwing van den Doelen en meer andere gebouwen. Ook het pachten of koopen van allerlei heerlijke rechten, zooals het veer over den IJsel, de makelaardy en de waag — op zich zelf lang niet altijd voordeelig voor de stad — bewijst, dat Gouda zich toenmaals groote opofferingen kon getroosten, om zooveel mogelijk onafhankelijk te worden. Misschien handelde het stadsbestuur ten opzichte van dergelijke rechten nu en dan wat onvoorzichtig en werden daardoor de lasten, die men op zich nam, althans voor de toekomst, te zwaar, doch niet zelden moet men toch de energie bewonderen, waarmede men rechten voor de stad wist te veroveren, waarvan de vruchten, gelijk bijv. die van den tol aan de Haastrechtsche brug, nog heden worden geplukt.

Doch niet alleen en uitsluitend was 't de materiele welvaart, die 't Gouda der 15de eeuw tot een der belangrijkste Hollandsche steden deed worden. Te midden van hen, die slechts zonnen op voordeelen uit handel en industrie te behalen, woonde hier menig stil voor zich heenlevend geleerde, die Gouda's eer op ander gebied hooghield. Denken wij slechts aan den wiskundige Gerard Stempel en den geleerden boekdrukker Gerard Leeuw, den vriend van Erasmus, die toenmaals in het naburige klooster Stein zijn — later door hem met zooveel onbillijken afschuw herdacht — verblijf hield. In het klooster van de broeders des gemeenen levens woonde verder menig geleerde en kunstenaar, die ook door het geven van onderwijs bij de burgers de liefde tot wetenschap en kunst opwekte.

Met het bovenstaande hebben wij het tijdperk van Gouda's grootsten bloei geschetst. De verdere geschiedenis der stad is eerst die van haar verval, daarna die van een bescheidener

1) Deze boomkweekerijen hebben zich later, toen het terrein daar o.a. door het bouwen van turfloodsen meer en meer bedorven werd, naar Boskoop verplaatst.

wederopleving en ten slotte die van haar ontwikkeling tot welvarende provinciestad. Na de 15de eeuw heeft de stad zich dan ook niet uitgebreid; de oudste plattegrond (die van Jac. van Deventer) gelijkt volkomen op dien van de tegenwoordige stad, met uitzondering natuurlijk van de »nieuwe straten'', die sinds het midden der 19de eeuw werden aangelegd.

De eerste oorzaak van Gouda's verval was natuurlijk gelegen in de algemeene verwarring, die er na den dood van Karel den Stoute heerschte en die ook op Gouda's handel en industrie een zeer nadeeligen invloed had. Doch evenals vele andere steden had Gouda zich bij het herstel der orde onder Philips den Schoone uit zijn verval kunnen opheffen. Maar dit geschiedde niet, althans niet in die mate als elders het geval was, omdat er andere omstandigheden bijkwamen, die de stad in haar welvaart belemmerden. De

Vlamingen en Brabanders, eertijds voor de Goudsche bierbrouwers de belangrijkste afnemers, begonnen thans ook zelf bier te brouwen en verhoogden de accijnzen op de vreemde bieren zóódanig, dat de uitvoer van Goudsch bier belangrijk verminderde. Ook enkele Hollandsche steden als Rotterdam, Haarlem en Gorinchem werkten Gouda's bierhandel tegen. Daarbij kwam, dat ook de voordeelen, die Gouda steeds van de binnenvaart genoten had, verminderten door de verlaten aan den Leidschendam en den Hildam, die, trots Gouda's

Afb. 3. Gezicht op het koor der Sint Janskerk uit het Zuid-Oosten.

heftigen tegenstand, althans kleinere schepen de gelegenheid gaven om van Delft en Rotterdam naar Amsterdam te varen zonder Gouda aan te doen. De aldus in haar handel, scheepvaart en industrie getroffen stad kreeg na het uitbreken van den oorlog met Spanje zoo goed als den genadeslag. De handel op Brabant en Vlaanderen stond weldra geheel stil, de vermogendste burgers verlieten de stad en de groote lasten, die de oorlog met zich medebracht, moesten gedragen worden door een sinds jaren finantiëel achteruitgaande burgerij. En toen na de eerste moeilijke jaren de handel weer eenigszins scheen te zullen herleven, begon de IJsel, die men steeds door allerlei kunstmiddelen op de gewenschte diepte had moeten houden, zoodanig te verzanden, dat de vaart voor grootere zeeschepen moeilijkheden begon op te leveren en de korenhandel, die er dan nog was, zich naar het opkomende Rotterdam verplaatste.

Aan pogingen, door de stedelijke regeering aangewend, om de stad haar ouden bloei te doen herkrijgen, ontbrak het in de 16^e en 17de eeuw niet. Vooral was 't de lakennering, waarop, bij het verlopen der brouwerijen, toen de aandacht gevestigd werd. Voordeelen, aan drapeniers van elders bij een vestiging te Gouda aangeboden, hadden inderdaad 't gevolg, dat de lakenindustrie weder opleefde. Doch die bloei was te kunstmatig, werd ook met te groote geldelijke opofferingen verkregen, om op den duur voor de stad voordeelig te kunnen zijn.

Intusschen, de stad restten nog altijd hare natuurlijke bronnen van welvaart, de scheepvaart en het marktverkeer.

In de voordeelen, die Gouda van de scheepvaart trok, was echter sinds ongeveer 1577 een belangrijke wijziging gekomen. Tot nu toe hadden de schepen, die van den IJsel in de Gouwe (of omgekeerd) wilden komen, de vaart door de stad zelf moeten nemen, wat natuurlijk allerlei voordeelen, somtijds ook door noodzakelijke overlading, afwierp. Na 1577 werd dit anders. In genoemd jaar toch nam Prins Willem I het initiatief tot het maken van de zoogenaamde Mallegatsluis, die even voor de stad gelegen, den Turfsingel met den IJsel zou verbinden en zodoende de vaart buiten de stad om mogelijk zou maken. Het hoofddoel van den Prins was, om oorlogschepen, die niet of slechts met moeite door de nauwe en bochtige stadsgrachten konden varen, gemakkelijker in de Haarlemmermeer te doen komen, wat van gewicht was in den tijd, toen Amsterdam nog in 's vijands handen was. Doch óók had de Prins daarbij de belangen van handel en industrie »ons eenigh paert ende plouch tot hanthoudinge vant gemeene beste'' op het oog: schepen, die bij tegenwind de Maas niet konden uitzeilen, zouden dan binnendoor het Marsdiep kunnen bereiken. Toen nu de bedoelde sluis was aangelegd en spoedig daarop de Goudsche sluis bij Alphen op gelijke breedte gebracht was, kwam er te Gouda ten opzichte van de scheepvaart een geheele ommekeer. De doorvaart door de stad verminderde, doch daartegenover stonden de tolgelden, die Gouda van de talrijke van de nieuwe sluis gebruik makende schepen mocht heffen. Bezwarend echter was in den eersten tijd het onderhoud van de sluis, dat tot 1621 ten laste van de stad kwam. Maar nadat sinds het genoemde jaar het landsbestuur dit onderhoud voor zijn rekening had genomen, werd de Mallegatsluis een steeds toenemend voordeel voor de stad.

De beteekenis van Gouda als marktplaats werd vooral verhoogd door den omvang, dien sinds het begin der 17de eeuw de kaashandel kreeg. De zoetemelksche, in Gouda en den omtrek daarvan, vooral in Stolwijk, gemaakte kaas werd beroemd; de lof daarvan werd zelfs in Latijnsche gedichten bezongen. Ontzaglijk groot was dan ook het aantal ponden kaas, dat tegen het einde der 17de eeuw in het mooie, in 1668 voltooide, nieuwe waaggebouw werd afgewogen ¹⁾.

Op die wijze brachten de bestaansmiddelen, die Gouda's ligging steeds aanbood, in hun gewijzigden vorm de stad weder tot eenigen bloei.

1) Dit aantal (oude) ponden bedroeg bijv. in 1697 niet minder dan 3,460,964.

Daarbij kwam nog het onverwacht ontstaan van een nieuwe industrie, welker beteekenis wel niet met die der eens zoo belangrijke bierbereiding vergeleken kan worden, doch die toch tot de wederopleving der stad zeer veel heeft bijgedragen. Wij bedoelen de vervaardiging der wereldberoemde Goudsche pijpen.

Die Goudsche pijpenindustrie is waarschijnlijk van Engelschen oorsprong. Althans

Afb. 4. Gezicht in de Sint Janskerk naar het Westen.

een der oudste pijpmakers, die in 1633 poorter werd, was uit Engeland afkomstig, en enkele nog thans in gebruik zijnde vaktermen doen aan verbasterd Engelsch denken. Dat deze industrie speciaal in Gouda opkwam, hangt samen met de vele pottenbakkerijen, die er toenmaals in Gouda waren, doch niet alle in bloeienden staat verkeerden. De pottenbakkers toch deden al 't mogelijke om de voor Gouda nieuwe industrie te bevorderen, omdat zij

daarin een onverwacht middel zagen, om, zonder noemenswaardige veranderingen in hun eigenlijk bedrijf, hunne inkomsten te vermeerderen. Voor het bakken der pijpen hadden zij hun ovens en het maken van pijppotten was een gewenschte uitbreiding van hun eigen industrie.

Reeds in 1641 richtten zich de pijpmakers tot de vroedschap met 't verzoek om zich tot een gild te mogen vereenigen. Doch de vroedschap sloeg dit verzoek af, misschien wel, omdat zij meende de meer en meer indringende rookgewoonte niet te moeten bevorderen. Want wie meent, dat althans de Goudsche regenten zich met die gewoonte geheel vereenigen konden, zou zich zeer vergissen. Nog acht jaar, nadat, in 1660, het pijpmakersgild was opgericht, verzette de stedelijke regeering zich tegen het misbruik, dat er van de tabak gemaakt werd. Vooral kwam zij op tegen »het geduyrich werken mitte pijp in de mont'' der werklieden, niet, gelijk men geneigd zou zijn te veronderstellen, met het oog op brandgevaar, maar omdat dit was »streckende niet alleen tot groot schandael voor dese onse stadt, maer dickmael tot bederf van yder int particulier, soo in sijn familie als in sijn eigen persoon.»

Het aantal pijpenfabrieken nam intusschen steeds toe. Tegen het einde der 17de eeuw waren er meer dan 200, uit welk getal men ziet, van welke beteekenis reeds toen de nieuwe industrie voor de welvaart der stad was.

Over het ontstaan en de toenmalige beteekenis van andere bronnen van welvaart, als bijv. de bleekerijen, de touwslagerijen en den daarmede verbonden handel in hennep, kan in dit korte bestek niet worden uitgeweid. Het bovenstaande doet echter reeds voldoende zien, dat in de zeventiende eeuw Gouda herleefde en tot bloei kwam.

Doch die bloei was van geheel anderen aard dan die van het midden der 15de eeuw. Toen was Gouda, bestuurd door invloedrijke kooplieden en bierbrouwers, op weg een der aanzienlijkste steden van Holland te worden, nu was het een landstad geworden met voor de burgerij voordeelige neringen en industrieën, maar geregeerd door eerezuchtige, niet zelden hoogstbekwame regenten, die de belangen der stad wel is waar ijverig voorstonden, doch zeker niet minder in Gouda's positie als »grootte'' 1) stad een middel zagen, om ook in het landsbestuur mannen van invloed te worden. Dat over het algemeen Goudsche regenten een grooter aantal belangrijke posten innamen, dan de toenmalige beteekenis der stad zou doen verwachten, is bekend. Denken wij, om van Van Beverningh nu in dit verband maar niet te spreken, slechts aan de namen van Cant, van der Tocht, van der Dussen e. a.

Die regenten hadden hun mooie huizen, hun zomertuinen aan den singel, of zoo zij rijker waren hun »buitens'' in de omgeving van Gouda, voerden een weelderige levenswijze, ook wanneer zij met het stadsjacht ter Staten-vergadering voeren — doch bij slechts enkelen van hen was dit een bewijs van Gouda's toenmalige welvaart op handels- of industrieel gebied. Evenals Gouda zelf op zijn ouden roem van »grootte'' stad teerde, teerden zij hoofdzakelijk op den door hun voorvaderen verworven rijkdom.

1) Gouda was immers de vijfde, na Amsterdam's overgang in 1578, de zesde groote stad.

Gedurende de achttiende eeuw bleef Gouda ongeveer in denzelfden toestand. De pijpenfabricage bereikte in het begin dezer eeuw haar hoogsten bloei, beschermd als zij werd door de Staten van Holland, die in 1739 het namaken der Goudsche pijpmerken verboden. In 1751 was 't aantal grootere en kleinere pijpenfabrieken tot 374 geklommen.

De hooge invoerrechten, die men echter weldra, vooral in het buitenland, van de Goudsche pijpen begon te heffen, berokkenden den Goudschen pijpmakers zulk een schade, dat 't aantal fabrieken voortdurend verminderde en zeer spoedig heele huisgezinnen van hunne inkomsten werden beroofd. Later bracht de meer en meer opkomende gewoonte, om geen pijpen doch sigaren te rooken, aan de pijpenfabrieken een geduchten slag toe.

Deze sterke achteruitgang van een der belangrijkste bronnen van welvaart, gepaard met de algemeene kwijning van handel en nijverheid in het begin der 19de eeuw, bracht Gouda tot een treurigen staat van verval. De groote huizen, waarin eertijds de deftige regenten gewoond hadden, begonnen meer en meer leeg te staan en werden weldra gesloopt, omdat slooping vaak een derde meer opbracht dan verkoop. Gouda's mooie grachten werden op menig gedeelte ontsierd door muren en schuttingen, waarachter ledige erven, en een zeer groot deel van de bevolking, tot volslagen armoede vervallen door de opheffing van ongeveer 250 fabrieken, liep langs de straten te bedelen. De bevolking der stad was verminderd tot ongeveer 11.000 inwoners.

Intusschen, het boven geschetste verval van Gouda was óók een gevolg van Gouda's noodzakelijken overgang van »groote'' stad tot provinciestad. Waar Gouda door de veranderde toestanden niet meer een gezochte plaats kon zijn voor hen, die invloedrijke betrekkingen wenschten te bekleeden, daar moest natuurlijk de stad in de vermindering van het aantal vermogende burgers de nadeelige gevolgen daarvan ondervinden.

En 't was dit alweer bescheidener Gouda, dat zich weldra kon staande houden. De stadskas bleef meer dan voldoende gevuld door de tolgelden aan de Mallegatsluis en de kleine burgers, die steeds voordeel hadden getrokken uit de druk bezochte markten en de voortdurend belangrijker wordende scheepvaartbeweging, kwamen weldra tot die mate van welvaart, dat zij, evenals anderen die in handel of kleinere industrie vooruit waren gekomen, de kleinere huizen konden bewonen, die op de plaats der vroegere regentenhuisen werden gebouwd.

Een der grootste moeilijkheden, waarmede de stad in de eerste helft der 19de eeuw te kampen had, was het groot aantal werkeloos blijvende gezinnen, die, niet kunnende leven van de hun in allerlei vormen toegekende »bedeelingen'', het Gouda dier dagen berucht maakten om zijn bedelaars. De in 1850 door particulier initiatief geopende »Werk-inrichting tot wering der bedelarij'' bracht in dien treurigen toestand belangrijke verbetering. En toen weldra grootere nijverheidsondernemingen, zooals bijv. de Stearine Kaarsenfabriek en de Machinale Garensponnerij, zich in Gouda vestigden, was er weer overvloedig werk voor die klasse der bevolking, die door den achteruitgang der pijpenindustrie tot armoede geraakt was.

En die pijpenindustrie zelf, ofschoon natuurlijk niet meer voor de stad haar vroegere

beteekenis herkrijgende, kon zich, ook al doordat zij met haar tijd wist mede te gaan, in Gouda handhaven, zoodat de »Goudsche pijpen" hun goeden naam behielden.

Wat Gouda, in de tweede helft der 19de eeuw, vooral onderscheidde, was een zeer bijzondere zorg voor goed onderwijs; in dit opzicht muntte Gouda verre uit boven andere steden van gelijke grootte. 't Waren dan ook de voortreffelijke inrichtingen van onderwijs, die, omdat zij de stad voor velen tot een gezochte woonplaats maakten, veel tot de herleving van Gouda, dat weldra weer ongeveer 20.000 inwoners telde ¹⁾, hebben bijgedragen.

Een zeer groot verlies leed de stad in 1895, toen het beheer over de Gouwe met de daaraan verbonden rechten tot tolheffing (o. a. op die aan de Mallegatsluis) op de provincie overging. Ofschoon natuurlijk Gouda schadeloosstelling ontving, kwam die overgang de stad toch op een jaarlijksch verlies van ongeveer f40.000 te staan.

Misschien zal 't echter een lateren geschiedschrijver blijken, dat dit verlies ook zijn goede zijde had. De groote voordeelen, die Gouda van de omvaart trok, vielen wellicht de stad te veel in den schoot, om scherp het oog te blijven vestigen op datgene wat ook overigens voor haar welvaart bevorderlijk kon zijn.

En hoogst waarschijnlijk zal diezelfde geschiedschrijver dan óók vermelden, dat in het begin der 20ste eeuw Gouda meer en meer de zetel werd van een aantal grootere en kleinere industrieën, die tengevolge van de gunstige ligging der stad en eenige andere bijzondere omstandigheden, als bijv. gemakkelijker te verkrijgen terrein, goedkoopere huisvesting en aanwezigheid eener Electriche Centrale, van uit grootere steden naar Gouda werden gelokt en zoo met de oude bronnen van welvaart de stad een goede toekomst deden tegemoet gaan.

Gouda, Februari 1910.

L. A. KESPER.

KORTE BESCHRIJVING DER GOUDSCHE MONUMENTEN.

Als leiddraad bij het bezoek aan Gouda wil ik trachten in de volgende bladzijden een kort overzicht te geven van de belangrijkste bouwwerken, die uit historisch of bouwkundig oogpunt de aandacht verdienen. Ik wensch hiertoe bij de hoofdgebouwen eenigszins uitvoerig stil te staan en mij overigens tot het voornaamste te bepalen, zonder in het minst er naar te streven om alle gevels te vermelden, die, vooral in het schilderachtig milieu van deze plaats, ons oog treffen, of om alle opschriften of kleine eigenaardigheden te vermelden, die van meer locale beteekenis zijn te achten. De ruimte, die de Redactie beschikbaar mag stellen, noopt tot beperking bij de uitgebreidheid der stof, en voor hen, die uitgebreider materiaal wenschen, kan verwezen worden naar de weldra door de Rijkscommissie voor de monumenten uit te geven Voorloopige Lijst voor de Provincie Zuid-Holland. Voor de stadsgeschiedenis verwijs ik naar het in dit »Bulletin" opgenomen artikel van den kundigen stadsarchivaris Dr. L. A. Kesper.

1) Het aantal inwoners bedraagt thans 24587.

De in deze aflevering geplaatste afbeeldingen zijn grootendeels genomen naar photographieën, die welwillend beschikbaar gesteld werden door het Bureau van de Rijkscommissie voor de monumenten, waarvoor ik gaarne hierbij mijnen hartelijken dank betuig.

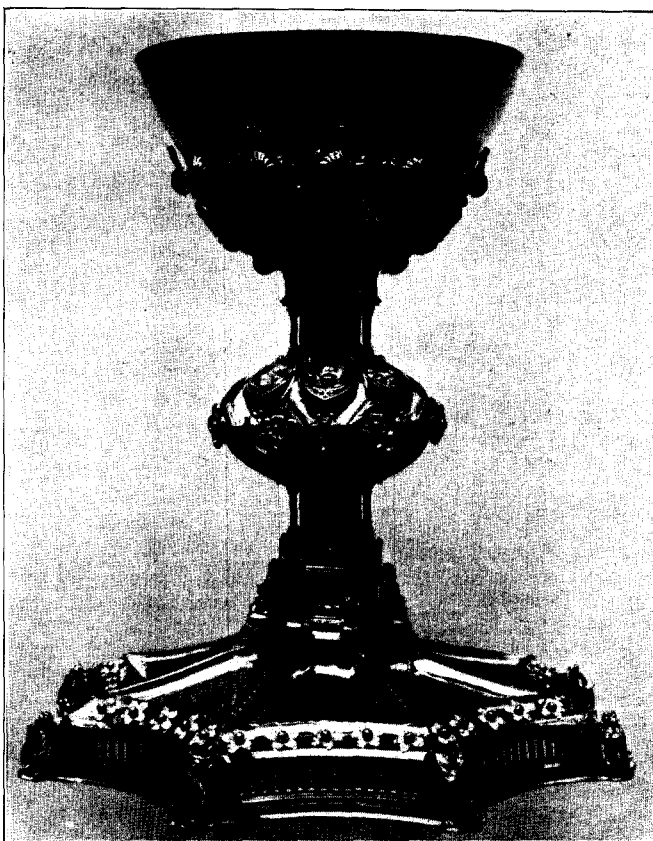
Bij de behandeling van de gebouwen wensch ik achtereenvolgens de aandacht te vragen voor: *a.* kerken en kloosters, *b.* godshuizen en instellingen van weldadigheid, *c.* openbare gebouwen, *d.* particuliere huizen.

A. KERKEN EN KLOOSTERS.

1. *Sint Janskerk.* — Reeds van verre wordt het silhouet der stad beheerscht door den machtigen steenkolos van de Sint Janskerk. Deze was eeuwen lang het geestelijk middelpunt der stad en nog steeds is haar naam onafscheidelijk verbonden aan Gouda's roem. Aan haar zij in de eerste plaats onze aandacht gewijd.

Het is onbekend wanneer het eerst een kerk is gesticht op de plaats, waar zich thans de Sint Janskerk verheft. Waarschijnlijk geschiedde dit reeds vóór dat Gouda stadsrechten verkreeg, dus vóór het jaar 1272, doch deze eerste kerk ging te gronde door den grooten stadsbrand van 1361. Van haar is uiterlijk niets meer aan te wijzen. Ook de kort na 1361 herbouwde kerk ging weder spoedig, in 1438, door brand ten onder, waarna langzamerhand de tegenwoordige kerk ontstond, waarin wederom in 1522 door brand groote verwoesting werd aangericht.

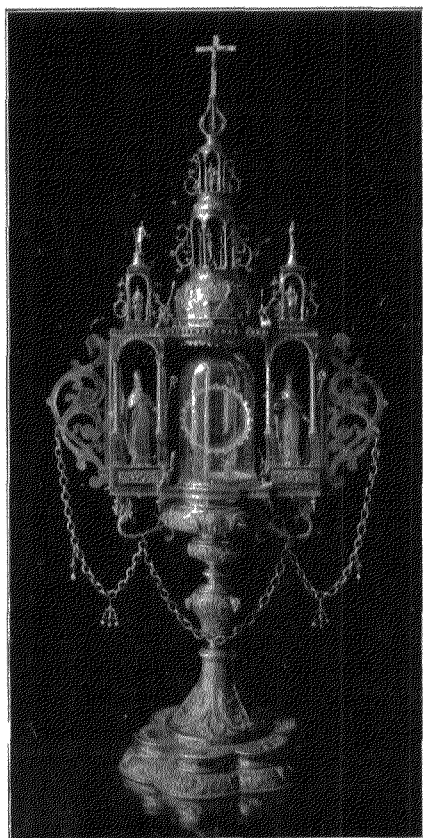
Over den toestand der eerste kerk en van die van kort na 1361 zwijgen de bronnen, doch in den bouw zelf zijn enkele nadere bijzonderheden te vinden. Wanneer wij nl. de drie westelijke travees van den noorderbinnenmuur aandachtig beschouwen, dan zien wij in het onderste gedeelte van den muur de overblijfselen van een oudere, 14de eeuwse kerk, waarvan de zes travees dezelfde grootte hadden als de drie van nu ¹⁾. In een kapiteel met platten abacus

Afb. 5. Kelk van de Sint Jorisschutterij in het Sted. Museum.

1) De ligging der fundamenten is op den plattengrond aangegeven.

op de gemetselde kolom en den aanzet van een boog naast den toren in den noordelijken zijbeuk vinden wij nog een overblijfsel terug van deze 14de eeuwse kerk en bij de restauratiewerkzaamheden zijn een groot deel der oude fondamenteen teruggevonden, die het ons mogelijk maken den plattegrond der oudste kerk te reconstrueeren. Het was waarschijnlijk een hallenkerk met drie beuken van gelijke hoogte ter lengte van het tegenwoordige schip en waarvan het koor stomp was afgesloten. De breedte van deze kerk kwam overeen met

Afb. 6. Monstrans in de kerk der Oud-Roomsche Clerezy.

die van het schip met één noorder- en één zuiderzijbeuk; de uiterste zijbeuken zijn er eerst later aan toegevoegd en worden in de oude grafboeken nog als *Nieuwe Noordzijde* (respectievelijk *Zuidzijde*) vermeld.

Deze vergrooing geschiedde waarschijnlijk na den brand van 1438 en werd besloten door den bouw van een nieuw en vergroot koor in 1485, waarbij alle nog beschikbare ruimte werd ingenomen, zoodat zelfs de koorbeeren gedeeltelijk over het achter het koor loopend grachtje werden uitgebouwd.

In 1552 werd weder door brand groote verwoesting aangericht, waarbij de spits van den toren en de kerkdaken verloren gingen. De herbouw hiervan geschiedde toen onder Cornelis Frederiksz., de torenspits werd vervaardigd door Claes Dircksz. en verschillende kolommen werden geleverd door Lieven van Maellen uit Gent.

De kerk stond oorspronkelijk onder het kapittel van Oud-Munster te Utrecht.

De tegenwoordige kerk ligt georiënteerd, met het koor naar het Oosten, met eene afwijking van 9 graden naar het Noorden. Het is eene kruiskerk, met schip ter lengte van 7 travees, waarvan de drie westelijke travees slechts één zijbeuk aan elke zijde van het schip hebben en de vier oostelijke travees dubbele zijbeuken.

Het schip is van de zijbeuken gescheiden door kolommen met laat-gothisch bladkapiteel en 8 kantig

basement. De kapiteelen aan den toren — behalve het reeds vermelde kapiteel uit de oude kerk — vertoonen renaissancevormen en zijn waarschijnlijk na den brand van 1552 door Lieven van Maellen vernieuwd.

Het koor is drie travees lang en wordt door een halven tienhoek gesloten. Het heeft een kooromgang en is door het transept met het schip verbonden. De kolommen, die koor en omgang scheiden, zijn versierd met goed bewerkte kapiteelen, die op den tijd van den bouw van het koor, 1485, wijzen.

De verschillende gedeelten van de kerk zijn door houten tongewelven overdekt met steekkappen in de zijbeuken. De ribben zijn onderaan met koppen versierd en aan de lijsten zijn midden-16de eeuwse roosjes en kopjes gesneden. De bebording van het gewelf dateert grootendeels van 1732 en 1760. De muren zijn door trekbalken verbonden, die op sleutelstukken en karbeelen boven de kolommen rusten.

In de oostelijke transepthoeken ziet men een niet verbonden muurkolom, die op een niet uitgevoerd verbouwingsplan wijst, en aan de westzijde van den kooromgang vindt men achter de hoekpilaren een thans vernieuwde kolonnet of muurschalk tegen een pijler geplaatst, die nog moet dateeren uit den tijd vóór den laatsten kerkbrand.

De portiek aan de Noordzijde heeft twee kruisgewelven uit de 15de eeuw en is in de 16de met een laat-gothische entree versierd. Een der ingangspoorten heeft een sluitsteen met het jaar 1639.

Wat het *uitwendige* van de kerk betreft valt in de eerste plaats te wijzen op het verschil in behandeling tusschen de 3 wester-travees uit de 14de eeuw met de 15de eeuwse 4 ooster-travees van de zijbeuken. De westelijke travees zijn van baksteen met banden van witte steen in het bovenste gedeelte, terwijl de vier oostelijke travees der dubbele zijbeuken daarentegen van buiten geheel met natuursteen zijn bekleed, waarvoor Belgische breuksteen is gebezigd. Elke travee eindigt in een topgevel, waarin bij de oostelijke travees een topvenster met omlijsting van Bentheimer steen met geprofileerde stijlen en vulling. Het westfront heeft aan elke zijde van den toren een groot venster met laat-gothisch profiel. Aan de zuidzijde van het schip is in een der beeren een doorgang opengelaten, die thans nog slechts gebezigd wordt als uitgang voor een paar kaaspakhuizen. Voor de hechtheid van het gebouw zoude het niet ongeschikt zijn als deze doorgang en de opening in den beer konden gesloten worden.

Het transept is ter hoogte van het schip opgetrokken en ter breedte van de dubbele zijbeuken. De noorder sluitmuur van het transept is bij de restauratie geheel vernieuwd, tegelijk met de grafkapel van Van Meurs. Tevens is hierbij de traptoren tot het dak toe doorgetrokken. Het transept is grootendeels met natuursteen bekleed. Evenzoo de kooromgang. Ook hierbij zijn afzonderlijke topgevels toegepast, die met hogels en kruisbloemen zijn versierd. In de beeren zijn nisjes aangebracht en twee beeren aan de oostzijde van

Afb. 7. Versiering der communiebank in de kerk der Oud-Roomsche Clerezy.

het koor, die over het water staan, zijn niet tot den grond doorgevoerd, maar rusten elk op een kraagsteen. Tusschen deze twee beeren leest men op een steen in gothische letters:

*Hedt coer
gefoundeert
Anno 1485.*

Op den makelaar van het koor staat een windvaan met voorstelling van Johannes den Dooper.

Van de toegangen tot de kerk valt in het bijzonder te vermelden een zeer rijke laat-gothische 15de eeuwse ingang, met raam er boven, in den zuidelijken westergevel, die thans achter een huisje verborgen is. De rijk geprofileerde posten komen samen in een aangespitsten boog, die met een kruisbloem was bekroond en langs den boog met hogels is versierd. Het toogveld is door 3 stijlen in 4 vakken verdeeld, elk door een spitsboog met traceering gesloten en met vulling in de tusschenliggende zwekken. In elk der hoekvakken is een wapenschild met schildhouder aangebracht.

De kerk is door eenige latere aanbouwen omgeven, waaronder aan de noordzijde het geheel gerestaureerde huisje van 1622. Enkele goede oude looden verlaatbakken zijn nog aan de zuidzijde gespaard gebleven.

De *toren* is half ingebouwd en door latere bijbouwen aan beide zijden omsloten. Het is een baksteenbouw van 4 geledingen. Boven de 4de geleding is eene opengewerkte 16de eeuwse ballustrade aangebracht met 4 latere pijnappels op de hoeken en ballen in het midden. Een dezer pijnappels is gemerkt: *Joh. Vester 1758*. Het bovenstuk is achtkant met peervormige bekroning uit de 17de eeuw. In den toren is een kruisgewelf met schalken in de hoeken en naast den toren is aan de zuidzijde een traptoren van 2 verdiepingen aangebracht, die door een looden versiering met halven adelaar uit de 16de eeuw wordt bekroond.

Voordat wij thans overgaan tot bespreking van de kunstwerken in de kerk zij eerst nog even stilgestaan bij de kapellen en aanbouwen. Te vermelden vallen hierbij:

- a. de ijzeren kapel der Heeren van Bloys, uit 1417, aan de zuidzijde van het koor, met gewelf uit de 16de eeuw en bijgewerkt in de 17de eeuw. In het eind der 17de eeuw werd hiervoor het monument voor Heronymus van Beverningh, (overleden 1690) geplaatst;
- b. de Sacramentskapel achter in het koor, in 1457 hersteld en in de 18de eeuw verlaagd;
- c. de kapel van Cool, aan de voorzijde van het koor, gesticht door Johannes van Crimpen in 1516 en hersteld door Aemilius Cool in 1687. In deze kapel vindt men het monument voor Aleydis de Lange met een liggend beeld uit 1613, een dergelijk monument van Rosendael uit 1620 en een koperen grafplaat met gothisch opschrift en de wapens van Johan Johans uit 1524, met Latijnsch opschrift van Petrus Nannius, rector der school, dat in 1552 door den brand werd beschadigd en in 1613 werd hersteld door Aemilius Rosendael. Een zeer mooi gesneden eikenhouten hek uit het midden der 16de eeuw is voor deze kapel geplaatst en hierop is in 1687 een cartouche met wapen en opschrift aangebracht;

d. de *Librye* in den zuidelijken omgang van het koor is door een houten tongewelf met gebiljoenkante ribben en steekkappen overdekt. De eenvoudige gesneden rozetten wijzen op de 16de eeuw als tijd van ontstaan van het gewelf. De schoorsteen is eerst in het begin der 17de eeuw geplaatst.

Het meest bekend is de kerk wegens de prachtige *gebrandschilderde vensters*, waarvan er enkele thans, naar de nog aanwezige cartons, op het atelier van den Heer J. L. Schouten te Delft zijn hersteld. De uitvoerige beschrijving vindt men bij Walvis II, blz. 65—94 en in de afzonderlijke gidsjes. Met eene korte vermelding kan dus hier volstaan worden. Het zijn:

1. De vrijheid der conscientie, door A. G. de Vrye te Gouda, naar Joachim Wittewaal te Utrecht. Geschenk van de Staten van Zuid-Holland in 1596.

2. De inneming van Damiate in 1219 door graaf Willem I. Door W. Thibaut te Haarlem in 1597. Geschenk van de stadsregering van Haarlem (afb. 26).

3. De Maagd van Dordrecht. Door A. de Vrye, geschenk van het stadsbestuur van Dordrecht in 1597.

4. Glas geschonken door de Hoogheemraden van Rijnland in 1594, met hunne wapens. Door A. de Vrye.

5. De koningin van Scheba voor Salomon's troon. Door Wouter Crabeth in 1561. Geschenk van Gabriele van Boetzelaer, abdis van Rijnsburg.

6. Judith verlost Bethulia en de onthoofding van Holofernes. Door Dirk Crabeth, 1571. Geschenk van prins Johan van Baden enz. en Catharina gravin van der Mark.

7. De inwijding van Salomon's tempel. Door Dirk Crabeth. Geschenk van koning Philips II van Spanje en zijne gemalin Maria van Engeland in 1557. Het onderste deel stelt het II. Avondmaal voor.

8. De kerkroover Heliodorus door de engelen gestraft. Door Wouter Crabeth. Geschenk van Ericus, hertog van Brunswijk en Luxemburg, in 1566.

Afb. 8. Dalmatic in de kerk der Oud-Roomsche Clerczy.

9. De offerande van den hoogepriester Zacharias. Door L. van Noord te Amersfoort naar Dirk van Zijl te Utrecht. Geschenk van Dirk Cornelisse van Oudewater, genaamd Hensbeek, in 1561.

10. De boodschap aan Maria door den engel Gabriël. Geschenk van Theodorus Spiering de Wel, abt van Bern bij Heusden, in 1559. In 1655 door D. Tomberg vernieuwd.

11. De geboorte van Johannes den Dooper. Door L. van Noord naar Dirk van Zijl in 1562. Legaat van Herman Lethmaet, kanunnik van St. Marie te Utrecht.

12. De geboorte van Jezus. Door Wouter Crabeth. Geschenk van het kapittel van Oudmunster te Utrecht in 1564.

13. Jezus in den tempel, te midden der schriftgeleerden. Door L. van Noord naar Dirk van Zijl, 1560. Geschenk van den abt van Mariënwaard bij Vianen.

14. De prediking van Johannes den Dooper aan den Jordaan. Door Dirk Crabeth, 1557. Geschenk van den bisschop van Luik.

15. De doop van Christus in de Jordaan. Door Dirk Crabeth, 1555. Geschenk van den bisschop van Utrecht George van Egmond.

16. De eerste prediking van Christus. Door Dirk

Afb. 9. Pluviaalschild van de Oud-Roomsche clerezy.

Crabeth, 1556. Geschenk van Cornelis van Myerop, proost van Utrecht.

18. Johannes de Dooper predikt voor Herodes. Door L. van Noord naar D. van Zijl. Geschenk van Wouter van Bylaer, baljuw van de St. Catharine Commandery te Utrecht, in 1556.

18. Christus beantwoordt de discipelen van Johannes. Door Dirk Crabeth, 1556. Geschenk van Gerrit Heye Gerritz., zijne vrouw, Frederik Ariensz. Gierenbergh en diens dochter, allen uit Gouda.

19. De onthoofding van Johannes den Dooper. Door W. Thibaut, 1570.

Geschenk van Hendrik van Swol, commandeur der St. Jansridders te Haarlem.

20 en 21. Het lijden, de opstanding en de hemelvaart van Christus en de uitstorting van den H. Geest. Geschenk van Dirk Cornelisz. van Reinegom e. a. aan het Regulierenklooster Emaus in het land van Stein. In 1581 naar de St. Janskerk overgebracht.

22. Jezus verdrijft de wisselaars uit den tempel. Door Dirk Crabeth, 1567. Geschenk van Prins Willem I. In 1657 bijgewerkt door D. Tomberg.

23. De offerande van den profeet Elia, en hieronder: Christus wast de voeten der apostelen. Door Wouter Crabeth. Geschenk van de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk in 1562.

24. De apostelen Petrus en Johannes genezen een kreupele. Door Dirk Crabeth, 1559. Geschenk van Prins Philippus van Wassenaar, enz.

25. Het ontzet van Leiden. Door C. Clock te Leiden naar J. Cz. van Swanenburg te Leiden, 1603. Geschenk van de Burgemeesters van Delft.

26. Het ontzet van Samaria. Door en naar als 25. Geschenk van de Burgemeesters van Leiden in 1601.

27. De Pharizeër en de Tollenaar in den tempel. Door L. Kussens te Amsterdam naar Mr. H. Keyzer aldaar. Geschenk van de Burgemeesters van Amsterdam in 1597.

28. De overspelige vrouw. Door en naar Klaas Janse van Rotterdam in 1601. Geschenk van de Burgemeesters van Rotterdam.

29. De Christelijke ridder. Door A. G. de Vrye te Gouda naar Joachim Wttewael te Utrecht. Geschenk van de Staten van Noord-Holland in 1596.

30. Jonas in den walvisch. Door Dirk Crabeth. Geschenk van het Vischverkoopersgilde te Gouda.

31. Bileam met de ezelin. Door een leerling van Dirk Crabeth. Geschenk van het Vleeschhouwersgilde te Gouda.

Verder ziet men nog in het koor 13 vensters met Christus en de Apostelen, door

Afb. 10. Weeshuis aan de Spieringstraat No. 1.

een leerling van Dirk Crabeth in 1556 en volgende jaren vervaardigd, en vensters met het wapen van Gouda van Adr. de Vrye uit 1593 en 1594.

Van de *schilderijen* uit de kerk vindt men nog in het Museum twee portretten der gebroeders Crabeth en eene onthoofding van St. Jacob, geschilderd door Anthonie van Blokland, afkomstig van het St. Jacobsaltaar (Sted. Mus. n°. 259).

Afb. 11. Poortje van het Weeshuis,
Spieringstraat No. 1.

Onder de herinneringen aan overledenen valt te wijzen op een aantal fraaie *grafzerken*, waaronder die van Maritgen Huyghensdochter, 150., B. Jacob van Bonselen, kastelaan van Gouda, 1525, Gerrit Wilhelmus Vroese, 1529, Jonxis Gerritz., 1530, pastoor Johannes Tsanctius, 1554, Johan Dirick Haens van Suburich, 1568, Maerten Dirricksz. Brouwer van Westerholdt, 1593, Adriana Leenders Mijs, huisvrouw van Pieter Cornelisz. de Lange, 1610, enz. Verschillende van deze zerken zijn rijk met beeldwerk versierd. Verschillende zerken herinneren aan bekende figuren uit de geschiedenis, als de zeehelden de Sitter, de Haan, de Meyer, Vlack, van der Zaan en den grooten Dirk Volkertsz. Coornhert, overleden 9 October 1590, op wiens graf het vers gebeiteld is:

<i>Hier rust</i>	<i>Noch sticht</i>
<i>Wiens lust</i>	<i>Zijn dicht</i>
<i>En vreugd</i>	<i>Geschrijf</i>
<i>Was deugd</i>	<i>Maar 't lijf</i>
<i>En 't waer</i>	<i>Hier bleeft</i>
<i>Hoe swaer</i>	<i>God heeft</i>
<i>'t Ook viel</i>	<i>De ziel.</i>

Een vijftal koperen grafplaten van een priestergraf in deze kerk berust thans in het Rijksmuseum te Amsterdam.

In den noorderzijbeuk is in het derde kwart der 18de eeuw een ijzeren hek geplaatst voor een grafkapel tegen den westelijken muur en in het koor zijn memorietafels aangebracht voor den scheikundige Justius Balbian, overleden in 1616, en voor Dr. Martinus Herculanus Bloncq en zijne echtgenootte Adriana Arnoldi Junia, overleden in 1659.

Het *orgel*, met rijke Lod. XV-ballustrade, is in 1736 geplaatst.

Het *kerkzilver* bestaat uit 4 zilveren bekers met het wapen der stad, uit 1701, en 2 bekers, uit 1667, afkomstig van de Waalsche gemeente. De zeer fraaie verguld zilveren

kelk werd volgens de overlevering in 1425 door Jacoba van Beyeren aan de Sint Jorisschutterij geschonken. De achtkante voet is met 8 emailplaatjes versierd met voorstellingen uit het Lijden van Christus en met schilddragende engelenfiguurtjes met de wapens van Beyeren en van Gouda. De knop is met rozetten en geëmailleerde knoppen versierd en de effen kuip is gevat in een krans van fleurons met geciseleerde medaillons met apostelbustes. Aan den voet van den schacht zijn acht gegoten beeldjes (van profeten?) aangebracht. Dit zeer fijn bewerkt kostbaar goudsmidswerk werd voor eenige jaren op het Stadhuis teruggevonden en vormt thans den grooten schat van het Stedelijk Museum (afb. 5).

In den toren hangt een *carillon*, gegoten door Petrus Hemony te Amsterdam in 1675 en 1676. Het oude uurwerk en het oude *carillon*werk zijn nog aanwezig. De vier groote *luiklokken* zijn in 1605 gegoten door Hendrick Wegewaert. Zij zijn ieder met twee wapens van Gouda en met een kreupelrijm versierd. De verzen luiden:

- a. *Als ghij mij hoordt
nae d' oude costuymen siet
Gods heylsaem woord
Wildt dan versuymen niet.*
- b. *Och mochten ick eens met min geschal
verkondigen een oprechten Frede overall.*
- c. *Die levende schaar
Roup ick te gaar
En verdreyf alom
Der overledenen doodt
Brandt en waternoodt
Al ben ik stom.*
- d. *Laat het beduyt
van gheluyt
U cleyn en groot
strecken vermaan
Bereid u saam
all tot den doodt.*

Verder valt de aandacht te vestigen op den Lod. XVI-*preekstoel* met doophek en banken met eenvoudig snijwerk, den voorlezerslezenaar en het *koorhek* van 1782, de negen thans in het Museum bewaarde grafborden uit de jaren 1652—1706, een bord met inschrift betreffende den brand (1623), vijf Lod. XVI-psalmbordjes, een oud tekstbord uit de eerste helft der 17de eeuw, thans achter het orgel geplaatst, een Tien Gebodenbord van omstreeks 1575, op een der hoekpilaren van het koor geschilderd en later gerestaureerd, en een cartouche boven den toegang tot de Librye, waarschijnlijk aldaar aangebracht bij de verbouwing in 1670.

Wij gaan thans over tot de kleinere kerken.

2. De oude *Sint Jacobskapel* aan de Gouwe, uit het midden der 15de eeuw, werd in 1681 weder voor den kerkdienst ingericht, nadat het gebouw een tijdlang na de Hervorming als turfloods had gediend. Hier is sinds 1682 de Luthersche kerk gevestigd. Het gebouw is niet belangrijk, de gevel is gepleisterd en wat er nog over was is in 1838 bij het zoogenaamd opknappen voor goed bedorven. Men vindt er een eenvoudigen preekstoel met een wapen op het klankbord, vier schilden met initialen, verbonden door lofwerk (c. 1700), een koperen lezenaar met het stads-wapen en twee gezangbordjes uit het eind der 17de eeuw.

Afb. 12. Poortje van het Oudemannenhuis aan de Spieringstraat No. 2.

en met teruggemetselde velden versierd. De achtkante spits en de top zijn in 1754 vernieuwd. In den toren hangt een klok met het inschrift: *Si deus pro nobis quis contra nos. Thomas Both me fecit 1590*. Ook hier is het oude uurwerk bewaard gebleven.

Het zilverwerk bestaat uit een achtkant geschulpt doopbekken uit 1637, met deksel van 1746, twee schalen uit 1670 en 1742 en een met gedreven bloemrand (3de kwart 17de eeuw), een Lod. XVI-beker, een schenkan uit 1848, een bewerkt zilveren lepeltje, stijl eind 17de eeuw, en een zilveren deksel, uit 1661, van een verdwenen, waarschijnlijk porceleinen kan, met een gedreven beeldje op het oor.

3. Van de *Sint Barbarakapel* aan de Kuiperstraat staat alleen nog de toren uit het begin der 16de eeuw, een baksteenbouw met blindvensters en vierkante spits. De klok is gegoten door Hendrick Wegewaert in 1605. Het oude uurwerk is bewaard. De kapel werd in 1581 afgebroken en slechts drie houten karbeelstukken met gesneden koppen, thans in het Museum n°. 269, bleven bewaard.

4. Ook van de *Onze Lieve Vrouwenkapel* aan de Nieuwe Haven, hoek Vrouwensteeg, uit het derde kwart der 16de eeuw, bleef alleen de toren behouden. Deze is van gele baksteen opgetrokken

5. De kort voor 1447 gestichte *Jerusalemkapel* aan de Jerusalemsstraat is althans inwendig nog vrij goed bewaard. Het is een twaalfkante kapel van baksteen met zandsteen hoeklijnen en drie spitsboogvensters. Aan elke zijde is een thans gedicht hoog rond venster. De kapel wordt gedekt door een ster-gewelf, waarvan de ribben op pilasters rusten. Het gebouw dient tegenwoordig tot Armkamer.

Een triptiek uit deze kapel bevindt zich in het Museum en koperen grafplaten van het graf van Gijsbert Willems Raet, overleden in 1516, zijn in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De kloosterkapellen worden bij de kloosters besproken.

Van de latere kerken valt nog het volgende te vermelden:

6. De *Remonstrantsche kerk* aan de Keizerstraat, als gebouw onbelangrijk. Van de oude kerk worden in het Museum bewaard consoles met de jaartallen 1636 en 1641 (N°. 312) en een afbeelding van Maria Gerrits de Lange, uit 1648 (Museum N°. 311). Het kerkzilver bestaat uit een doopbekken met gesculpten rand, uit 1734, vijf gegraveerde bekers 2de helft 17de eeuw, waarvan een afkomstig uit de Remonstrantsche kerk te Zoetermeer, twee borden uit 1673, afkomstig van de Rem. kerk te Vlaardingen en een grooten schotel met gegraveerde wapens uit de eerste helft der 18de eeuw.

7. De *R. K. kerk van O. L. V. Hemelvaart* heeft als gebouw geen oudheidkundig belang. De kerkschat bestaat uit een verguld zilveren Lod. XIV monstrans met gedreven medaillons en figuren, een verguld zilveren gedreven kelk, c. 1700, met latere toevoeging, een verguld zilveren ciborie met zwaar drijfwerk 1725—1750, een verguld zilveren kelk met medaillons en mooi renaissance drijfwerk c. 1625, twee Lod. XV verguld zilveren kelken en een kleine verguld zilveren kelk c. 1700, en een gedreven wierookvat Lod. XV. Ten slotte een zilveren blad met gedreven rand van kopjes en vruchten eind 17de eeuw, waarop in het midden, waarschijnlijk later, een medaillon is gedreven. Onder de paramenten zijn eenige kasuifels, koorkappen en

Afb. 13. Lazaruspoort,
Rotterdamsche Veer No. 7.

een zwart voorzetsel, alle uit de 18de eeuw. Aan een der koorkappen zijn twee zilveren gedreven gespen.

Een schilderij, uit deze kerk, de Verheerlijking van Maria, geschilderd door Cornelis Schut (1597–1655), bevindt zich thans in het Rijks Museum te Amsterdam.

8. De R. K. St. Jozefskerk aan de Gouwe bezit slechts enkele eenvoudige kandelaars.

Wat er verder was is verkocht bij den bouw van de nieuwe kerk.

Afb. 14. Sluiswachterswoning aan de Westhaven.

9. Zeer belangrijk daarentegen is wat de H. Johanneskerk der O. R. Clerезy aan de Gouwe nog bezit. Zoowel onder het zilverwerk als onder de paramenten komen verschillende stukken voor van groote kunstwaarde.

Het altaar, met gedraaide kolommen en snijwerk onder het altaarstuk, dateert van 1646. Het tabernakel, met schildpad bekleed, is met rijk, vroeg Lod. XV lofwerk ingelegd. De bijbehorende siersleutel is in Gouda vervaardigd. De preekstoel en de communiebank, beiden uit c. 1680, zijn rijk met snijwerk versierd. Tot den zilver-schat behooren: een godslamp van 1641 met wierookvat (Amsterdamsch werk), twee bloempotten voor altaarversiering, een gedreven godslamp, uit 1737, een rijk gedreven

monstrans van 1637 met later toegevoegde vleugelstukken en kostbare hieraan geschonken sieraden (afb. 6), een verguld zilveren gedreven ciborie uit het 2de kwart der 17de eeuw, een verguld zilveren kelk met rijk drijfwerk, Gouda c. 1625, en een kleinere gegraveerde en gedreven kelk, twee zilveren engelen elk met een wierookvat, die bij bepaalde feesten de communiebank versieren, in 1648 gedreven door de Bruyn (Utrechtsche keur) (afb. 7), twee gedreven kolommen voor het tabernakel, c. 1650, een lavabo-schotel met gedreven medaillon met bijbehorende schenkan, uit 1733 (keur 's-Gravenhage), een gegraveerde

oliebus voor den aartspriester, uit 1644, een hostiebus uit dien tijd, vier ampullen c. 1750, een eenvoudige communiebeker, 18de eeuw, een scheepje in den vorm van een galjoen, eind 17de eeuw, een schotel met gegraveerden rand en medaillon uit 1675 en een schotel uit c. 1625, een verguld zilveren kelk met drijfwerk, 1ste helft 17de eeuw, canonbordjes en een eenvoudig missale van 1668 met gedreven hoeken, medaillons en sloten uit het derde kwart der 17de eeuw.

Niet minder kostbaar is de rijke verzameling paramenten en voorzetsels (afb. 8 en 9), waaronder twee dalmatieken uit de 17de eeuw met rijk geborduurde banden met heiligen uit c. 1500, een kasuifel met stoel en manipel uit c. 1500, met rijk borduurwerk, een pluviaal met groote tafreelen van borduurwerk: Christus als hovenier, en 2 × 3 heiligen, 15de eeuw, een rood pluviaal met de rechtspraak van Salomo en verschillende heiligen, begin 16de eeuw, en een pluviaalschild uit dien tijd, een zeer fraai geborduurd voorzetsel op witte zijde, uit 1639, met bijbehorend stel, een rood voorzetsel met hoog geborduurde kroon, slingers en bloemen van verguld, uit 1648, met bijbehorend stel en verschillende andere stellen uit de 17de en 18de eeuw.

Onder de kleinere voorwerpen vallen o. a. te vermelden een koperen altaarschel, c. 1700, een houten sinte Caeciliabeeldje, 1ste helft 16de eeuw, een Utrechtsch missale gedrukt door Wolfgang Hyssolius in 1515 en een geschiedenis van Gouda in handschrift door I. Walvis, een koperen kroon, 4 koperen en 13 zilveren kandelaars. De in de pastorie bewaarde schilderijen hebben hoofdzakelijk slechts historische waarde. Men vindt hierbij afbeeldingen van Bonifacius en Willebrordus, eind 17de eeuw, de Geboorte van Christus, 17de eeuw, de Annunciatie, 18de eeuw, een Hemelvaart van Maria door Gualtherus Crabeths, uit 1628, en portretten van de pastoors Johannes Tsanctius uit 155 . , Joh. Piek Cz. 1510, Geno Simons 1565, Frans Bosson 1612 à 1615, Purmerend, 1630, bisschop van der Kroon, 18de eeuw, twee onbekende pastoors en twee portretten van een heer en een dame uit de familie Venroy uit het eind der 17de eeuw.

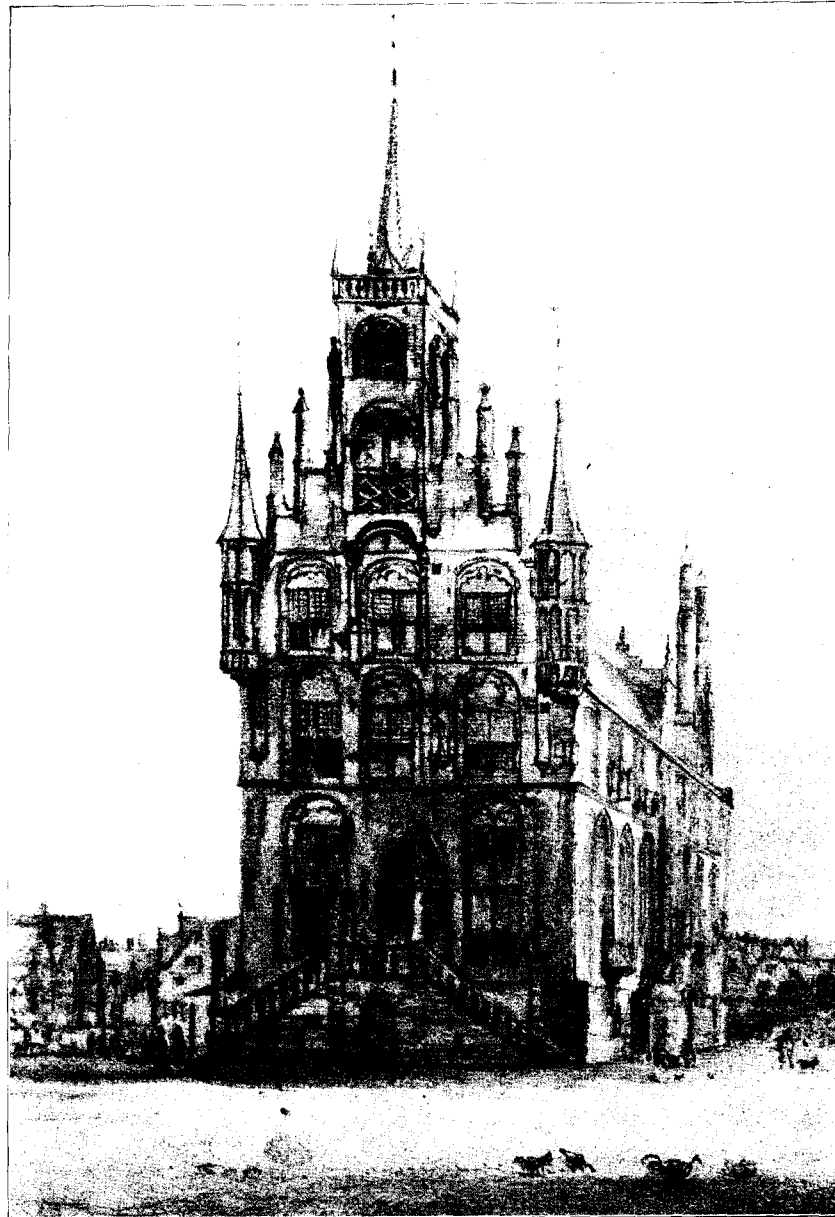
KLOOSTERS. — 1. Het *Sinte Agnesklooster* aan de Sint Anthoniestraat is in 1459 gebouwd, met eene eenvoudige kapel, waarin bij de inrichting tot bank van leening zolders zijn gelegd. Een zijgebouw heeft een poort met een Lod. XV stadswapen.

2. Het *Cellebroedersklooster* aan de Groenesteeg is in 1440 à 1450 gebouwd en werd later na de Hervorming als Latijnsche school gebruikt. Van den oorspronkelijken bouw dateert waarschijnlijk nog een geprofileerd poortje. Bij de inrichting voor Latijnsche school (gesticht in 1365 in den Regenboog) is in 1664 een poortje aangebracht met vlakke pilasters en Jonische kapiteelen en een bovenstuk met twee lichtkozijnen en zijstukken met guirlandes van boeken en bloemen. In het driehoekig fronton is het jaartal 1656 geplaatst. Op het deurkalf leest men:

*Praesidium atque decus quae sunt et Gaudia vitae
Formant hic amicos Graeca Latina rudes.*

In het gebouw vindt men nog een balkversiering met gesneden roosjes uit de

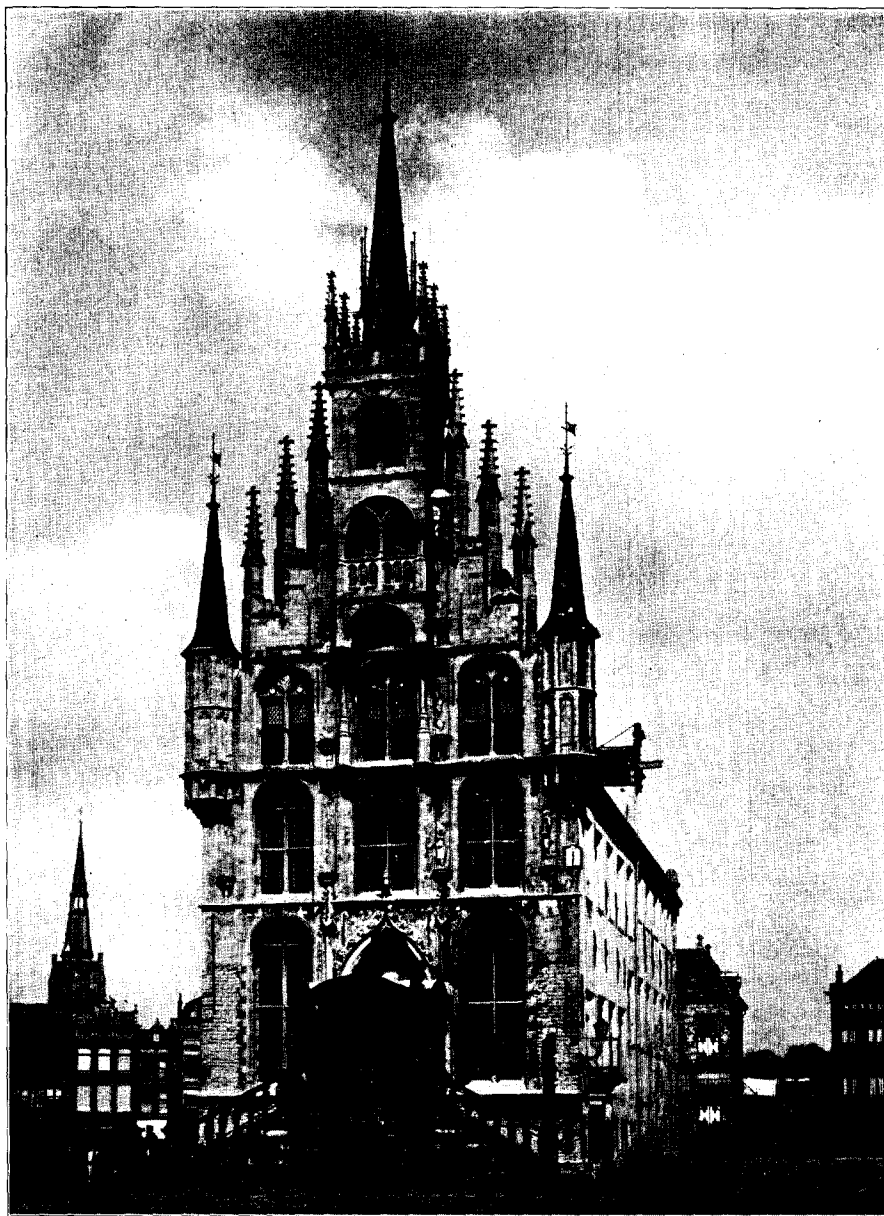
15de eeuw en een kamer met goudleeren behang van lange banen met gekleurde bloemen, en een schoorsteenmantel met schoorsteenstuk uit de 18de eeuw. Naar het Museum zijn over-

Afb. 15. Het Stadhuis, naar eene teekening van Saenredam in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

gebracht: een Madonnabeeldje (N°. 275), een goudleeren behang (N°. 512), een schilderij:

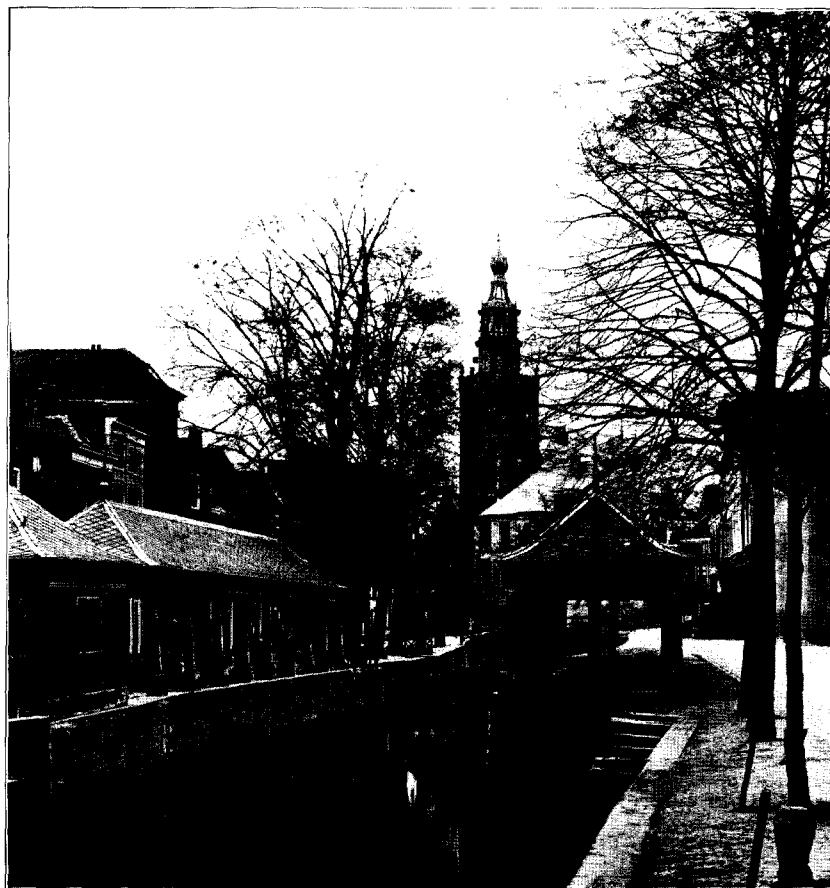
Minerva, door S. Klapmuts, uit 1780 (N°. 513), en een schoorsteenstuk met voorstelling van musicerende kinderen, door H. van Strij, uit 1782 (N°. 680).

Afb. 16. Stadhuis, tegenwoordige toestand.

3. Het klooster der Collatiebroeders in de Jerusalemsstraat werd in 1425 gesticht en is thans tot militair kleedingmagazijn ingericht, nadat het na de Hervorming een tijd lang

als Weeshuis en daarna als Looihal had dienst gedaan. De bijbehorende kapel is thans door vloeren in verschillende verdiepingen verdeeld. Een bij het klooster aansluitend gebouw heeft in den achtergevel twee boogvelden met mozaïek. Als sluitsteen zijn hierbij steenen met afbeelding van een weesjongen en van een weesmeisje en van den H. Geest geplaatst, die op het vroeger verband van dit gebouw met het Weeshuis wijzen. Onder dezen bijbouw zijn nog zware dubbele op kolommen rustende kruisgewelven van den ouden bouw.

Afb. 17. Vischmarkt aan de Gouwe; in het verschiet de toren van de Sint Janskerk.

Een basrelief uit de Looihal, met goed beeldwerk uit 1603, vindt men in het Museum N°. 385. Van dit klooster is verder nog in het Museum een houten borstbeeld van St. Paulus met ruimte voor relieken (N°. 266) en een portret van een frater (N°. 551).

Van de verdwenen kloosters wordt aldaar nog een Madonnabeeldje in klei (N°. 272) bewaard en een crucifix afkomstig uit het *klooster op de Raam*.

Het *S. Margarietenklooster* werd in 1598 tot Aalmoezenershuis ingericht.

B. GAST- EN GODSHUIZEN EN INSTELLINGEN VAN WELDADIGHEID.

1. Het *Sinte Catharinagasthuis* aan de Oosthaven werd in 1391 gesticht en in 1609 vergroot. De voorgevel werd geheel vernieuwd in 1665. Een steen boven den ingang in den monumentalen gevel prijkt met het wapen der stad, den naam en het jaartal der vernieuwing. In het gebouw vindt men nog deels de zware moerbalken en kinderbinten

Afb. 18. De Waag.

met zware houten consoles uit den tijd der verbouwing, een schoorsteenkap met vier wapens en een geschilderd schoorsteenstuk (landschap) en verder een instrumentenkast met 8 gesneden wapens van het collegium medicum uit 1699 en een groote ijzeren schoorsteenplaat met stads-wapen. Een eenvoudige oude archiefkast met loketten, waarop nog de oorspronkelijke, laat 15de-eeuwsche opschriften prijken, en het zeer belangrijk archief van het gasthuis zijn overgebracht naar het Gemeentearchief.

De kapel van het gasthuis is thans tot gemeentearchief ingericht, waar men naast

het rijke stadsarchief ook eene boekerij vindt, waarin ook de oude Librye uit de Sint Janskerk is geplaatst. De bibliotheek bevat zeer zeldzame oude Goudsche drukken.

De kapel zelf is eenbeukig, 8 travees lang met een koor van 3 travees en eene sluiting door 3 zijden. Schip en koor zijn gedekt door een laag houten gewelf met trek-balken en schoren, die rusten op muurkolommen en zuiltjes, die tot de waterlijst doorloopen. Het koor ligt 3 treden hooger dan het schip. De kapel is omstreeks 1391 gesticht en in de 17de eeuw grootendeels verbouwd. Waarschijnlijk zijn toen de muren boven de waterlijst geheel vernieuwd. Onder het koor zijn door een gemetseld half rond tongewelf overdekte gewelven, die wellicht vroeger hebben gediend tot cellen voor krankzinnigen. Enkele oude afsluitdeuren zijn nog aanwezig. De as van het koor vertoont eene afwijking van omstreeks 6 graden met die van het schip. De bij de kapel behoorende toren is in 1665 afgebroken.

Een triptiek, uit deze kapel afkomstig, met de Genezing der kinderen en eene voorstelling van Kain en Abel, bevindt zich thans in het Museum en in de tot gemeentearchief ingerichte kapel zelf vindt men nog een bord met inschrift betreffende de Librye uit 1647 à 1649 en toepasselijke schilderingen: links een vrouwenfiguur met slang, spiegel en hert, en rechts een lezend persoon.

2. Aan het *Elizabethsgasthuis*, in 1485 gebouwd en in 1734 herbouwd, herinneren nog slechts twee kasten, een kist en enkele stoelen in het Museum, terwijl wij aldaar

3. van het *Leprooshuis* een schoorsteenpilaster aantreffen en een kapiteel met het jaartal 1682. De gebouwen zelf zijn gesloopt.

4. Belangrijker is het *Aalmoezeniershuis*, thans *Weeshuis*, aan de Spieringstraat (afb. 10). In 1391 werd een Heilige Geesthuis gesticht, dat in 1555 werd verbouwd en in 1642 werd vervangen door het tegenwoordig gebouw met fraaien renaissance gevel van baksteen met horizontale zandsteen banden. Het Weeshuis was waarschijnlijk eerst in het Groenendaal en daarna in den Regenboog gevestigd. Na de Hervorming werd hiertoe een tijdlang het klooster der Collatiebroeders gebezigd en in 1812 werd het met het Aalmoezeniershuis vereenigd. Het gebouw heeft twee verdiepingen en een nog twee verdiepingen omvattenden top met dubbelgezwenkte gevellijn, eindigende in voluten en bekroond door een gebogen fronton met topversiering. Twaalf fraaie ankers verlevendigen den gevel.

Naast den hoofdgevel is een versierde poort, waarboven een wapen der stad gehouden door een weesmeisje en een weesjongen (afb. 11). Door deze poort treedt men op de schilderachtige binnenplaats met een zijgevel van gele baksteen met omlijstingen in roode baksteen.

Het gebouw loont ook inwendig ten zeerste een bezoek. In de mangelkamer vindt men nog een schoorsteen met draagstuk, waarschijnlijk nog afkomstig van den bouw van 1555, en een goede schoorsteenkap, uit den tijd van 1642, met later toegevoegde en minder geslaagde consoles in den vorm van een weesjongen en een weesmeisje. De zoldering met kinderbalkjes en moerbinten, die op steenen consoles met kopjes rusten, geeft aan dit vertrek een aangenaam en rustig cachet. Op de bovenzalen vindt men nog balken op

schoren met versierde neuten. Van het meubilair zij gewezen op een eiken kast met paneelwerk, gedateerd 1644.

Het weeshuis bezit enkele niet onbelangrijke schilderijen. Een groot paneel uit de 2de helft der 16de eeuw stelt de vlucht uit Egypte voor; de bijbehorende vleugels zijn in het Museum. Twee andere met spreuken beschilderde vleugelstukken, uit de 1ste helft der 17de eeuw, zijn nog in het gesticht met een schilderij met drie portretten van 1568, en een groot regentenstuk van 1641, waarop de 5 regenten van het Aalmoezeniershuis zijn afgebeeld tijdens de beraadslaging met den bouwmeester over den bouw van het nieuwe huis; achter hen staan de twee boden.

In het Museum bevinden zich nog twee kindportretten van een elfjarigen jongen en een tweejarig meisje, uit 1651, drie portretten (No. 552—554), een crucifix, de reeds genoemde twee vleugels van de Vlucht uit Egypte, een regentenstuk door Jan Ariens Duif, uit 1637, een schoorsteen en enkele bouwfragmenten.

5. Het Oude Mannenhuis aan de Spieringstraat werd in 1555 gesticht. De ingang is versierd met een mooi houten poortje uit 1614, met een op twee consoles rustenden vooruitspringenden architraaf en gebogen fronton, in het midden doorbroken door een met een zandlooper versierd voetstuk, waarop twee oude mannen met het stadswapen. Op de architraaf staat als opschrift:

Afb. 19. Gevel aan de Naayerstraat.

Spartam — nacti

en in het fries boven de deur is een gesneden basreliëf aangebracht met acht figuren en het onderschrift:

Tempora labuntur.

Boven de poort is eene cartouche ingemetseld met het jaartal 1614 (afb. 12).

Het gezicht op het sierlijke poortje werd, althans nog kort geleden, ontsierd door een in het midden hiervoor aangebrachte smakeloze gaslantaarn.

In het Museum wordt het gesticht vertegenwoordigd door eenig tinwerk en een houten beeld van de Barmhartigheid.

6. Ook het *Oude Vrouwenhuis* aan den Kleiweg is vooral belangrijk om het poortje uit het 3de kwart der 17de eeuw, met een groot bovenstuk met het stadswapen tusschen twee beelden van oude vrouwen en gedekt door een driehoekig fronton, waarin een engelenkopje. Dit poortje is echter veel minder sierlijk dan dat van het Oude Mannenhuis.

3. Een derde in de rij vormt het *Lazaruspoortje* van het *Bestedelingenhuis* aan het Rotterdamsche Veer (afb. 13). In een eenvoudigen smallen doch sierlijken renaissance gevel is in 1609 het fraaie poortje van natuursteen geplaatst. De doorgang is door een halven rondboog overdekt, die geflankeerd wordt door halfronde pilasters met versierde zijstukken. Boven den breedten architraaf staat een groot bovenstuk, waarin een groot basreliëf met voorstelling van Lazarus bij den maaltijd der rijken. Dit reliëf wordt geflankeerd door een mans- en een vrouwenfiguur als dragers van het gebogen fronton, dat doorbroken is om plaats te geven aan een beeld van Lazarus liggende in Abrahams schoot. Het zeer goede beeldwerk is door een verflaag bedekt, die de fijne lijnen niet geheel tot haar recht doet komen. Wanneer bij de werken voor de Electricische Centrale dit poortje wellicht zal verplaatst moeten worden, ware van deze gelegenheid gebruik te maken om de verflaag te verwijderen.

7. Het *Proveniershuis* aan de Gouwe vormt het in 1680 gebouwd statig front van dit gesticht. Inwendig zijn de deuren in den doorgang en de trapdeur rijk versierd.

Evenals in alle oude Hollandsche steden uitte de weldadigheidzin zich ook hier door het stichten van *hofjes*. Hiervan vallen te vermelden:

8. Het *Arent Dirksz. Boschhofje*, uit 1649, dat uiterlijk nog geheel in den ouden toestand verkeert met kruiskozijnen en telkens bij drieën aangegekoppelde deuren met waterdorpels en bovenlicht. Een 18de eeuwsche hardsteenen plaat vermeldt den stichter en het jaartal der stichting.

9. De *Fundatie van Cornelis Cincq* heeft slechts een steen met naam, wapen en jaartal 1700. De naam is hierbij door den verver bij het overschilderen tot Cingo verbasterd.

10. De *Fundatie van Christina Ghijsberts* is nog vrijwel onveranderd gebleven. Acht ankers en een poort met bespijkerde deur versieren dezen voorgevel. Op den sluitsteen der poort zijn de naam der stichtster en het jaartal 1625 vereeuwigd.

11. De *Fundatie van Hendrick en Helena Jans 't Hart* heeft een versierd poortje uit 1657 en

12. De *Fundatie van Marie Tams* een steen met het jaartal 1657, een wapen en den naam. Al deze hofjes liggen aan de Nieuwe Haven.

13. Aan de Zeugenstraat vindt men de *Fondatie A. Jongkind* met poortje van 1702, met wapen, en op de binnenplaats een steen met het jaartal 1701, en

14. aan de Groenesteeg lagen het *Swanenburghshofje* met poortje van 1692 met steen, waarop een wapen, naam en jaartal.

C. OPENBARE GEBOUWEN.

1. Van het waarschijnlijk in de tweede helft der dertiende eeuw gestichte en in 1438 afgebrande *Hof* zijn nog slechts enkele afbeeldingen in het Museum te bezichtigen. De toren bleef tot omstreeks 1840 bewaard. Het Hof had een onderaardsche gang onder den IJssel door, die omstreeks 1860 is blootgelegd (afbeelding in het Sted. Museum N°. 37).

2. Ook van de oude *stadsverdediging* bleef nagenoeg niets bewaard. Slechts herinneren nog een paar korinthische kapitelen in het Museum aan de vroegere Rotterdamsche poort. Van de verdediging tegen het water bleef het *Sluisgebouw* aan de Westhaven behouden met twee gevelsteen en den Hollandschen leeuw en de jaartallen 1623 en 1631. De hiertegen aangebouwde *sluiswachterswoning* uit het midden der 17de eeuw is een laag gebouwtje van baksteen met zandsteen banden, met een vierkant afgesneden hoog tentdak met kroonlijst met voluutvormige kraagsteen (afb. 14).

3. Wij komen thans tot den zetel van het stadsbestuur, het centrum van het publieke leven gedurende reeds meer dan vier en een halve eeuw.

Het oudste *Stadhuis* stond aan de Gouwe; het tegenwoordig gebouw werd in de jaren 1448—1450 gesticht op het in 1395 van den Heer gekochte Marktveld en als geheel vrijstaand gebouw ontworpen door Henrick Aelbrechtsz., Louis Gerbrandsz. en

Klaes Huygens. Het was tot 1603 rondom door water omgeven. Bordes en overhuiving voor de deur zijn er in 1603 aan toegevoegd en in 1697 werd er achter een schavot bijgebouwd, waarvan de onderbouw tot boterhal werd ingericht. Inwendig werd het in de jaren 1690 en 1691 geheel verbouwd en uitwendig werd de voorgevel in 1874—1888 gerestaureerd¹⁾. De gevel is geheel opgetrokken van witte steen.

Zeer rijk is de voorgevel behandeld en deze maakt ook thans nog, niettegenstaande

Afb. 20. Peperstraat No. 108.

1) Zie Afb. Oude Gebouwen No. 2 en de Architect 1897, alev. 3 en 4.

de niet altijd gelukkige restauratie, een krachtigen indruk. De gevel is 3 ramen breed en heeft 3 verdiepingen met onderbouw en een top, waarbij de verdiepingen door banden zijn gescheiden. De raamopeningen eindigen in een boog met gothische vulling en zijn van kruiskozijnen voorzien. Boven de ingang deur is een aangespitste boog met hogels en kruisbloemen, geflankeerd door pinakels. Tusschen de vensters zijn nissen met voetstukken voor beelden en op elk der gevelhoeken is bij het begin van den top een achtkant torentje uitgebouwd, rustende op een achtkante overkraging en gedekt door een achtkante spits met windwijzer.

De top is als trapgevel behandeld met pinakels op de hoeken der trappen en met een torenachtigen middenbouw, die rust op consoles boven de tweede verdieping. Op deze

Afb. 21. Westhaven No. 42.

consoles rusten pilaren, die een rondboog dragen, waarop de toren staat van 2 verdiepingen met een open balcon met ballustrade op de onderste en een open raam met rondboog en middenstijl op de bovenste geleding. Deze torenbouw wordt afgesloten door eene ballustrade met 8 pinakels en bekroond door een achtkante spits met windwijzer. Ter hoogte van de tweede verdieping van den gevel is een zonnwijzer aangebracht. In 1603 is er een bordes met dubbele trap voorgebouwd, met ballustrade met leeuwen op de hoeken en in het midden van het bordes een poortje met een mascarons als sluitsteen en geflankeerd door twee consolebeelden. De hierboven gebouwde portiek rust op vier pilaren met krijgsattributen. Boven den ingang leest men :

Audi et alteram partem.

De trap (afb. 15) herinnert aan de slechts eenige jaren tevoren ontworpen trap van het Leidsche raadhuys.

De zijgevels en de achtergevel zijn vlak gehouden en werden niet in de restauratie begrepen. Men herkent nog gemakkelijk de vormen van de oude spitsboogvensters, die later door vierkante lichtopeningen zijn vervangen. Een herstel van den ouden toestand, waarvan de hierbij afgebeelde oude teekening veel gegevens verschafft (afb. 16), zoude zeker het eentonige van de tegenwoordige zijgevels doen verdwijnen, die een onaangenaam contrast vormen met den rijkbewerkten voorgevel. Aan den linker-zijgevel is een roepstoel aangebracht op een uit een vierkant zich ontwikkelende overkraging en aan beide zijgevels is een monumentaal dakvenster uit de 1ste helft der 17de eeuw.

Tegen den achtergevel, met verknoede vensters en later aangebrachte rollaag met voluten en een stadswapen in top, is in 1697 een schavot gebouwd ter hoogte van den onderbouw, dat thans als balkon voor de raadzaal dienst doet en met een ballustrade is voorzien. De hieronder gelegen hal heeft aan elke zijde twee deuropeningen met rondboog en tusschen de deuropeningen halfronde pilasters met lijstkapiteelen.

Vroeger was aan het stadhuis een ijzeren draaikooi opgehangen, waarin lichtvrouwen voor straf werden te pronk gesteld.

Het *inwendige* van het stadhuis is geheel verbouwd en is thans grootendeels 17de eeuwsch. In de *voorhal* zijn marmeren dessus de porte aangebracht met voorstellingen in reliëf. Men komt daarna in de *burgemeesterskamer*, waar men een schoorsteenkap vindt met beeldhouwde lijst uit c. 1690. Het schoorsteenstuk ontbreekt. Het voornaamste is de *raadzaal* met een schouw met beeldwerk (fascies) en een schoorsteenstuk uit de 2de helft der 17de eeuw met allegorische voorstelling van de Stedemaagd met een riviergod en Mercurius. Recht hierover staat een eenvoudige schouw. De reden van deze dubbele verwarming is, dat de raadzaal oorspronkelijk kleiner was en het deel met de kleinere schoorsteen toen een afzonderlijk kamertje vormde. Voor dezen schouw staat een goed gesneden Lod. XV bank. De raadzaal is bekleed met een goed gerestaureerd gobbelin met boschgezicht, 17de eeuwsch werk, volgens overlevering te Schoonhoven vervaardigd.

In de bovenverdieping vindt men nog enkele gothische balkneuten van den ouden bouw en in het Museum worden twee beelden van Standvastigheid en Gerechtigheid bewaard, die een zaal van het stadhuis versierden, toen aldaar nog recht gesproken werd.

Onder de openbare gebouwen vallen voorts te vermelden:

4. De *Vischmarkt* aan de Gouwe. Aan beide zijden is in de Gouwe een open hal uitgebouwd met spitsdak, rustende op 2 rijen van 9 kolommen met eenvoudig lijstkapiteel en vierkant basement. De daklijst is met triglyphen versierd. Deze eenvoudige gebouwtjes, die een vroeger meer voorkomend type vertegenwoordigen, zijn goed van proportie en geven aan dit stadsdeel een zeer schilderachtigen aanblik. Gelukkig heeft het stadsbestuur voor eenige jaren, toen een der hallen bouwvallig werd, zich hierover ontfemd, waardoor een aantrekkelijkheid van Gouda voor de stad behouden bleef (afb. 17).

Afb. 22. Westhaven No. 30.

5. De *Waag* aan de Wijde Markt werd in 1668 door Pieter Post ontworpen, waarbij deze bouwmeester in hoofdzaak de door hem in 1658 voor Leiden ontworpen waag heeft gevolgd. De Goudsche waag heeft hierbij het voordeel van aan alle zijden vrij te staan. De voorgevel is geheel met natuursteen bekleed. De onderbouw is vlak gehouden met twee groote kruiskozijnen en een groote poort; de door een geprofileerden band hiervan gescheiden bovenverdieping heeft evenzoo twee kruisramen, hier door een daklijst op consoles gedekt, en boven de poort een groot, door beeldwerk met festoenen omgeven basreliëf met voorstelling van eene weegscène. In de vier penanten zijn wapens van de vroedschappen aangebracht en de gevel wordt bekroond door een groot driehoekig fronton met het stadswapen met leeuwen als tenanten. Onder dit fronton is een gevellijst met triglyphen.

Het dak loopt van 4 zijden schuin op en is versierd met steenen sierbloemen op de hoeken (afb. 18).

De achtergevel komt, wat de ordonnantie betreft, met den voorgevel overeen, doch is eenvoudiger gehouden. De wapens van de vroedschappen ontbreken hier en de waagscène is vervangen door een groot venster. De zijgevels zijn van baksteen met 2 poorten en een voorgebouwden luifel. Deze gevels zijn in de bovenverdieping met guirlandes van gewichten versierd en in het middenpenant met een reliëf, links een koopman en rechts een waagknecht. Het beeldwerk aan de gevels is vervaardigd door Bartholomeus Eggers uit Amsterdam.

6. Het tegen de kerk aangebouwde huisje, waarschijnlijk een *Zakkendragers-huisje*, dateert van 1622. Het heeft drie opzetgevels en twaalf sierankers. Dit gebouwtje is geheel gerestaureerd.

7. De *Schuttersdoelen* is verdwenen. In het Museum vindt men den prachtigen kelk, reeds tevoren bl. 95 bij de kerk beschreven, zes schutterstukken uit de jaren 1599, 1615, 1619, 1621, 1642 (door W. Pzn. Crabeth) en 1652 (door F. Bol), een verguld zilveren beker uit 1679 en eenige bokalen en vier vaandels afkomstig van de schutterij. Daar zijn ook nog twee rederijkersblazoenen uit 1437 en 1618 bewaard, die aan de aloude *rederijderskamer* herinneren.

D. PARTICULIERE GEBOUWEN.

Onder de particuliere huizen treft men er nog drie aan met herinneringen aan de gothiek. Het oudste en merkwaardigste is het huis aan de *Naayerstraat No. 89*, waarvan de eerste verdieping nog geheel oorspronkelijk is uit de 1ste helft der 16de eeuw. De onderpui is modern en de top, met kleiner steen gemetseld, is in de 17de eeuw vernieuwd. Het is een smalle gevel van twee ramen breed, opgetrokken van groote baksteen. Het belangrijk fragment, dat nog in hoofdzaak behouden bleef, vertoont onder de vensters een breeden band met 2 \times 2 voorstellingen in reliëf, ontleend aan de bouwbedrijven, waarbij metselaar, steenhouwer, schilder en timmerman ons bij hun werk worden getoond. Boven de vensters zijn twee verbonden aangespitste tudorbogen uitgemetseld met drie cirkelvormige nisjes met laat-gothische vulling in de zwekken. In de voorhal beneden is nog een gothische onderbouw van een schoorsteen bewaard gebleven (afb. 19).

Uit het midden der 16de eeuw dateeren twee gevels, aan de *Peperstraat* N°. 108 (afb. 20) en aan de *Westhaven* N°. 65, beiden met geprofileerden gothischen spitsboog boven de deur, waarvan de ribben doorloopen als omlijsting van het deurkozijn. In de *Peperstraat* is in het boogveld later eene vulling aangebracht met de letters A. F. in lofwerk en is boven den boog een Lod. XV travee geplaatst, waarvan het lofwerk niet onverdienstelijk met het gothisch kozijn verbonden is. Bij het huis aan de *Westhaven* is de boog thans verdwenen. Dit laatste huis is ook inwendig zeer belangrijk. In de winkelruimte voor aan de straat

Afb. 23. Gymnasium, Westhaven No. 52.

zijn de moerbalken en tot den grond doorlopende in den muur besloten staande binten met versierde karbeelen nog aanwezig, de benedenkamer achter heeft een winkelbuffetkast uit de 18de eeuw en op de achterkamer boven is een zoldering met moerbalken (geen kinderbintjes) met vogels en guirlandes, geschilderd door Anthony Hendriksz. in 1630.

Uit de eerste helft der 17de eeuw zijn twee mooie Hollandsch-renaissance gevels bewaard, beide aan de *Westhaven*. Zeer rijk is de baksteengevel met natuurstenen banden N°. 42 (afb. 21) met maskarons en wapen in den band onder de 2de verdieping en 3 zeer fraai gesmede ankers. In een bovenkamer is nog een goede betimmering met een bedstede

met goed snijwerk uit den tijd van den bouw aanwezig. De onderpui is modern. Ook de andere gevel, N°. 70, is niet geheel ongeschonden, daar de top op de voluten na verdwenen is. Toch is ook deze een goed voorbeeld van baksteenbouw met zandsteenbanden. Boven de ramen zijn geprofileerde togen gemetseld en in de hoekpenanten zijn

Afb. 24. Turfmarkt No. 138.

Een zijtrapgevel uit de 2de helft der 17de eeuw bleef bewaard aan de Blauwstraat.

De 18de eeuw bracht eenige tuitgevels, al of niet met gegolfd fronton, zooals aan de Gouwe N°. 145, de Turfmarkt N°. 101 en N°. 103, de laatste met rijke doch zware hardsteenversiering van de gevellijst en cartouche met initialen en versierd deurkozijn,

twee goed bewerkte maskarons aangebracht. De onderpui is van hout, met vijf verbonden lichten terwijl vier mooie ankers den gevel versieren (afb. 22). In den winkel is eene rijkgesneden houten binnenpui met korinthische kapiteelen op en guirlandes langs de pilasters; de deurboog is met ranken versierd. De achterkamer heeft goed snijwerk en een versierde schouw met een 17de eeuwsch schoorsteenstuk met allegorische voorstelling (Europa).

De overige gevels uit dien tijd zijn eenvoudiger. Men vindt er aan het Kort Groendal N°. 23, uit 1639, den Korten Tiendeweg, met 9 ankers, de Gouwe N°. 159 en N°. 201, uit 1637 en 1650, den Langen Tiendeweg N°. 140, de Naayerstraat N°. 112, uit 1615, twee belendende perceelen in de Peperstraat, waarvan een uit ± 1625 met goeden gevelsteen »In Haestrecht», en aan de Zeugenstraat, uit 1637.

Het 3de kwart der 17de eeuw leverde een trapgevel uit 1657 aan de Gouwe N°. 202, een eenvoudigen gevel met gevelsteen van 1663 achter de Vischmarkt, een geveltje aan de Turfmarkt N°. 84 met twee uitgemetselde vlakke pilasters en twee goede ankers en zandsteen oeil de boeuf aan den zijgevel. Hierbij sluiten zich eenige gevels aan uit het eind dier eeuw, aan de Westhaven N°. 51 en de Gouwe N°. 147, met gemetselde halve kolommen in de penanten en aan de Markt N°. 43 met Lod. XIV top, gebogen fronton en zijstukken, uit 1692, en een houten onderpui, c. 1700, aan de Spieringstraat N°. 101.

kalf en bovenlicht en hardsteenen plint, en een aantal gevels met rechte kroonlijst en versierd fries, zooals aan de Gouwe N°. 14, uit 1725, waarbij twee der consoles als figuren zijn bewerkt, aan den Kleiweg N°. 117, uit 1727, met twee consoles in den vorm van een pauw en twee in dien van een wildeman, een groot heerenhuis uit het 2de kwart der 18de eeuw met acht goede consoles en wapen in het bovenlicht boven de deur aan den Langen Tiendeweg N°. 79, thans Hoogere Burgerschool, een heerenhuis aan de Oosthaven N°. 52 met travee over twee verdiepingen, uit het midden der 18de eeuw, een aan de Oosthaven N°. 56 met plint met vazen en N°. 86 aldaar met rijke regence-consoles en travee. Verder aan de Turfmarkt N°. 105 met versierde kroonlijst en bewerkte borstweringen gelijkvloers, aan de Westhaven N°. 86 met gesneden trapleuning in den corridor en aan de Markt uit 1735, aan de Westhaven N°. 20 c. 1740, aan de Wijdstraat uit 1725, aan de Turfmarkt N°. 103 met versierde gevelvelden, hardsteenen plint en bovenlicht boven de deur, en gevels aan de Oosthaven, aan de Westhaven, waaronder gevels van 1725 en 1757, aan de Gouwe en aan den Kleiweg.

Twee geheel met hardsteen bekleede gevels getuigen nog van den rijkdom der bouwheeren. Die aan de Westhaven N°. 52, thans gymnasium (afbeelding 23), is versierd met 6 vlakke pilasters, die van den grond tot de kroonlijst doorloopen en waarvan de vier middelste met goede korintische kapiteelen en met basementen zijn voorzien. De gevellijst is zeer zwaar met een middenstuk versierd met potten. Een eenvoudig travee omsluit de deur en het middenvenster. Aan dezen gevel uit het eerste kwart der 18de eeuw zijn nog twee goede lantaarnijzers uit den tijd van Lodewijk XV en heeft inwendig een trappenhuis met zwaar Lodewijk XIV stucwerk en in drie der vertrekken geschilderde plafonds en grauwtjes.

De tweede hardsteenen gevel, aan de Turfmarkt N°. 138 (afb. 24), dateert uit het midden der 18de eeuw. Deze heeft een vrij rijk travee, rijke consoles en friesversiering aan de kroonlijst en een houten opzet. Deur en deurekalf zijn in Lod. XV-stijl versierd. Het stoephek en de stoeppalen zijn uit het einde der 18de eeuw.

Uit omstreeks het jaar 1800 valt nog te wijzen op een winkelpui met snijwerk aan den Langen Tiendeweg N°. 55.

Afb. 25. Deur, Westhaven No. 50.

De hierboven gegeven beschrijving der gevels en interieurs toont reeds, dat te Gouda een zekere welstand heerschte, die de burgers in staat stelde om iets over te hebben voor versiering der huizen. Dit bewijzen ons ook de kleinere details, als gevelsteenen, deuren, bovenlichten enz. aan overigens vrij onbelangrijke gebouwen.

Onder de gevelsteenen vinden wij er, behalve verschillende met cartouches en jaartal versierde steenen uit 1570 tot 1839 toe, de volgende steenen met voorstellingen:

Wapen, begin 17de eeuw, aan de Westhaven; de Aalvork, 1615 aan de Haagerstraat N°. 12; het Lam, 1617, aan het Amsterdamsche Veer N°. 4, in een overigens modernen gevel; Wapen met ordeteeken, 1621 aan de Doelenstraat N°. 30; het dorp Haestrecht, c. 1625, aan de Peperstraat N°. 140; Fortuna, 1632, aan den Kleiweg N°. 35; Man met bijl, 1642, aan het Groenendaal; Schip, 1645, aan de Kuiperstraat N°. 96; »In de gecroonde Spaer», 1657, aan de Gouwe N°. 202; Leeuw met schild, begin 18de eeuw, in een molen aan de Vest; het Vergulde Lam, 1725, aan de Gouwe N°. 14; de Gekroonde Baars, 1735, aan het Lombard watertje N°. 15; de Hollandsche Leeuw, 2de kwart der 18de eeuw, aan de Gouwe N°. 145 en een Bloem, 1751, in een molen aan de Verloren Vest.

In het Museum worden nog verschillende gevelsteenen uit afgebroken gevels bewaard, waaronder het belangrijkste zijn een steen met laat-gothische wapens uit 1565, een met Abrahamsoffer uit 1616 en een steen met het wapen van Maria Gerrits de Lange uit 1648.

Sierankers komen aan verschillende gevels voor. Naast de reeds genoemde fraaie ankers uit het begin der 17de eeuw valt speciaal te wijzen op een topanker met bloemversiering aan een huis aan de Nieuwe Haven N°. 116, dat hier het eenige of een der weinige voorbeelden van deze over geheel Holland verspreide soort vormt, en op een hier ook alleen staand voorbeeld van cijferankers, met het jaartal 1718, aan den gevel Breedstraat N°. 271.

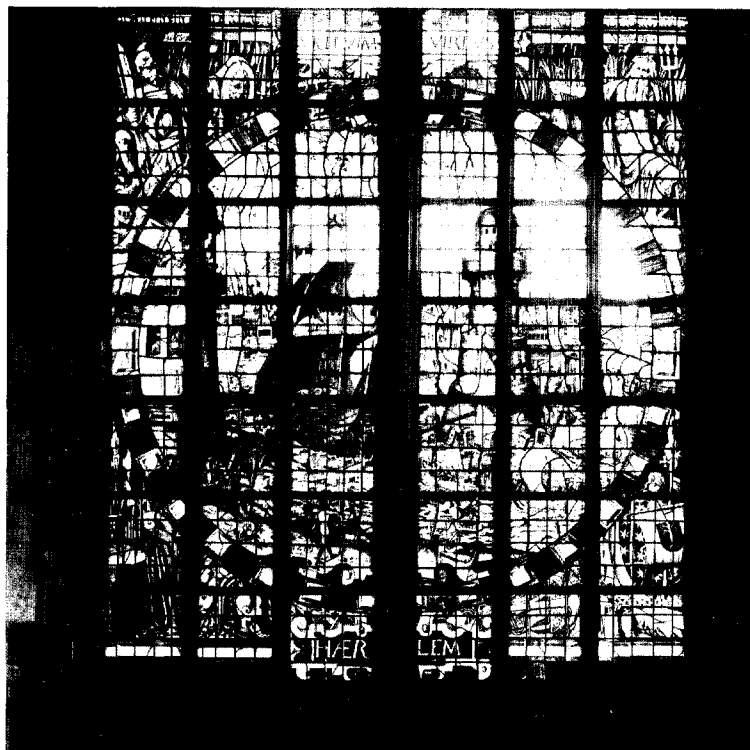
Goed gesneden deuren vindt men aan de West-Haven N°. 30 (Lod. XV, 18de eeuw b, afb. 25), West-Haven N°. 62 (rococo), West-Haven N°. 63 (Lod. XVI) en Peperstraat N°. 232 (Lod. XIV). Vooral de eerstgenoemde deur is zeer sierlijk van lijn en rijk versierd evenals deurkalf en bovenlicht.

Eenige bovenlichten vallen verder aan te wijzen aan de Gouwe N°. 189, West-Haven N°. 63 en Turfmarkt N°. 105. Stoeppalen zijn nog bij enkele gevels aanwezig en een Gaper wordt aangetroffen aan een perceel aan de West-Haven N°. 11.

Ten slotte zij nog gewezen op het Stedelijk Museum, waarvan de Doelenbeker het belangrijkste is en dat naast de reeds in dit opstel genoemde voorwerpen o. a. eene niet onbelangrijke prentenverzameling bevat, zeer merkwaardige gildezaken, schilderijen, oude Goudsche drukken, stempels, bokalen, wapens en foltertuigen, munten en penningen. De verzameling loont ten zeerste eene nadere kennismaking, al leenen de lokalen er zich weinig toe om het tentoongestelde volkomen tot zijn recht te doen komen. Een gedrukte catalogus, van 1885, is in het Museum verkrijgbaar.

Vatten wij in het kort het bovenbehandelde samen, dan zien wij, dat, naast de Sint Janskerk, het Stadhuis, het Weeshuis, de Waag en de poortjes, de stad Gouda ook op het gebied der particuliere gebouwen op menig belangrijk voortbrengsel der bouwkunst kan wijzen. Nagenoeg alle huistypen, die sinds het begin der 16de eeuw in Holland ingang vonden, zijn hier vertegenwoordigd en enkele hiervan kunnen onder de beste gevels van het land gerekend worden. Dit aantal is echter gering, vergeleken bij het groot aantal minder belangrijke gevels, waarbij slechts enkele details als ankers, gevelsteenen, deuren enz. de aandacht trekken.

Gering schijnt de invloed geweest te zijn van het Amsterdamsche renaissance-type en de Dordtsche toegbouw vond hier geen navolging. Toch kan dit niet veroorzaakt zijn door een overheerschend eigen karakter in de bouwkunst, daar, met uitzondering van het gothische huis aan de Naayerstraat, geen der huizen een speciaal Goudsch type vertoont, afwijkend van de in de andere Hollandsche steden voorkomende gevels. Wat echter aan Gouda een eigen cachet verleent is het schilderachtig geheel van de met rijk belooverde boomen beplante havens en grachten en het nog

Afb. 26. Venster No. 2 in de Sint Janskerk.

vrijwel ongewijzigde stadsbeeld, dat nog niet aan nieuwe eischen van verkeer of van speculatiewoede ten offer viel. Ook zijn de nieuwere gebouwen nog vrijwel in een niet domineerend, weinig belangrijk doch ook niet storend karakter gehouden en de stad bleef nog verschoond van de reclamezoekende moderne winkelgevaarten, die zoo menig oud stadsgedeelte in de grootere steden ontsieren. Zoo bleef een indruk bewaard van kalme voorname deftigheid en geeft eene wandeling door Gouda voor den oudheidkundige en den kunstminnaar eene reeks van gevoelvolle stemmingsbeelden, die tot nadere kennismaking uitnodigen.

J. C. OVERVOORDE.

OPGRAVINGEN BINNEN HET VALKHOF TE NIJMEGEN.

In N°. 1 van den loopenden jaargang van het »Bulletin v. d. Nederl. Oudh. Bond» werd mededeeling gedaan van ontgravingen, die binnen en om de Barbarossa-hal — de zoogenaamde »ruïne» — in dit voorjaar hebben plaats gehad, en waarbij dit monument tot op het vroegere niveau is vrijgelegd. Sedert heeft eene stelselmatige opgraving plaats gehad van hetgeen binnen de halmuren in den bodem verborgen lag.

Toen het bovenvermelde bericht werd afgezonden was niet dieper gegraven dan tot de hoogte, waarop in Barbarossa's tijd de vloer der beneden-hal moet gelegen hebben.

Bij de jongste opgraving is gebleken, dat hieronder nog nimmer was gegraven dan voor zoover de fundeeringen van Barbarossa's werk dit vereischten en dan nog slechts in zoo beperkt mogelijke mate. Deze gelukkige omstandigheid heeft de gelegenheid geboden om eenige sporen van de oudste lotgevallen van den burcht te ontdekken, die niet zonder invloed kunnen blijven op de kennis van zijn geschiedenis.

Het onderzoek leerde in hoofdzaak, dat twee voornamelijk beschavingsperioden herkenbaar bleken in twee, duidelijk van elkander gescheiden en zich boven elkander bevindende aardlagen, ieder gemiddeld 45 c.M. hoog, waarvan de onderste op het natuurlijke zand van den Valkhofheuvel rust, terwijl de tegenwoordige vloer der benedenste hal door een ongeveer 10 c.M. dikke zandlaag van de bovenste laag gescheiden is.

De bovenste der 45 c.M. zware grondlagen bevatte een tamelijk belangrijke hoeveelheid, ten deele door een brand zwart geworden scherven van Romeinsche dakpannen. De bodem droeg daarenboven rijkelijk de sporen van verbrand en verkoold hout. Sommige verkoolde houtresten toonden door vlakke en loodrecht op elkander staande zijkkanten duidelijk aan, dat zij van bezaagd hout (daksparen?) afkomstig waren.

Vijf der gevonden dakpanscherven dragen gedeelten van legioenstempels, waarvan er twee behooren tot het X Legioen, dat van ongeveer 70—100 n. Chr. in Nijmegen gevestigd was.

De onderste grondlaag was rijk aan potscherfen, van meerendeels laat-romeinschen oorsprong (2de en 3de eeuw n. Chr.) en bevatte eenige bronzen overblijfselen, waaronder een pijlpunt en eenige onleesbare munten, voorts eenige kralen, fragmenten van haarnaalden, afgezaagde takken van hertengeweien en slagstanden van wilde zwijnen.

Ten deele op de scheiding der beide grondlagen, ten deele in de onderste laag, werden daarenboven de overblijfselen gevonden van zes menschelijke geraamten, waarvan de ligging steeds nauwkeurig kon worden vastgesteld. Alle geraamten werden voorover liggend aangetroffen. Vijf hunner lagen met het hoofd naar het westen. Bij twee der skeletten werd een zwaard gevonden (het eene slechts half, daar de fundeering van Barbarossa's werk met de helft van het geraamte ook het halve zwaard had weggenomen). Beide zwaarden zijn kennelijk van den vorm der bekende Scramasaxen. Het halve zwaard vertoont nog bronzen knoppen, die tot de scheede hebben behoord, en in het roest, dat de ijzeren kern omgeeft, zijn vastgehecht. De zwaarden en de langvormige schedels wijzen

op Germanen, vermoedelijk Franken, die wellicht bij een burchtbestorming gevallen zijn.

Van bijzondere beteekenis is ten slotte het feit, dat, blijkens de teruggevonden grondinvulling aan weerszijden van de fundeering van den muur, die de Barbarossahal aan hare westzijde afsloot, deze fundeering eerst gemaakt is *nadat* zich de tweede grondlaag met de dakpanscherven en brandsporen gevormd had.

De hoogstbelangrijke gevolgtrekkingen, die hieruit met betrekking tot de kennis van het paleis van Karel den Grooten voortvloeien, zullen elders worden medegedeeld.

J. J. WEVE.

ALGEMEENE LEDENVERGADERING VAN DEN NED. OUDHEIDK. BOND.

De algemeene ledenvergadering zal dit jaar gehouden worden te Gouda op Vrijdag en Zaterdag 1 en 2 Juli a. s.

De deelnemers worden Vrijdagavond te 8 uur door het Dagelijksch Bestuur te Gouda op het stadhuis ontvangen, waarna te half negen aldaar de vergadering wordt geopend, welke overeenkomstig de gewijzigde statuten *alleen* toegankelijk is voor leden en corresponderende leden van den Bond.

Na voorlezing der notulen en van het jaarverslag door den secretaris en goedkeuring van de rekening en verantwoording van den penningmeester wordt de plaats voor de volgende algemeene vergadering bepaald en wordt de verkiezing gehouden van twee bestuursleden wegens het periodiek aftreden der H.H. Mr. P. J. C. A. Boeles en F. A. Hoefler. Daarna zullen de praeadviezen in behandeling komen, uitgebracht door de H.H. Jos. Th. Cuypers en Dr. W. Vogelsang over het vraagstuk der restauratie van monumenten. Zoodra deze praeadviezen zijn ingekomen, zullen die in het Bulletin worden gepubliceerd.

Daarna zal gelegenheid gegeven worden tot bespreking van onderwerpen in het belang van den Bond of van algemeen oudheidkundig belang. Zij, die onderwerpen in bespreking willen brengen, worden verzocht hiervan vóór 29 Juni schriftelijk kennis te geven aan den secretaris van den Bond, *Dr. H. E. van Gelder, Cornelis Jolstraat 52, Scheveningen.*

De tweede dag wordt bestemd voor bezichtiging van Gouda en een bezoek aan Oudewater. De deelnemers komen te 10 uur v.m. in de Grooten of Sint-Janskerk bijeen, waarna de rondgang door de stad gehouden wordt onder leiding van de leden van de Commissie van ontvangst, bestaande uit de H.H. R. L. Martens, burgemeester, H. J. Nederhorst Sr., C. W. van de Velde, J. van Galen, wethouders, Dr. L. A. Kesper, archivaris, L. Koole, gemeente-architekt, Dr. F. H. G. van Iterson, voorzitter van de Commissie van het Stedelijk Museum, J. A. P. Montijn, secretaris-kerkvoogd der Ned. Herv. Gemeente, A. Goedewaagen Jr., J. van Kranenburg en W. J. van Zanen. De rondgang zal in verschillende groepen geschieden, waarbij ook gelegenheid zal gegeven worden om een der Goudsche pijpenfabrieken te bezichtigen. Aan den Z. Eerw. Heer pastoor der Oud-Roomsche Clerezy is verzocht om de rijke kunstschaten dier kerk te mogen bezichtigen.

Voor de te bezichtigen gebouwen wordt verwezen naar de in deze aflevering van het Bulletin opgenomen beschrijving van Gouda.

Om 1 uur precies wordt afgevaeren naar Oudewater. Door de Directie van de Koninklijke Stearine Kaarsenfabriek en door den Heer J. L. van Eyk zijn twee motorbooten belangeloos voor dezen tocht beschikbaar gesteld. Op de heenreis wordt gelegenheid gegeven om aan boord te lunchen.

Aankomst te Oudewater circa 2.45. Daarna bezichtiging van de stad en vertrek uit Oudewater te 3.45. Eene korte beschrijving van Oudewater zal in de volgende aflevering van het »Bulletin» worden opgenomen en tijdig vóór de vergadering aan de leden worden toegezonden.

Terugkomst te Gouda omstreeks 5.30 en daarna gemeenschappelijke maaltijd in het Hotel de Zalm aan de Groote Markt te Gouda à f2.50 per couvert.

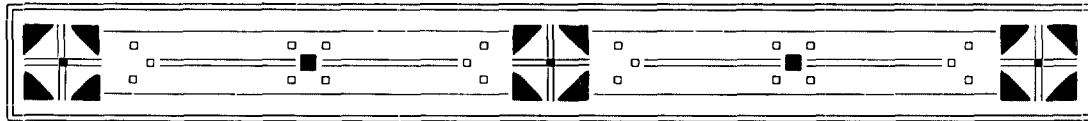
Voor logies, deelneming aan boottocht, lunch en maaltijd gelieve men zich **vóór Dinsdag 28 Juni** door middel van de hierbijgevoegde briefkaart op te geven aan het adres van den secretaris der ontvangstcommissie Dr. L. A. Kesper. Als hotels worden aanbevolen: Hotel »de Zalm» aan de Markt, Hotel »La Station» over het Station en Hotel »de Romein» aan den Kattensingel.

Voor hen, die den tocht naar Oudewater per fiets wenschen te maken, wordt de aandacht gevestigd op de gelegenheid om onderweg het dorp Haastrecht met het kortgeleden gerestaureerde raadhuis en Hekendorp met de bekende gerechtspaal te bezichtigen.

Gelegenheid tot deelneming aan de bezichtiging van Gouda, den tocht naar Oudewater en den maaltijd staat open voor alle leden en corresponderende leden van den Bond met hunne dames en voor de leden van aangesloten vereenigingen.

Namens het Bestuur,
H. E. VAN GELDER, *secretaris*.

KORTE BESCHRIJVING VAN OUDEWATER.

In aansluiting aan de beschrijving van Gouda zij hier een kort overzicht gegeven

Afb. 1. Stadhuis.

van Oudewater, een klein bescheiden stadje, maar een typisch beeld van oud-Hollandsch stedschoon, vol schilderachtige hoeken en vol interessante gevels en mooie details.

Reeds in het begin der 13de eeuw wordt van een Oudwatere melding gemaakt, dat in 1265 stadsrecht ontving van bisschop Hendrik van Vianen. Het werd in 1280 aan Holland in pand gegeven en was meermalen in de oorlogen tusschen Holland en Utrecht

betrokken. Het werd in 1349 geplunderd en onderging opnieuw dit lot in 1575, na de inname door de Spanjaarden ¹⁾).

Het stadswapen is een zilveren veld met een rooden burg en poort, met op den omloop een rooden leeuw met tong en klauwen van blauw.

De vestingwerken werden in 1740 en 1746 uitgebreid en zijn thans gesloopt. Van de zes oude stadspoorten zijn nog slechts drie bewerkte steenen met wapens van Delft, Oudewater en Alkmaar behouden, die thans zijn geplaatst in de gevels van huisjes aan de Kloosterstraat. Een eenvoudige grenspaal uit de 2de helft der 17de eeuw, aan den weg naar Haastrecht, toont een der grenzen van het stadsgebied.

Afb. 2. Gezicht in de Raadzaal.

Van het oude slot in Rozendaal bij Oudewater vindt men nog slechts een muurblok zonder eenige versiering op eene hoeve dicht bij deze grenspaal. Wat echter wel behouden bleef verdient ten zeerste onze belangstelling.

Het *Stadhuis* (afb. 1) heeft een fraaien renaissance trapgevel met zandsteenen banden door de baksteen getrokken. De top met vleugelstukken en een driehoekig fronton is door een leeuw met schild bekroond. De onderpui is bijna geheel verborgen achter het dubbel bordes met 4 leeuwen met wapenschilden op de hoeken en met een cartouche met het wapen van Holland.

In de eerste verdieping zijn drie groote kruiskozijnen geplaatst, waarvan de middelste den ingang omvat; boven elk kozijn is eene cartouche met een wapen, in het midden dat van Oudewater en op de hoeken die van Delft en Alkmaar. De verdieping is van den top gescheiden door een geprofileerden cordonband. De top zelf

is weder door een band, waarin het jaar van den bouw, in tweeën gescheiden, onder met twee en boven met één kruiskozijn, elk door een driehoekige steenplaat afgedekt. Tusschen de twee onderste vensters is een medaillon aangebracht met een Justitiabeeld en in den bovensten top prijkt een zeer rijk gesmeed anker. De zijgevel is eenvoudig gehouden en slechts met enkele zandsteenen banden versierd. Op het midden van het dak staat een achtkant open torentje met een windwijzer en eene klok met het opschrift: *Sit nomen Domini benedictum. P. Hemony Fec. Amsteldami 1669.* De gevel is in 1588 gebouwd en in 1887 gerestaureerd.

1) Voor de geschiedenis der stad zie: G. R. Kinschot, *Beschrijving der stad Oudewater*. Delft, 1747, 4°.

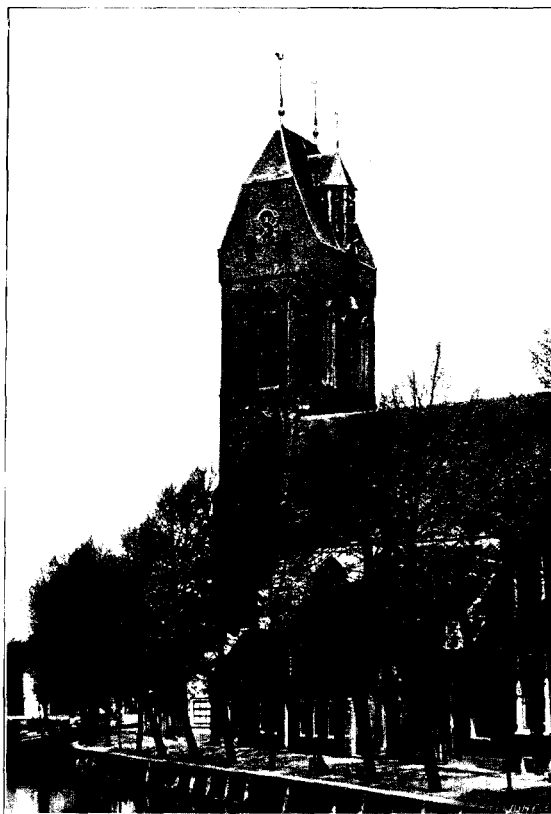
Treedt men het stadhuis binnen, dan ziet men zware halfronde gewelven in den onderbouw en op de verdieping een door een zoldering met kinderbalkjes overdekte hal, die vroeger voor de zittingen van de vierschaar dienst deed, en die toegang geeft tot de Raadzaal. In de hal wordt de aandacht getrokken door een 17de eeuwse bank en eenig schotwerk en in de Raadzaal (afb. 2) door een schouw met Adam en Eva als consolebeelden, een 17de eeuwse haardplaat en een 17de eeuwsch schoorsteenstuk, voorstellende de Gerechtigheid, in 1887 gerestaureerd door F. v. Oiguchski. Verder vindt men er nog een rek met wapens uit den tijd van het beleg (1575) en een groot schilderij, waarop dit voor de stad zoo belangrijk feit door D. Stoop is vereeuwigd. Dit schilderij is uit 1650 gedateerd en voor eenige jaren gerestaureerd. In de kamer zijn eenige kleinere oudheden tentoongesteld, waaronder een zilveren kapel van de St. Joris-schutterij en een zilveren insigne van het kleermakersgilde. Een groote steen met Sint Joris en den draak, begin 18de eeuw, in den zijmuur van een huis aan de Capellestraat, herinnert verder nog aan deze schutterij. De bekende heksenwaag is verdwenen, doch de oude overlevering blijft nog verbonden aan het tegenwoordig *Waaggebouw* aan de Leeuwenburgerstraat, een vlakke topgevel met luifel, waarop het jaartal 1595 geschilderd is.

KERKELIJKE GEBOUWEN.

De *Ned. Herv. Sint Michaelskerk* (afb. 3 en 4) werd in 1329 gesticht en was vroeger aan den H. Willebrordus gewijd.

Volgens van der Aa zoude op een der kolommen het jaartal 1003 staan. Het is mij niet gelukt dit jaartal terug te vinden en ik veronderstel ook, dat, als er ergens een dergelijk jaartal staat, dit wel niet 1003 zal zijn. Zoo ja, dan heeft het echter geen betrekking op den tegenwoordigen bouw. De kerk ligt op een vrij hoog terrein, vrijstaand en georiënteerd met eene afwijking van 10 graden naar het Noorden.

Het is een hallenkerk bestaande uit een schip met zijbeuken, transept en koor, alle van gelijke hoogte en alle door houten tongewelven overdekt, die volgens Van der Aa in 1732 zijn aangebracht. Het schip is 5 travees lang en door spitsbogen op ronde kolommen

Afb. 3. Ned. Herv. Sint Michaelskerk.

met achtkant basement en vroege koolbladkapiteelen van de zijbeuken gescheiden. De kolommen in het koor en de oostelijke hoekkolommen van het schip zijn smaller dan de overigen en hebben *fijner* bewerkte kapiteelen. De zijbeuken hebben met het schip te zamen de breedte van het transept en van het koor met de koorbeuken.

De zuidelijke zijbeuk is aan de zuidzijde een travee korter en door een schuinen muur afgesloten en met den toren verbonden, daar wegens de nabijheid van den IJssel de

Atb. 4. Gezicht in de Sint Michaelskerk.

plaats ontbrak om dezen beuk geheel westwaarts uit te bouwen. Dit schijnt er op te wijzen, dat de kerk op de plaats staat van een oudere kerk en bij den nieuwen bouw westwaarts is vergroot.

Het koor ligt twee treden hooger dan het schip. Het is drie travees lang en gesloten door zeven zijden van den twaalfhoek. De zijbeuken van het koor zijn aan het oosten recht afgesloten. In de kerk vindt men aan de zuidzijde van het koor een recht afgesloten kapel met een steenen kruisgewelf en aan de noordzijde van de kerk een kapel met

dubbel stergewelf, rustende op eenvoudige draagkopjes. Deze laatste kapel is in de 2de helft der 15de eeuw aangebouwd. Een oud kruis versiert hiervan het dak. De gerfkamer, aan de zuidzijde van het koor, dateert uit het 2de kwart der 16de eeuw en is met een stergewelf overdekt. De hierbij aansluitende sacristie, thans gedeeltelijk tot kosterswoning ingericht, is door vier netgewelven overdekt, met helaas sterk overgewitte en daardoor haast onzichtbare versieringen.

De toren is van groote baksteen opgetrokken en heeft een kruisgewelf met vlakke gemetselde ribben, die op eenvoudige consoletjes rusten. Het zware onderstuk en de volgende geleding met lisenen en rondboogfriezen stammen nog uit de 1ste helft der 13de eeuw, het bovendeel met gothische blindvensters met baksteenstijlen uit de 14de eeuw. De gemetselde top is door een zadeldak gedekt; aan de oostzijde is een klokkenspel aangebouwd. Een deur in den oostmuur van den toren toont aan dat de toren eerst tegen een laag kerkgebouw stond. Bij den bouw van een grootere kerk is waarschijnlijk ook de toren verhoogd. De toren is thans omgeven door kleine huisjes.

Van de versieringen in de kerk valt te wijzen op een achtkant steenen doopvont (1ste helft 15de eeuw), een memorietafel voor Rudolf Snellius van Royen († 1613) en tal van 16de en 17de eeuwsche grafzerken met wapens, waaronder die van Dirk van Zijl (c. 1480, later ingericht voor Jacob Willemsz. van Swieten † 1627) met miskelk en zeer mooi beeldwerk en vroeger met een koperen plaat versierd, en de zerken van Ghijsbert Jans van Laen † 1524, Hendrick Gijsbertsz. weduwe † 1536, Elysabeth Jacob Gerritsdochter 1554 en Gerard Kersseboom † 1690.

Het oude kerkzilver bestaat uit vier zilveren bekers uit 1656, een bijbel met zilveren beslag en sloten (18de eeuw) en twee tinnen kannen.

Afb. 5. Kazuifel van de kerk der O. R. Clerezy.

In de kerk wordt een sluitsteen van een gewelf met acht ribben bewaard, die bij geen der nog bestaande gewelven past en waarschijnlijk afkomstig is van een thans verdwenen 15de eeuwse kapel. In de collectie van den Heer Rahms vindt men nog de afbeelding van een thans verdwenen steen met opschrift betreffende de stichting van missen door Pieter Aerntz. in 1485 en eene afbeelding van een na 1857 verdwenen gewelfschildering met schild gekwartileerd met timmermans- en smidsgereedschap en bogen en hieronder het opschrift »I H S, Maria en Joseph'' en »An^o dni XV^oIII''.

In den toren is een oud uurwerk en een oude carillontrommel, een luiklokje zonder

Afb. 6. Detail van het kazuifel.

opschrift, een carillon gegoten door Gerardus Both in 1609 en twee klokken, waarvan de kleinste uit 1511 met gothisch randschrift, waarvan te ontcijferen valt:

Salvator is mijn naem
 myn gheluyt sy Gode bequaem
 Ego sum via veritas ac vita
 Joris Waghevens maecte my
 in 'tjaer MCCCCCXI.

De grootste klok (hoog 1.10 M. breed 1.94 M.) is van 1500 en draagt het opschrift:

Afb. 7. Gevel Markt No. 232.

het Lam, een hostiekelk en manna, en voorts een dubbele koperen kroon, een eenvoudig kruis met Maria en Jozef en een geschilderden kruisweg door Soufee, alles uit de 2de helft der 17de eeuw.

Belangrijk is ook hier, evenals te Gouda, de rijke schat van kerkzilver en paramenten. Hieronder vallen te noemen een verguld zilveren gedreven monstrans, begin 17de eeuw, met medaillons en beeldjes van bisschoppen, door Jacob Meertense en Jan Leendersen Hoegenboom aan den pastoor Nicolaus Abhee geschonken, een gedreven verguld zilveren ciborie, door Ewout Jansen Verhoef en Maria Jans met hare kinderen geschonken, Utrechtsch werk uit de 18de eeuw, twee

Sancta Maria intercede pro mundo
quia genuisti regem orbis
Anno domini MCCCCC
Johannes Moer me fecit.

De *Oud-Katholieke Sint Michielskerk* ligt achter het pastoriehuis verborgen en is als gebouw onbelangrijk. Des te belangrijker is het inwendige. Het altaar met altaarstuk tusschen rijk versierde gedraaide kolommen en met goed snijwerk stamt uit de 2de helft der 17de eeuw. Hiernaast staan twee beelden van Maria en Jozef op rijk gesneden consoles. In de kerk vindt men verder een communiebank, versierd met voorstellingen van

Afb. 8. Kaaspakhuis
aan de Donkeregaard C. No. 64.

gedreven verguld zilveren kelken, 1ste helft 17de eeuw, een gedreven zilveren godslamp Lod. XV, een wierookvat, een wierookschelpje, olie- en hostiedoosjes, een gegraveerde zilveren schotel (1ste helft 17de eeuw) met een later hierop aangebrachte oudere Maria-groep, een missale uit 1639 met zilveren sloten en goeden band, verschillende koperen kandelaars en een koperen godslamp.

Onder de paramenten valt in het bijzonder te wijzen op een geborduurd kazuifel

Afb. 9. Detail van den gevel Donkeregard C. No. 64.

uit c. 1500 (afb. 5 en 6) en verschillende kazuifels, velums en antipendia uit de 17de en 18de eeuw. Vooral het oudste kazuifel is een zeer goed voorbeeld van kunstborduurwerk, dat echter helaas in niet geheel ongeschonden staat verkeert.

Een fragment van een oude 15de eeuwse *kapel* van twee travees en sluiting door vijf zijden van den achthoek vindt men in de Capellestraat No. 119. Hiernaast is een steen ingemetseld met afbeelding van een burg (1ste helft 17de eeuw).

De pieuze stichtingen zijn vertegenwoordigd door een regentenstuk van het *Weeshuis* door H. van Ommen, in 1651 geschilderd en thans in bezit van den Heer A. C. van Aelst, en een hardsteen muurplaat, uit 1793, van een hofje aan de West-IJsselkade.

PARTICULIERE HUIZEN.

Zeer belangrijk zijn de gevels van *particuliere huizen*, grootendeels uit het eind der 16de of het begin der 17de eeuw. Zoowel door het goed geproportioneerde en schilderachtige als door het gelukkig nog groot aantal der weinig gemutileerde gevels heeft Oudewater een cachet behouden, dat het doet wedijveren met steden als Brugge en Hildesheim. Het is een lust hier rond te wandelen langs Markt, Vischbrug, IJselveere en zijn blikken te laten gaan langs de reeksen van mooie renaissance geveltjes, geplaatst langs de gebogen oeverlijn van de gracht of in de nauwe straatjes als Wijdstraat, Kortegaard en Havenstraat. Hier schiet nog geen elektrische tram ons flitsend voorbij; slechts een bescheiden paarden-tram verbindt het tooverstadje met den spoorweg. Zelden vertoont zich een auto in dezen bijna geheel voor snelverkeer gesloten hoek en langs den smallen en ondiepen IJsel dringt slechts een kantelig ouderwetsch stoombootje met moeite door tot de Haven der stad. Er heerscht een kalmte, die aangenaam aandoet, doch geen kalmte des doods, want de nijvere bewoners, die nog zoo'n groot deel van de bekoring van het verleden voor hun stadje wisten te behouden, zijn niet achtergebleven in ontwikkeling en hebben door een druk verkeer met de omliggende dorpen voor de stad een bestaan geschapen van kalme welvarendheid.

Van de oude stad van vóór het beleg van 1575 bleef niets gespaard dan de kerk en de stad na enkele jaren weer Staatsch werd, was nog niet de rustiger toestand ingetreden, die tot het stichten van belangrijke particuliere gebouwen kon voeren. Het is dan ook voornamelijk de eerste helft der 17de eeuw, die tot ons spreekt uit de nog behouden gevels. Zij sluiten aan bij wat andere deelen der provincie nog te zien geven en toonen verwantschap met de gevels

Afb. 10. Gevel Wijdstraat C. No. 18.

te Dordrecht, Gorinchem en Woudrichem. Het zijn alle baksteenen trapgevels met meer of min versierde eggen langs en toogvelden boven de vensters. De roode baksteen met zandsteenen banden en versieringen is overheerschend, daarnaast vindt men ook enkele eenvoudige gevels in gele baksteen met randen en versieringen in roode steen. Verschillende zeer goede ankers verlevendigen nog de gevels, waaronder ook enkele ankers met uit den gevel stekende bloemversiering. Bij de rijker bewerkte gevels zijn de toogvelden boven de vensters met metselmozaiek gevuld of is onder de vensters der eerste verdieping een versierd fries aangebracht. Het belangrijkste zijn de gevels:

Afb. 11. Gevels aan IJselveere.

vensters en met een pilastertje in den top. Het jaartal wordt op een gevelsteen vermeld. Het merkwaardigst is de oorspronkelijke houten onderpui, die een steen terugspringt bij den steenen bovenpui. Het bovenstuk van de onderpui is door negen houten consoles met gesneden koppen tot acht lichten ingedeeld. Een schild met huismerk tusschen afbeeldingen van Geloof en Hoop versiert den bovendorpel van de deur. In de hal vindt men nog de moerbalken en kinderbalkjes.

Havenstraat B. No. 10 en 11, gevels van 1613 en 1614, waarvan de laatste met een wapen en wapenspreuk: l'espoir en diev.

Wijdstraat C. No. 18 (afb. 10), trapgevel van geele baksteen uit 1615, met geprofileerde eggen van roode baksteen langs de vensters, met cordonbanden, een gedraaiden

Havenstraat B. No. 6, een topgevel nog uit het eind der 16de eeuw met rijke ankers en verbonden togen op de tweede verdieping, waarvan de togen op getorste kolommetjes van baksteen met zandsteenen draagsteentjes rusten. De eerste verdieping heeft vensters met termijntogen. Onder de vensters loopt een breede lijst met zeer rijk smal fries. De grondverdieping is onbelangrijk.

Markt B. No. 232 (afb. 7), een trapgevel uit 1601, met driehoekige afdekkingen boven de ramen der gemutileerde grondverdieping, schulpversiering in de toogvelden op de eerste en metselmozaiek op de tweede en derde verdieping. In het middenpenant der eerste verdieping is eene nis aangebracht met een beeld van de Faam op een wereldbol.

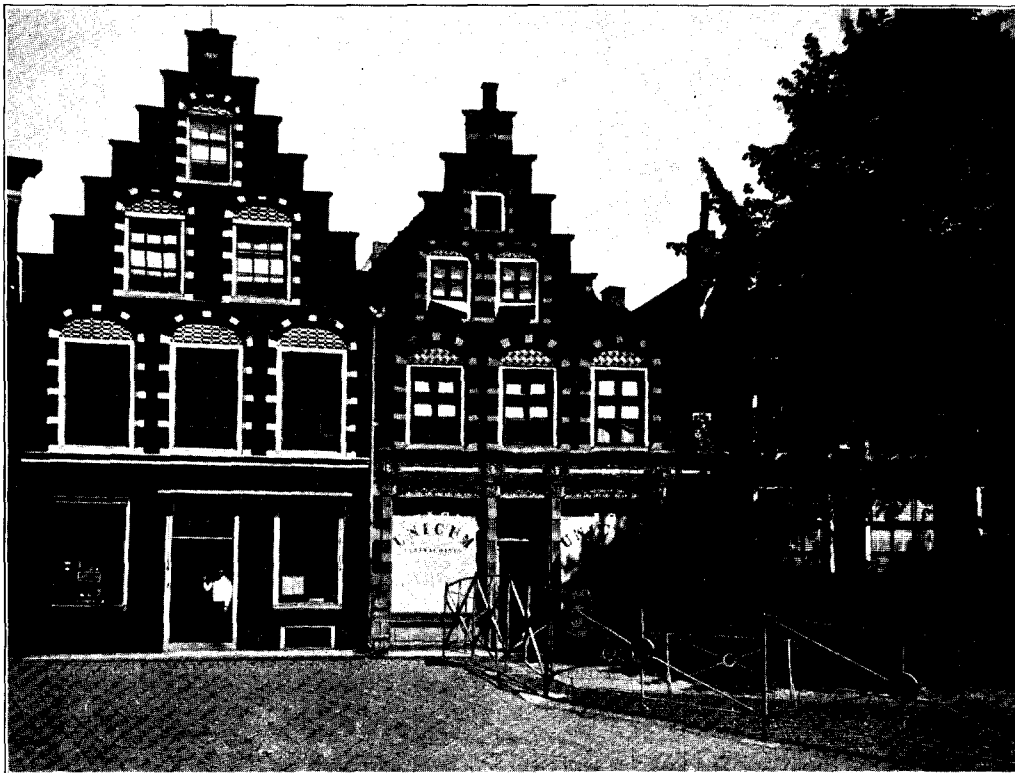
Leeuwenburgerstraat B. No. 162, een fragment van een gevel uit 1603.

Korte Donkeregaard C. No. 64 (afb. 8 en 9), een zeer interessante trapgevel uit 1611 van gele baksteen met omljstingen in roode baksteen, termijntogen met metselmozaiek boven de

toppilaster en zeven goede ankers. De nog in den oorspronkelijken toestand bewaarde onderpui heeft een venster en een deur en hierboven zes verbonden lichten. De onderpui is van den steenen gevel gescheiden door een breeden band met een steen met het opschrift:

Alst Godt behaecht
Beter beneit dan
beclaecht
1615.

Noorderkerkstraat No. 272—274, eenvoudige trapgeveltjes uit 1619.

Afb. 12. Gevels aan de Markt.

In tijdsorde sluiten hierbij aan de niet gedateerde gevels *Korte Donkeregaard C. No. 65*, *Korte Havenstraat No. 137*, *Capellestraat No. 250*, *Wijdstraat No. 37* (met mooie ankers), *Peperstraat No. 58*, *Ijselveere No. 13*, *Roodezand No. 178* (met voor de onderpui uitspringenden bovenbouw) en *Remeynsbrugge No. 17*. Vooral de laatste gevel met getorsten toppilaster, geprofileerde termijntogen met metselmozaiekvulling, breed fries en banden, verdient de aandacht.

Iets later zijn de dubbele trapgevels aan *Ijselveere*, uit 1633 (afb. 11), *Markt B. No. 236*, uit 1640, *Wijdstraat No. 31* uit 1643, *Noorder kerkstraat No. 234*, met eenvoudige onderpui en

Vischbrug. Zeer rijk bewerkt is de trapgevel aan de *Markt B. No. 239*, uit 1640 (afb. 12), met geprofileerden breeden cordonband, metselmozaiek in de toogvelden boven de vensters.

Afb. 13. Korte Haven.

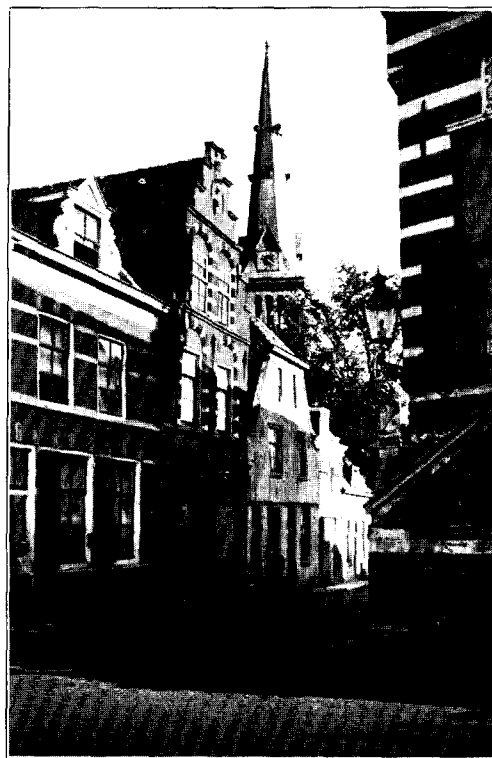
anden en blokken van zandsteen verlevendigen den gevel, die eindigt in een gedraaiden top-pilaster. Links van dezen gevel is een poortje bijgetrokken en voor den gevel staan nog oude stoepalen met blanke wapenschilden. De gevel aan de *Vischbrug* vertoont een bijzonder type met vlakke gemetselde muurpilasters en dubbelgezwente rollaag, eindigend in voluten.

aan de *Wijdstraat*, met afbeelding van een koe, uit 1587, *Ijselbrug No. 28a*, met 2 koppen, *Ijselveere No. 92* met het wapen van Haarlem, *Wijdstraat* met wapen en *West-Ijselkade A. No. 5 en 6* met bijl.

Een groot aantal gevels van eenvoudige bewerking doch goed van proportie ware nog te vermelden, doch ik vertrouw, dat het bovenstaande reeds ruim voldoende zal zijn om de belangrijkheid van Oudewater voor onze 17de eeuwse architectuur aan te wijzen. Men stelle daarom een bezoek niet te lang uit, want ook tot Oudewater begint de afbraakwoede door te dringen en reeds dringen hinderlijke latere gebouwen zich tusschen de rij van schilderachtige oude gevels. Sinds 1905 vond ik afgebroken een gevel van 1601 aan *Ijselveere*, de sierlijke gevel aan de *Markt*, oud

De tweede helft der 17de eeuw is o.a. vertegenwoordigd door gevels aan *Roodezand No. 291*, *Wijdstraat* en *Ijselveere No. 10 en 11*.

Voorbeelden van gevelsteen vindt men

Afb. 14. Capellestraat.

B. N°. 238 uit omstreeks 1640 en gevels aan de Oude Huygenstraat en IJsselbrug. Vooral de slooping van den gevel aan de Markt valt te betreuren, daar deze een fraaie groep vormde met den daarnaast gelegen gevel van 1640.

Ook in Oudewater ontbreekt het echter niet aan belangstelling en speciaal mag hier niet onvermeld blijven de bescheiden doch onvermoeide verzamelaar de Heer E. C. Rahms, die in zijn eenvoudigen winkel in de Leeuweringerstraat menige belangrijke afbeelding van zijn geboortestad heeft bijeengebracht. Het is te hopen, dat er tijdig maatregelen genomen worden om het behoud van deze verzameling voor de stad Oudewater te verzekeren.

Voor wielrijders is het zeer aan te raden om den geheelen tocht, of althans den terugtocht naar Gouda, per rijwiel te maken. Zij komen dan door het land van Stein met eenige goede 17de eeuwse boerderijen en de modelhoeve op de plaats van het beroemde klooster Stein, waar nog een paar mooie tegelpilasters bewaard zijn met een houten bord met een wapen van 1519 en een sierlijk kinderstoeltje uit het begin der 17de eeuw, waaraan de legende verbonden is, dat het door Erasmus zoude zijn gebruikt, toen hij in zijn jeugd in het klooster Stein vertoefde.

Afb. 15. Achtergevels aan de gracht.

Bij de brug kan men doorrijden of den weg aan de overzijde vervolgen. Het eerste is aan te bevelen, doch men vergeet dan niet even het dorp Haastrecht te bezoeken, waar alleen reeds het kortgeleden gerestaureerde Raadhuis van 1618 het bezoek loont. De kerk, uit het eind der 15de eeuw, met zeer ouden toren, is grootendeels op de oude muren herbouwd na den brand van 1896. In het dorp vindt men vele eenvoudige oude huisjes, waarbij vooral opvalt het groot aantal sierankers in verschillende vormen (vgl. B N°. 20, 44, 49 (uit 1622), 55, 88, e. a.

Nu de brug weder over en langs verschillende aardige 17de eeuwse hofsteden naar het schilderachtig gelegen Hekendorp, waar midden in het dorp aan den dijk nog een oude gerechtspaal te zien is, wellicht de eenig overgeblevene in Nederland. Op

een vierkante ondermetseling aan het talud van den dijk is een hardsteenen kolom met lijstkapiteel en basement geplaatst, waarboven een zandsteenen Justitiabeeld. In de kolom zijn de doken nog te zien, waarin vroeger de katrol bevestigd werd om de armen van den veroordeelde te spannen, en van een ijzeren ring, waarin zijn middel bij geeseling of te pronkstelling gesloten werd. De paal dateert waarschijnlijk uit het laatste kwart der 17de eeuw.

In het dorp zijn eenige eenvoudige 17de eeuwse geveltjes, deels met metselmozaiek, en in een bescheiden huisje vindt men een zeer mooi tegeltableau uit 1640 van 21 × 11 paarsche tegels, met zeer groote figuren van Liefde, Eendracht, Getrouwheid en Standvastigheid.

J. C. OVERVOORDE.

RESTAUREEREN VAN OUDE BOUWWERKEN.

Ter vergemakkelijking van de discussie op de vergadering van 1 Juli a. s. verzocht het bestuur van den Bond aan de H. H. Cuypers en Vogelsang om een praeadvies uit te brengen over het restaureeren van oude bouwwerken. Hierop werden de hieronder volgende praeadviezen ontvangen.

I. PRAEADVIES VAN DEN HEER JOS. TH. CUYPERS.

De aanleiding tot redelijke herstellingswerken vinden wij in de *plicht*, die rust op het beschaafd individu evenals op de gemeenschap om de *goederen* (van materieelen of intellectueelen aard) *verworven* door onze voorzaten, zoo goed mogelijk in waarde en wezen te *behouden*.

Ware die plicht in vervlogen dagen steeds met de juiste piëteit voor 't voorgeslacht en de noodige kennis van de technieken der voorgangers betracht geworden, dan zouden wij heden niet voor dit ingewikkeld en teere vraagstuk geplaatst zijn.

Het vervullen van dien plicht eischt echter diepgaande historische kennis.

De XIX eeuw deed aan die historische studie, en meende al spoedig, daarvan het laatste woord te kennen; — maar naarmate de oude kunst meer wordt bestudeerd, voelen wij den afstand grooter en grooter, die ons daarvan scheidt.

Wij staan nu voor het alternatief van óf onze monumenten ten gevolge van den steeds scherper knagenden tand des tijds te laten vervallen, — en in de noodzakelijkheid te komen van ze op een bepaald oogenblik te moeten opruimen, — óf de handen te moeten uitsteken en tegen het voortwoekerend verval actief op te treden, — in vele gevallen zelfs meer te doen — namelijk weder terug te brengen hetgeen vorige eeuwen lieten verloren gaan, om daardoor den levensduur van 't monument te kunnen verlengen, wellicht voor onbepaalden tijd.

Hoe moeten wij restaureeren?

Het doel van onze herstellingswerken moet zijn het monument met zijn aesthetische en historische eigenschappen zoo *ongeschonden mogelijk te bewaren*.

Dit behouden en bewaren eischt, uit den aard van de *vergankelijkheid der bouwstoffen*, noodzakelijk het *vervangen* van verweerde en vergane gedeelten, zoodra deze voor

het *behoud van 't geheel* gevaarlijk worden en het terugbrengen van geamoveerde gedeelten, indien deze voor 't behoud noodzakelijk zijn. Niettegenstaande hierdoor, allereerst aan de *historische echtheid*, zoodra dit vervangen op groote schaal moet geschieden, te kort wordt gedaan en wellicht ook *de aesthetische waarde* verminderd wordt, zijn wij verplicht van twee kwaden het beste te kiezen; willen wij niet gansch het bouwwerk te gronde zien gaan, dan zijn dergelijke toevoegingen noodzakelijk. Tusschen die twee *uitersten*, die denkbaar zijn als richtsnoer van ons doen en laten ten opzichte van monumenten, namelijk: eenerzijds uit achting voor 't behoud der absolute historische echtheid, *lijdelijk toezien*, terwijl de toestand voortdurend ongunstiger wordt en dus het voortbestaan wordt bedreigd, — anderzijds zulke *uitgebreide herstellingen* en aanvullingen als maar denkbaar zijn, met het doel om een of anderen vooral meer oorspronkelijken toestand in het leven terug te roepen, — daartusschen moeten verschillende tusschenfasen worden aangemerkt, die door nadere overwegingen worden beheerscht.

Op verzoek van het Bestuur van den Bond wil ik hier eenige punten aanstippen, die m. i. als leidraad kunnen dienen bij eene bespreking van de beginselen, die de verschillende posities ten opzichte van herstellingen aan monumenten beheerschen.

In deze uitnoodiging, gericht tot een bouwmeester, mag tot zekere hoogte de erkenning worden gezien van het karakter van den architect, die immers alleszins een maatschappelijk mensch dient te zijn, daar hij geroepen is om voor en na, voor de zeer verschillende materiele en intellectuele behoeften en neigingen van het individu, voor het gezin en de grootere groepen in de samenleving, huisvesting te verschaffen, — eene alleszins passende, harmonisch-aansluitende, natuurlijk gegroeide woning te bouwen. Een architect mag zich dus bij zijn werk geen enkel oogenblik op een eenzijdig standpunt plaatsen. Abstracte beschouwingen, waarbij slechts een enkel belang, of een enkele persoonlijke meening, of eene beperkte theorie tot een uiterste wordt doorgevoerd, mag van den bouwmeester dus allerminst verwacht worden. En mocht van hem gevreesd worden, dat hij, — mensch zoo goed als anderen — uit eigenliefde, het werk van zijn inventie te hoog zou schatten, dan is hem slechts weêr te wijzen op de belangen van historie, van overgeleverde beschaving in vorm en in kleur, — om het belang van 't oude werk in zijn origineel karakter ook door den bouwmeester, die zoozeer de les van zijn voorgangers noodig heeft, weêr te doen eerbiedigen. Evengoed als de bouwmeester bij de stichting van elk bouwwerk harmonie moet weten te brengen tusschen de beschikbare geldmiddelen, de constructieve eischen, de karakteristieke vormgeving, en de bestemming van het gebouw — dus ook het eigenaardig karakter en de levensopvatting van de toekomstige bewoners; op overeenkomstige wijze zal hij al de elementen, die bij eene restauratie recht van spreken hebben, zooveel doenlijk tot hun recht moeten brengen.

De regelen, die de herstelling van monumenten van geschiedenis en kunst beheerschen, zullen in hoofdzaak te omschrijven hebben, hoe daarbij is:

»de verhouding van den invloed van het historisch kunstkarakter tegenover het persoonlijk karakter van den modernen bouwmeester”.

Ten einde die verhouding te kunnen omschrijven is eene groepeerling der bedoelde monumenten gewenscht; zulks kan nu gevoegelijk geschieden in drie hoofdgroepen:

A. Monumenten (of gedeelten daarvan), welke alléén behouden worden, of hun reden van bestaan hebben in de geschiedkundige en de kunstwaarde. Ruïnen, Stadswallen, Gedenkteekenen, Grafmonumenten, enz.

B. Monumenten, wier bestemming in den loop der tijden veranderd is, of waaraan men eene nieuwe bestemming heeft gegeven ten einde ze in het leven en dus in gebruik te kunnen behouden en ze aldus te redden.

C. Monumenten, die nog geheel aan de oorspronkelijke bestemming voldoen, welke zoo goed als op het oogenblik hunner stichting van het leven van den tijd deel uitmaken. Daartoe kunnen meestal gerekend worden Woonhuizen, Hallen, Kerken, Raadhuisen, enz.

Deze drie groepen zijn aldus verdeeld naar de mate van het overwicht, dat de *geschiedenis* dient te bewaren boven *moderne herstellingen* of *toevoegselen*, meer in 't bijzonder met het oog op grootere of kleinere bouwwerken.

Onder monumenten in algemeenen zin moeten ook de werken van *vrije beeldhouwkunst en schilderkunst* gerekend worden, en deze zullen zeker alle onder de categorie A gerangschikt moeten worden, nooit onder B of C.

Wat de werken der *kunstnijverheid* aangaat, die, óf verband houden met bouwwerken, óf als vrije voorwerpen hunne bestemming hebben, ook deze kunnen evenals de bouwwerken worden onderverdeeld in dezelfde drie klassen, en dezelfde aanwijzingen zijn daarop van toepassing.

Groep A. *Hier is alleen sprake van behouden in den meest beperkten zin. Alleen zulke voorzieningen zijn te nemen waardoor het verder bederf wordt tegengegaan.* B.v. muren worden van boven afgedekt door eene waterdichte laag, die onzichtbaar blijft aan de zijanten, andere horizontale gedeelten als dorpels enz. worden zorgvuldig ingevoegd, en de verweerde steenen worden door gelijksoortigen vervangen. Dreigen gedeelten van den muur door 't water ondermijnd uit te vallen, dan worden de losse gedeelten weer ingemetseld, met het oude materiaal. Al datgene, wat als dragende en steunende elementen optreedt, moet in functie gehouden worden, en zoo noodig aangevuld.

Geen geheele bouwdeelen moeten echter toegevoegd worden, daar deze hun reden van bestaan verloren hebben en de historische waarheid ook van het artistiek karakter hier hoofdzaak is.

B. Indien een oud bouwwerk *niet* meer aan zijn oorspronkelijke bestemming heeft te beantwoorden, maar om de goede eigenschappen van historisch-artistieken en constructieven aard nog wordt behouden, — doch *aan eene nieuwe bestemming* wordt gewijd — dan moet *al wat tot den hoofdvorm van 't gebouw behoort volkomen worden in stand gelaten en de herstellingen in dien geest worden uitgevoerd.* Het historisch belang eischt zulks. Alle nieuwe inrichtingen, als deuren, betimmeringen en verdere onderdeelen, die door den nieuwen dienst gevraagd worden, *staan vrij van de historie*, behoeven dus daarom in vorm *niet*

absoluut het karakter van 't stichtingsjaar van het bouwwerk terug te geven, — maar kunnen, wat de archeologische eischen van den vorm betreft vrij behandeld worden, terwijl een beschaafde bouwkunst ook vereischt dat eene goede harmonie in proportie, behandeling en in materiaal met het oude werk geheel doorgevoerd worde!

Hier zal dus eenerzijds geen historisch, maar ook anderzijds geen zoogenaamd »nie dagewesenes modern» karakter aangewezen zijn. Aldus zal de tegenstelling in den dienst uitgedrukt zijn van vroeger b.v. XIV^{de} eeuwse kerk en thans archief, waarvan de een voudige strakke meubelen in de gothische omgeving passen, maar ons geen enkel oogenblik in den waan brengen, alsof zij vanaf de XIV^{de} eeuw in dat kerkschip hebben gestaan.

De persoonlijkheid van den XX^{en} eeuwse bouwmeester treedt hier dus geheel terug, waar hij den romp van het oude gebouw herstelt, maar op diskrete, gevoelige, harmonische wijze zal hij zijn persoonlijk karakter mogen bezigen in wandbetimmeringen, vloeren, schoorsteenmantels en meubels, die voor de nieuwe betimmering dienen.

C. Deze groep van *monumenten leeft dus voort met dezelfde bestemming* waarvoor zij werden gesticht.

Hier dus geen strijd tusschen stichting, geschiedenis en tegenwoordigen dienst. Die overeenstemming zal zooveel mogelijk gehandhaafd moeten blijven.

De herstelling, vernieuwing van alle constructieve onderdeelen is dus verplichtend in het origineel karakter. De decoratief-artistieke deelen zullen in den oorspronkelijken vorm zoo noodig moeten worden hersteld, terwijl nieuwe decoratieve werken een meerdere vrijheid mogen genieten, zooals hierachter wordt betoogd.

Nu hier eenheid is in oorspronkelijke en tegenwoordige bestemming, moet het belang van de archeologische wetenschap *ondergeschikt* gemaakt worden aan het *actueel gebruik* over 't algemeen genomen.

De bewoner-eigenaar van een XVII^{de} of XVIII^{de} eeuwse landhuis zal bij het onderhoud van zijn goed toch waarlijk uit historische teergevoeligheid niet behoeven na te laten om de baksteen der muren, het hout van vensters, deuren en gootlijsten voor en na te vervangen door nieuw materiaal! Als de leeuw aan de eene zijde aan de inrijpoort ontbreekt, zal hij door een bekwaam en daartoe geschikt beeldhouwer een tweeden leeuw laten bijmaken als tegenbeeld in 't oude karakter; elk ander model zou m. i. daar niet op zijn plaats zijn, al had een Michelangelo het gemaakt. Die eigenaar, met liefde voor 't huis zijner voorvaderen beziel, zal met overleg een aanbouw of uitbouw moeten maken of op andere wijze in het oude wat breken, om aan de eischen van moderne hygiëne te voldoen; daardoor bewaart hij het oude kasteel voor eeuwen tegen ondergang, want zonder dat, zou het niet bewoonbaar blijven, en dus verloren gaan.

Bij al deze werken is een radikaal-rationalistische, of welke andere moderne architectuur, die niet onmiddellijk aan de historie aansluit, niet toelaatbaar; maar in onzen tijd van historische kennis en dus zooveel meer historisch voelen, is de hersteller-bouwmeester er op aangewezen in den geest van 't oude werk zoo goed mogelijk in te dringen. En in

zulke omstandigheden acht ik het van geen belang dat de vorm van de eene deur mij niet meer zegt, of zij twee eeuwen later is gemaakt dan de andere deuren van 't huis, indien er geen aanleiding was die nieuwe deur een anderen vorm te geven. De noodzakelijkheid te bepleiten van een bepaald modernen vorm voor zulke onderdeelen acht ik onjuist.

Wordt een geniaal bouwmeester onzer dagen geroepen om een ganschen vleugel toe te voegen aan een gebouw uit vroeger eeuwen, — en deze geniale kunstenaar (voor wien mijne regels natuurlijk niet meer geldig zijn, want voor geniën worden geen kunstregels geschreven) zou de hoofdvormen aan het oude karakter geheel laten aansluiten, dan valt het wel niet te betwijfelen of in de onderdeelen zal zijn persoonlijk temperament gaan uitkomen, hetgeen zeker zeer op prijs wordt gesteld door de moderne kunst- en historie-critici, en ook door mij.

Maar ik mag niet aanbevelen dat allen, die met een oud gebouw ook maar iets te maken hebben, die methoden van »eigengevoelde” kunstvormen zouden gaan toepassen. Mogen wij daarvoor bewaard blijven.

Hierdoor wensch ik dus te kennen te geven, dat in de hier bedoelde gevallen de waarde van het *persoonlijk talent* van den hersteller voor een monument in groep C wel degelijk mag gaan medespreken in de toevoegselen daaraan, of ook in de vernieuwingen van gedeelten, zoo die verdwijnen moeten om een of andere reden.

Beschouwen wij echter die gevallen, waarin de *artistiek historische waarde* zooveel *hooger* zou staan dan 't belang van 't hedendaagsche gebruik, daar moet dit laatste wijken voor 't eerste en zou onteigening moeten plaats hebben, indien de eigenaar niet bij machte is om het minderwaardige gebruik te doen ophouden. B.v. een klein fijn bewerkt woonhuis, in een vervallen onaanzienlijke straat gelegen, zal in die oude verhoudingen niet meer rentegevend en volgens hygiënische eischen kunnen worden bewoond. In zulk geval zal 't gebruik moeten worden opgeofferd aan de kunst en geschiedenis. Dan valt dit voorwerp weder onder groep A of B.

Aan een Raadhuis dat in gebruik is, eene kerk, waarin steeds dienst wordt gedaan, en een woonhuis, dat bewoond wordt, moeten alle de schaden van de vervlogen eeuwen hersteld worden.

Het is niet passend daar de lijsten gehavend, de kruisbloemen afgeknot, de hogels grootendeels ter zijde te laten. Alle *actieve* ornamenten moeten in een bouwwerk aanwezig zijn. Voor de *passieve* ornamenten is deze eisch van herstelling niet zoo dringend, en zou ik de herstelling van nadere omstandigheden in verband met het karakter van het oude decoratieve werk en de beschikbare artistieke krachten, willen afhankelijk stellen. Immers eene slechte restauratie is nooit te verdedigen. Het verbod van herstelling van decoratieve beeldhouw- en schilderwerken, zou tot onmiddellijk gevolg hebben dat wij van de Goudsche kerkglazen de Nos. 12 tot 30 nooit ongestoord zouden kunnen genieten. In de geslaagde herstelling van N°. 2 tot N°. 9 vind ik een krachtig argument voor de toelaatbaarheid, onder hoog te stellen eischen, van zulke restauratiewerken. Hetzelfde geldt voor de beeldengalerij van een Raadhuis of Kathedraal.

Maar als nu het gebouw niet uit eene maar uit meerdere perioden dagteekent, zooals dikwerf het geval is? Dan worden al die deelen en die karakters gehandhaafd, die eenerzijds door hunne soliditeit bestaanbaar zijn, en door hunne goede vorm op eenige artistieke waarde kunnen aanspraak maken.

Aanbouwen, meubels, monumenten uit XVIde, XVIIde en XVIIIde eeuw, indien zij niet bepaald hinderlijk zijn voor 't *ongestoorde genot* van de bestemming van het hoofdgebouw, en indien werkelijk tot *goede bouwwerken* te rekenen zijn, worden dus gehandhaafd en eveneens in goeden staat gebracht.

Zoo goed als wij XVIIde eeuwsch gebrand glas in eene XVIde of XVde eeuwsche kerk handhaven, evengoed geldt dit voor portalen, hekken, choorafsluitingen, wapenborden of opschrifttafels, en alle verdere meubelen.

Maar indien een meubel uit later tijd *weinig* of *geen* kunstwaarde heeft en een belangrijk deel van het oudere gebouw *bederft*, zooals veel voorkomt met de hoogopgetimmerde architectuur van XVIII of XIX eeuwsche altaren in het koor van middel-euwsche kerken, dan putten wij uit het levende gebruik van het bouwwerk het recht om die afwijking onzer voorzaten te verwijderen en de sierlijke lumina weder te openen; immers het belangrijkste en meest sprekende deel der gothische kerk.

Beiderzijds dient dus te worden gewikt en gewogen. Het voorschrift, dat men maar eenvoudig alles aan de stichtingsperiode van het gebouw heeft gelijkvormig te maken, is onoordeelkundig en niet te verdedigen, daar aldus veel kunstwerken, door eeuwen aan de plaats gehecht, waarvoor zij werden ontworpen, van hun bestemming werden beroofd, en op de markt gebracht, waar zij eigenlijk niet thuis behooren, al is dat ook de weg naar eene officiële of particuliere verzameling.

In vele gevallen zullen er nog technische eischen van bijzonderen aard invloed hebben op de wijze van uitvoering der herstellingen. Bv. waar het oude materiaal niet deugdzaam gebleken is, of waar in 't oude werk door achteloosheid constructieve fouten zijn begaan, zullen deze in den geest van 't oude werk door beter materiaal en beter methoden voor de groepen *B.* en *C.* moeten worden vervangen; in 't *belang* van het behoud, *ten koste* der historische juistheid.

Bij de bespreking ter vergadering op 1 Juli zullen de hier geuite begrippen door voorbeelden nader kunnen worden toegelicht. Daar elk geval echter eene nauwkeurige omschrijving noodig maakt, werden zulke bepaalde voorbeelden hier zooveel mogelijk vermeden.

JOSEPH TH. J. CUYPERS, *C. B. Ing. B. N. A.*

II. PRAEADVIES VAN PROF. DR. W. VOGELSANG.

Van meening, dat het er hier slechts om gaan kan de beginselkwestie te bespreken, heb ik in 't onderstaande zoo min mogelijk voorbeelden aangehaald en zooveel mogelijk de theorie van het restaureeren trachten te ontwikkelen.

Men verwachtte dus geen praktische resultaten; waar géén *geval* ter sprake komt,

verschijnt ook geen *oplossing*. Wanneer er bereikt zou kunnen worden een soort van obligatorisch programma van te overwegen punten, die bij *iedere* restauratie in 't oog gehouden *moeten* worden, dan ware o. i. reeds de schoonste vrucht aan den overigens zoo weinig vreugde verschaffenden boom der discussies onverwacht rijp geworden.

Zoover zijn we zeker nog niet, maar wie weet wat er nog eens tot stand komt.

Alle restaureeren [herstellen in ouden vorm] heeft zich aan te passen aan de eischen van het te restaureeren object. Dit object toch kan van zeer verschillenden aard zijn en verschillende ziektegevallen vergen een verschillende therapie. Wagen we ons aan een schema dan zal het volgende wel ongeveer alle mogelijkheden omvatten.

De herstelling eischende monumenten kunnen zijn:

A. Ruïnes van om 't even welke schoone of historisch-merkwaardige bouwwerken, thans geheel zonder bestemming, verkeerende in een toestand waarin wederopbouw, zonder zelfstandig ingrijpen van een architect met nieuwe ontwerpen, onmogelijk zou zijn (b.v. kasteelen als Teylingen).

B. Oude gebouwen verkeerende in slechten toestand en door omstandigheden nochtans aangewezen ten behoeve van een of andere bestemming. Gebouwen, die dus in ieder geval *bruikbaar* gemaakt dienen te worden (b.v. een tot museum bestemd half vervallen kasteel, het door aanbouwsels en dichtmetselen ontsierde schip eener oude kerk).

C. Oude gebouwen in staat van verval, die echter nog steeds gebruikt worden voor het doel waar zij voor zijn opgericht en die, hoewel praktisch niet geheel ongeschikt, echter aesthetisch niet bevredigen of te klein zijn en herziening behoeven. (Bewoonde kasteelen of oude huizen, raadhuisen en kerken).

Nemen we geval A, de ruïne.

De kwestie van nut en bruikbaarheid is buitengesloten.

De waarde is een uitsluitend aesthetisch-historische.

De aesthetische waarde kan bovendien tweeledig zijn; d. w. z.

1. Het geheel kan door begroeiing met klimgewassen, door zijn verweerde kleuren, door zijn silhouet, schilderachtig doen op een of andere plaats en zoo tot een vast, populair requisiet van het landschap of van een stadsgedeelte geworden zijn.

2. De kunstwaarde van constructieve deelen, versierd of onversierd of van de aangebrachte beeldhouwkunst kan groot zijn.

In geval van restauratieplannen dient nu o. i. bovenal gevraagd te worden, of de nadruk wel voldoende op het aesthetisch belang kan gelegd worden. Immers een uitsluitend historische waarde, d. w. z. een waarde van herinnering, van bijkans symbolische verzichtbaring van vervlogen tijden, hecht zich — en terecht — aan de *betrouwbaarheid* van het monument. Een brok oude stadsmuur op zich zelf, dat enkel hinderlijk zou doen in de harmonie van een nieuw verrijzend stadsgedeelte, bescherme men niet tegen afbrokkelen door invoegen van nieuwe steenen en opmetselen van allerlei substructies, daar *iedere restauratie een vervalsching* van het relict, van de steenen oorkonde, beteekent en dus het ideaal resultaat der restauratie omgekeerd evenredig zou zijn aan de kosten er aan

besteed ¹⁾). Zulke uitsluitend of voornamelijk historische ruïnes late men aan hun lot over, waar het verkeer of de hygiëne niet anders eischen. Is dat wél het geval, dan ruime men ze, na fotografische opname en opmeting, zonder sentimentaliteit op.

Iets anders wordt het geval wanneer het aesthetische en niet het — immers steeds vanzelf en vrij spoedig weerkerende — aesthetisch-schilderachtige, maar het architectonische element of de sculptuur een belangrijke rol spelen.

Hier zijn o. i. tweeërlei wegen in te slaan naar gelang men zich op verschillend standpunt wenscht te plaatsen.

a. Het standpunt van den archaeoloog-kunstminnaar.

b. Dat van de alles industrialiseerende commissien tot bevordering van Vreemde-lingenverkeer ²⁾).

Voor den archaeoloog-kunstminnaar gelden gelijkelijk: de documenteele waarde van de *intakte* gedeelten van het monument en de intrinsieke schoonheid van het geheel, terwijl de min of meer schilderachtige toestand, door begroeiing met klimplanten, de schilderachtige rommelachtigheid en de door weerinvloeden veroorzaakte kleurrijkheid van het werk in hem slechts een vriend vinden voor zoover er geen belangrijke gedeelten van op zich zelf waardevolle kunstwerken of *détails* door worden bedekt of met algeheelen ondergang bedreigd. Hij zal dus trachten alles te *behouden* en daarbij uitgaan van het *belangrijkste*.

Is de architectuur van belang, de sculpturale decoratie minderwaardig, zoo zal hij zijn oogmerk op de *éérste* richten en met alle middelen der techniek het bouwwerk tegen inwatering en andere schadelijke invloeden trachten te beveiligen, wat op den langen duur — daar men ruïnes niet conserveeren kán — toch een machteloze strijd zal blijken; het gaat dan eenvoudig om het rekken van den levensduur. De decoratieve gedeelten blijven ter plaatse, waar zij in verband met het geheel, ondanks hun matige kunstwaarde, het effect kunnen verhoogen, zij verzeilen niet op een museumzolder of op een puinbinnenplaats — waar ze slechts als sta in den weg fungeren — zoolang hen een waardiger uiteinde *op hun post* togedacht kan worden.

Is de architectuur vormloos of minderwaardig, de decoratie goed, zoo zal het daarentegen overweging verdienen de brokstukken uit te breken en ze in een Museum tegen verdere schade te bewaren, terwijl men den klomp steen aan zijn lot overlaat, en desnoods, als er door het verwijderen der sculptuur hinderlijke gaten ontstaan of een »Heimatswert» dreigt vernietigd te worden, goede kopieën, nieuw en bestand tegen weer en wind, buiten opstelt. *Het restaureeren, schuren, afbikken van beeldhouwwerken verdient nimmer aanbeveling in principe.*

1) In de praktijk zal zich dit geval gewoonlijk door het schilderachtig effect, dat men gaarne behouden wil als men er aan gewoon is, compliceeren. Zoolang men *onzichtbaar* kan steunen en schragen is daar ook niet veel tegen te zeggen, het te loor gaan van zulke tot het gemoed sprekende schilderachtige plekje is voor velen een droevig verlies, maar men late het geheel per slot van rekening toch »*in schoonheid te gronde gaan*». Wederopbouw is domme maskerade en ergerlijke frivoliteit.

2) Hiermede de vele welingelichte en van dieper kijk blijkgevende colleges van dien aard, niet te na gesproken.

Natuurlijk zijn in de praktijk de moeilijkheden, die zich hier kunnen voordoen talloos en er is heel wat *inzicht* en *overweging* noodig om geen grove fouten te begaan. Maar hiermede zeg ik, wat voor alle in 't vervolg te behandelen gevallen mede geldt, dat er voor *goed* restaureren *geen regelen zijn te geven*, tenminste geen regelen zoo ingericht, dat zij ook onbekwamen en half bekwamen uitvoerders tot veilige ezelsbrug kunnen dienen. De persoonlijkheid van den bouwmeester, het inzicht en de geörienteerdheid der betrokken personen blijven daarom steeds de eenige waarborgen.

Anders wordt het waar men, uitsluitend uitgaande van commercieele beginselen, van het voor den leek *onooglijke*, vervallen monument een *panopticumachtige attractie* voor het »sight seeing public» wenscht te maken. In dat geval zijn natuurlijk alle middelen geoorloofd, men benoeme een architect te zamen met een handig theaterdecorateur en knoeie er naar hartelust op los. Het succes bij de overgrootte menigte is gewaarborgd, maar de meerderheid beslist in dit geval niet en zulk bedrijf kunnen we o. i. te dezer plaatse onbesproken laten.

B. Oude gebouwen tot nieuwe bestemming aangewezen.

Hier komt het aan op den toestand van het bestaande gebouw en de al of niet voldoende gegevens ¹⁾ voor wederopbouw, waarbij, zooals van zelf spreekt, de eischen van de nieuwe bestemming nooit uit het oog verloren mogen worden ²⁾. In de meeste gevallen zullen voor dergelijk doel geen geheel ruïneuse gebouwen in aanmerking komen, terwijl van restaureeren van de oude gedaante slechts dan sprake mag zijn, als er heel wat meer dan enkel de *plaats* van het oude behouden bleef. Want al weet men duizendmaal, dat er op de plek van een deffig 18de eeuwsch huis eens een nog veel merkwaardiger 15de eeuwsch kasteel heeft gestaan, niets wettigt toch de wandaad de bestaande roccoco- of Lodewijk XVI-architectuur en decoratie te sloopen ten bate van een naar prenten, beschrijvingen en schilderijen in elkaar geklungelde neo-gotiek. We nemen trouwens aan, dat men dergelijke kinderziekten reeds lang te boven is en dat heden niemand er meer aan denkt een 18de eeuwsch geschilderd plafond uit te breken, omdat er ergens aan een schoorsteenplint nog een gotisch profiel zit. Principieel moet ons de ééne stijl zoo lief zijn als de andere als het op restaureeren aankomt, het gaat er slechts om, van welke der beide of meerdere te constateeren stijlen méér en belangrijkers — dat de mogelijkheid van herstel biedt — wordt aangetroffen.

Voor zoover het restaureeren een gemakkelijk te verdedigen arbeid is, die bestaat

1) Met gegevens bedoel ik hier natuurlijk niet een of ander oud prentje, waarvan de nauwkeurigheid niet vaststaat, zelfs niet als het een ernstig kunstenaar tot auteur heeft, tenzij die architect was en er een opmeting bijvoegt. Zonder de noodige aanwijzingen, die fantazeeren overbodig maken, aan het bouwwerk zelf te vinden, grijpt geen verstandig architect in. Daarvoor blijft de Hoh-Königsburg in den Elzasz als afschrikwekkend voorbeeld bestaan.

2) Ik denk natuurlijk alleen aan gevallen waar de nieuwe bestemming met de bestaande vormen in overeenstemming te brengen is. Dat hangt van de keuze af; wec den architect die zich niet afvraagt, of het plan dat men hem wil doen uitvoeren werkelijk voor bevredigende oplossing vatbaar is.

in het wegnemen van hinderlijke toevoegsels, het bijlappen en ontblooten van beschadigde of overschilderde deelen, zijn er geen moeilijkheden van principieelen aard. Die ontstaan pas in geval actief optreden van den architect, voor het vullen van hiaten en dergelijke, noodzakelijk wordt of waar moet worden aangebouwd.

Richtsnoer kan ook dan slechts zijn de convictie, dat er zoo *min mogelijk gefantazeerd mag worden* en dat *de harmonie van het geheel gehandhaafd moet blijven*. Dat klinkt als de bekende meening van den aan wal staanden stuurman; *maar is niettemin het éénige wat zich in 't algemeen daaromtrent laat zeggen. Iedere uitwerking leidt noodzakelijk tot het stellen van gevallen, die dan toch uiteraard weer niet volledig zijn*. Zelfs kan het onder bepaalde omstandigheden mogelijk zijn, dat een architect den nieuwen aanbouw tegen het oude gerestaureerde gebouw ook als nieuw karakteriseert, zonder *dat hij* daardoor met den eisch der harmonie in conflict komt, terwijl omgekeerd het geesteloos dóórwerken met één enkel aan het oude gedeelte ontleend motief, dat precies gevolgd wordt, tot monsterachtigheden kan leiden.

Aangaande C. Oude gebouwen die nog voor het doel waarvoor ze zijn opgericht worden gebruikt [kasteelen, raadhuizen, kerken etc.] kan men nog grooter vrijheid niet alleen toelaten, maar zelfs tot zekere hoogte eischen. Voor zoover het bestaande, *waardevolle*, oude er niet door wordt geschonden of onzichtbaar gemaakt, moge ook onze tijd zijn stempel kunnen drukken op de nieuwe gedeelten en het conglomeraat dat de eeuwen tot stand hebben gebracht, zonder de harmonie van het geheel te verbreken, zoo noodig met een nieuwen, *dateerbaren* aanwas vermeerderen.

Ik herhaal, meer dan gemeenplaatsen, meer dan algemeenheden tenminste kan een *principieele* beschouwing over het restaureeren van bouwwerken niet bevatten. Interessante voorbeelden geve de architect uit zijn praktijk; maar het eenvoudigste wordt vaak genoeg verzaakt, het voor de hand liggende blijkt overal gepasseerd en zoo is er dan ook geen reden deze aan praktische gevallen te toetsen beginselen niet nog eens op te schrijven.

W. VOGELANG.

NEDERL. MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST. — AANWINSTEN.

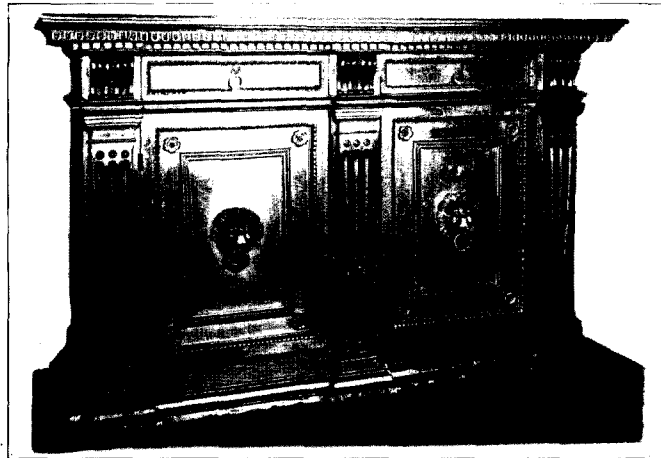
Een vorig maal behandelde ik hier de stoffen, welke de verzameling waren komen verrijken, ditmaal wil ik de aanwinsten der meubelverzameling bespreken. Het zal blijken dat, nu eenige gapingen in den ontwikkelingsgang van het meubel, zooals die in het museum te bestuderen valt, door belangrijke exemplaren zijn aangevuld, de serieën reeds een geheel van beteekenis vormen.

Vooreerst een lage kast met twee deuren van notenhout, Florentijnsch werk dat in de eerste helft der 16de eeuw zal zijn ontstaan.

Onze afbeelding (fig. 1) maakt eene nadere omschrijving overbodig. Het binnen-

werk van het meubel is, als altijd, van populierhout, aan den buitenkant is de oude vernislaag nog voorhanden welke aan het hout een diepe bronskleur geeft.

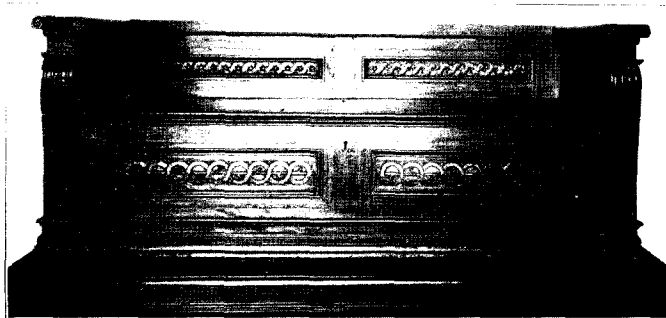
De kast heeft het monumentale van een klein gebouw, welken indruk de afwezigheid van pooten, hetzij leeuwenklauwen of krullen, het strenge karakter der drie pilasters schil tusschen de pilasters hier en ginds ons treffen. Ginds misten wij de basementen en eindigden de schachten op krullen welke als het ware in het vlak verzonken, eene verwording welke ons doet denken aan die

Afb. 1. Florentijnsche kast, 1ste helft 16de eeuw.

Vergelijken wij deze kast met die, welke ik in een vorig artikel besprak (blz. 160, jaarg. 1908, fig. 3) dan zal allereerst het ver-

welke wij ook opmerkten bij de hoekschilden der kleine cassette, vergeleken met het nog stuttende motief aan de hoeken van den grooten cassone (blz. 158 en 159, jaarg. 1908, fig. 1 en 2). Wij hebben hier te doen met een verschijnsel, dat zich in den loop der 16de eeuw accentueert en dat dan feitelijk de beteekenis van den barokstijl wordt, namelijk dat het vlak, liever nog de wand, als constructief deel zich volkomen laat gelden en alle, vroeger als stutten fungerende onderdeelen absorbeert. Eene vergelijking

Afb. 2. Italiaansche zitbank.

wil ik dan ook voornamelijk de aanwinst der zitbank, cassapanca, gewaardeerd zien, welke, naar het mij voorkomt, alweer een ouder karakter dan de groote cassone vertoont.

Het in fig. 2 afgebeelde meubel, van licht gehouden notenhout, is het onmisbare groote Italiaansche zitmeubel, waarin tevens kleeren geborgen werden en dat ook als bed

der twee bovenbedoelde thans in onze verzameling zich bevindende kasten laat dit streven zeer duidelijk uitkomen. Zij vullen in tijdsorde elkaar gelukkig aan.

Als zoodanig

dienst kon doen. Het woord cassapanca duidt vrijwel al deze functies aan. Zeer waarschijnlijk is ons exemplaar van Florentijnsch, althans Toskaansch maaksel. Zonder veel versiering, (alleen smalle randjes van met hout ingelegde blok- en bandmotieven loopen om de gesneden paneelen en langs den onderregel) ontleent de bank haar bekoring aan de schoone verhoudingen, aan de zuivere profielen, aan het fraaie, vaste, fijngekleurde materiaal en de gave behandeling. De constructieve onderdeelen: de pilasters met armleggers, de rugleuning, boven- en onderregel, in het midden verbonden, de vullende paneelen, alle blijven zich laten voelen zonder op den voorgrond te treden, zooals dat bij gothische meubelen het geval zou zijn, of zonder nog in het minst de neiging te vertoonen in het wandvlak verzwolgen te worden, zooals de Barok dat wil.

Een juist datum voor het ontstaan van dit meubel op te geven, zal ik niet wagen, maar ik kan er toch op wijzen, dat de karakteristieke eigenschappen van de overgangperiode, welk men de vroeg renaissance noemt, hier zeer duidelijk aan den dag komen. Van onze groote Italiaansche meubels acht ik deze cassapanca de oudste, eerder nog ontstaan dan de cassone (blz. 158, jaarg. 1908, fig. 1), waar alleen de hoekstijlen nog blijven spreken, maar waar de vòrward, door zijn randversiering tot èenheid gebonden, zich als zoodanig laat gelden. De cassapanca, de cassone, de laatst aangekochte kast met de leeuwenkoppen en de kast in jaargang 1908 beschreven, ziedaar de volgorde waarin men de meubelen als vertegenwoordigers eener ontwikkeling in den tijd denken moet.

Een zeer beduidende aanwinst was die van een armstoel (fig. 3). Dit meubel, dat toch reeds uit het midden der 16de eeuw dagteekent, treft ons allereerst door de groote eenvoud der constructie, door de stijfheid der vormen. Een gesneden en gedeeltelijk vergulde versiering daargelaten, is hier niet de geringste poging gewaagd om de samenstellende deelen op elegante wijze te doen fungeeren. Wanneer wij dezen stoel eens vergelijken met den gothischen armstoel welke reeds in de verzameling aanwezig was, dan ziet men dat bij slot van rekening het onderscheid hierin bestaat, dat de zitting niet meer het deksel van een kist is en, dat de paneelen, welke rug- en armléuningén vullen, ontbreken. De vervorming die van het bergmeubel, tevens zitmeubel, een uitsluitend zitmeubel maakt,

Afb. 3. Armstoel, midden 16de eeuw.

was dus in alle nuchterheid geschied. Het eerst zal in den vorm van den armlegger zich dan eenige vrijheid openbaren, eene flauwe buiging zou men een stap tot zelfstandige ontwikkeling van den stoel kunnen noemen, zooals die in den stoel van het Lodewijk XIV type, in den stoel van het Regentschap verder gaat en eindelijk in den stijl van Lodewijk XV tot volle uiting komt, om weer in den stijl van Lodewijk XVI eene reactie te beleven.

Van den Lod. XIV stoel biedt de verzameling reeds lang eene rijke verscheidenheid, wat de Lod. XV stoel beteekent werd duidelijk gemaakt door eenige aankopen, welke ik reeds vroeger hier besprak (jaargang 1907, blz. 193), het overgangstype uit den tijd van het Regentschap wordt thans vertegenwoordigd door een onlangs aangekochten fraai gebeeldhouwden fauteuil, met zitting en rugleuning van gevlochten riet. De

Afb. 4. Secretaire.

armleggers en de pooten, welke laatste nog door een kruis verbonden zijn, zijn weer iets losser van beweging dan in de voorafgaande periode, maar missen toch nog het elegant-bewegelijke dat den Lodewijk XV stijl kenmerkt, de rugleuning is nog vlak. De constructieve deelen vertoonen reeds zeer vrije vormen, maar blijven toch hunne zelfstandigheid behouden; zij loopen nog niet in elkaar over, zooals dat bij een levend organisch geheel het geval is en zooals de meubelmaker in den tijd van Lodewijk XV het tracht te bereiken. In dit verband kunnen wij de opmerking maken, dat het bergmeubel in zijn ontwikkeling altijd het zitmeubel vooruit is. Wij zagen, dat toen de stoel in de renaissance nog nauwelijks zich uit de gothiek had vrijgemaakt, de kast en de kist reeds een zeer eigenaardige ontwikkeling hadden gehad. Ook in de 18de eeuw wordt in het bergmeubel het eerst de vrijheid bereikt waarnaar men

zoekt. De hier afgebeelde secretaire (fig. 4) vertoont nog in de vormen van het inlegwerk en van het bronzen beslag de symetrie van den stijl van het Regentschap, maar schijnt toch reeds volkomen vrij van alle gedachte aan constructie gemodeleerd. Hoekstijlen, regels, lijsten zijn niet meer zichtbaar; het finer omspant alles, gelijk een huid de vormen van een levend jong organisme zou omspannen. Die vormen zullen zich ontwikkelen, de bijkomstige versieringen zullen de asymetrie zoeken, in aanleg is hier toch reeds alles gegeven. Men kan dit mooi vinden, of niet mooi vinden, er is hier iets gemaakt, waartoe het werken in vroegere perioden noodzakelijk moest leiden; er is hier een eindpunt bereikt, waarna de meubelfabrikant weer in het onvrije, in het architectonische zal overslaan.

A. PIT.

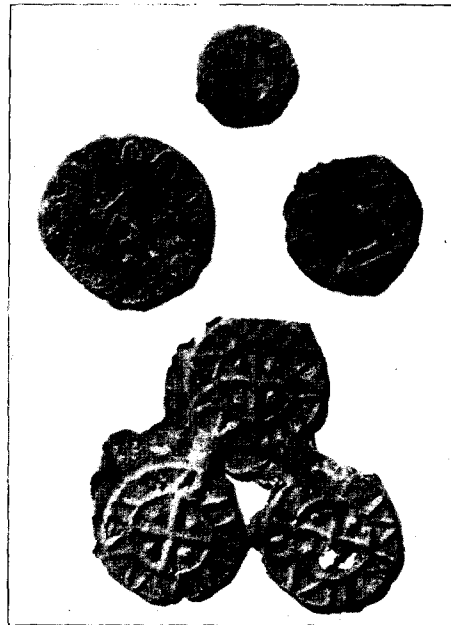
DE OP HET VALKHOF GEVONDEN LOODJES.

Twee vragen doen zich voor, bij de onlangs op het Valkhof gevonden munten: Wat voor stukken zijn het, en waartoe hebben ze gediend? De vondst bestond uit een aantal, meest zwaar geoxydeerde munten, waarvan van elk eene zijde op pag. 27 van dit »Bulletin» afgebeeld werd ¹⁾. Dit waren vier verschillende typen, waarvan sommige nog eenige onbeduidende variëteiten vertoonden, zooals mij te Nijmegen bleek, waar ik door de welwillendheid van den heer Mr. C. Bijleveld in de gelegenheid gesteld werd de munten te bezichtigen.

Het oudste type vormen de drie aaneengegoten stukken, die nabootsingen zijn van Carolingische deniers van Karel den Kale, zooals die bij Van der Chijs ²⁾ pl. XII, 26 worden afgebeeld.

De voorzijde vertoont een kruis, met vier bolletjes tusschen de beenen; in plaats van een omschrift, dat op de oorspronkelijke zilveren deniers den naam aangeeft (b.v. CARLVS REX FR.) is hier eene versiering aangebracht. Is de voorzijde gemakkelijk te herkennen minder eenvoudig is dit met de keerzijde. Welke munt heeft de graveur hier willen navolgen? De keerzijde vertoont eenige niet goed thuis te brengen lijnen en punten, misschien eene verbastering van [AI, zooals dit voorkomt op een denier van Karel den Grooten van een nog onbestemde muntplaats, afgebeeld bij Prou ³⁾ pl. XXI, 931.

Merkwaardig, dat nagenoeg alle exemplaren uit de vondst bestonden uit drie nog aan een verbonden stukken. In de vormen waarin deze munten gegoten zijn, waren dus drie negatieven gesneden, zoodat met ééne gieting, drie stuks te gelijk verkregen werden. Deze moesten vervolgens met eene schaar worden uitgeknipt en het te veel aanwezige lood worden verwijderd. De gietloopen tusschen de munten onderling zijn op de afbeelding zeer duidelijk zichtbaar. De links afgebeelde groote munt is eene zeer duidelijke navolging van een Toursche Groot, zooals deze in Holland, onder Floris V o. a. geslagen werden (zie v. d. Chijs ⁴⁾ pl. III, 2), in navolging van Toursche Grooten in Frankrijk onder Lodewijk IX geslagen. De voorzijde vertoont een kasteeltje of kerkje,

Bij de ontgraving gevonden munten.

1) Deze afbeelding is hierbij opnieuw afgedrukt.

2) P. O. van der Chijs. De munten der Frankische en Duitsch-Nederlandsche Vorsten. Haarlem, 1866.

3) M. Prou. Catalogue des Monnaies françaises de la Bibliothèque Nationale. Les monnaies Carolingiennes. Paris, 1896.

4) P. O. v. d. Chijs. De munten der voormalige graafschappen Holland en Zeeland. Haarlem. 1858.

omgeven door eene randversiering, zonder omschrift. De origineele zilveren munten hebben een rand van lelieschildjes en het omschrift † TVRONVS CIVIS. De keerzijde vertoont het Carolingische kruis en een omschrift uit eenige boogjes en streepjes samengesteld, terwijl de buitenrand op dezelfde wijze versierd is als die der voorzijde.

Het kleinste afgebeelde muntje is duidelijk te herkennen als de »Obole Tournois». De voorzijde (hier niet afgebeeld) heeft wederom het kasteeltje of kerkje met dezelfde versiering als op het voorgaande stuk, terwijl de afgebeelde keerzijde het Carolingische kruis vertoont met dezelfde rand tot versiering, als op de voorzijde gevonden wordt.

Bij Hoffmann ¹⁾ pl. X, 14 wordt een Obole Tournois afgebeeld, waarop onze graveur zich vermoedelijk wel geïnspireerd zal hebben.

Het laatste afgebeelde stuk vertoont aan de voorzijde eene verbasterde voorstelling van een kasteeltje of kerkje, met rechts en links een kruisje. De keerzijde heeft de zelfde type als de afgebeelde keerzijde van de Obole Tournois: een Carolingisch kruis, omgeven door een rand van boogjes.

Een dergelijk stuk, ook van lood, wordt bij v. d. Chijs pl. XX, 15 de Belfort ²⁾ 5772* en in den veiling-catalogus Joh. W. Stephanik (1904) p. 3 N°. 84 afgebeeld.

Waartoe kunnen nu die stukken gediend hebben en waar zijn ze vervaardigd? Aan »valsche munten» moet hier zeker *niet* gedacht worden, daar de vervaardiger dan zeker wel getrouw bestaande munten zou hebben nagebootst en allicht een meer op zilver gelijkend metaal zou hebben gebezigd. Uit de omstandigheid, dat een groot aantal der sub I beschreven stukken nog *niet* van elkander gescheiden waren en dus nog niet »voor het gebruik gereed», valt m. i. of te leiden, dat de munten niet ver van de vindplaats gegoten moeten zijn, en daarna werden »weggestopt». Maar — waarom? Hebben ze misschien dienst gedaan als speel- of rekenpenningen, die op het Valkhof zelf vervaardigd zijn? Voor kerkelijk gebruik zullen ze wel niet bestemd geweest zijn, daar er dan allicht een of andere heilige of kerkelijk symbool op zou voorkomen.

Mij komt het 't waarschijnlijkst voor, dat deze merkwaardige loodjes voor tel- of rekenpenningen gediend hebben, gecopieerd naar bestaande munten, even als dit met de oudste Fransche »jetons» en de Neurenbergsche »rechenpfennige» het geval was.

's-Gravenhage.

A. O. VAN KERKWIJK.

STEDELIJK MUSEUM TE HAARLEM.

In de vergadering van den Raad der gemeente Haarlem van 18 November 1908 is een voorstel van B. en W., om voor den museumbouw op de gronden van het voormalige gereformeerde weeshuis f210.000 beschikbaar te stellen, aangehouden. B. en W. hebben toen aan den directeur van Openbare Werken opgedragen, zijn plannen voor den

1) H. Hoffmann. Les Monnaies royales de France. Paris, 1878.

2) A. de Belfort. Description générale des Monnaies mérovingiennes. Paris, 1892. 4 vol.

bouw van het museum op de daarvoor bestemde plaats zoodanig te wijzigen, dat de kosten zoo dicht mogelijk zouden komen bij het oorspronkelijk door hem ingediende plan, dat indertijd ten gevolge had gehad, dat tot den aankoop van het terrein was besloten, en volgens hetwelk de kosten werden geraamd op *f*130.000.

De Directeur van O. W. heeft derhalve een nieuw plan ontworpen. Met behoud der hoofdgedachte zijn daarbij prijsgegeven eenige der in het eerste plan ontworpen zalen en vertrekken. Immers aan de achterzijde, dus Noordervleugel, is nu slechts één zaal geprojecteerd met bovenlicht. In 1908 waren dat twee zalen. De zalen voor tijdelijke tentoonstellingen, die men zich daar toen ook dacht, zijn bij het nieuwe plan vervallen.

De ingang aan het Groot Heiligland zal tegelijkertijd worden bestemd tot uitgang.

De in het plan van 1908 ontworpen algemeene ontvangkamer is gewijzigd en zal nu dienen als verblijf van den directeur en dienst doen voor gala-ontvangsten. De oude, mooie trap naar het bovengedeelte blijft en zal worden gerestaureerd. Er komt nog een trap bij en de kelder met omgeving zal worden benut voor centrale verwarming. Het geheele gebouwencomplex komt geheel vrij te liggen en zal, volgens den Directeur van O. W., absoluut brandvrij zijn. Daarvoor zullen o. m. boven de zolderingen van de vier kabinetten, waarin aan de Zuidzijde de schilderijen van Frans Hals zullen worden ondergebracht, vloeren van gewapend beton worden gemaakt.

De raming der kosten van uitvoering bedraagt thans, na aftrek van *f*115.000 voor aankoop van het weeshuis, *f*151.000. Daarvan rekent de Directeur van O. W. voor sloopen *f*12.000 en voor verbouw *f*139.000.

Wat de exploitatierekening aangaat, rekent de Directeur van O. W. op: *f*1000 voor den directeur; *f*700 voor vaste opzichters; *f*1200 voor hulpopzichters; *f*1200 voor wakers. Voor onderhoud is *f*3800 uitgetrokken. De exploitatie zal naar zijn berekening een jaarlijksch saldo van *f*3500 opleveren.

Nadat de Commissie van toezicht op het Museum aan B. en W. omtrent dit plan een gunstig advies had uitgebracht, is het den 11^{en} Mei 1910 in den gemeenteraad behandeld en daar, na een discussie van 2 $\frac{1}{4}$ uur en na verwerping van twee moties, aangenomen met 15 tegen 13 stemmen.

Den 18^{en} Mei werd door den gemeenteraad een reglement op het beheer en den inwendigen dienst van het Museum aangenomen, dat in hoofdzaak het volgende bepaalt:

Het beheer van alles wat het gemeentelijk museum betreft zal voortaan niet meer berusten bij een commissie van toezicht, doch bij het college van B. en W.

De dagelijksche leiding der zaken zal worden opgedragen aan een directeur onder verantwoordelijkheid van het college van B. en W. en het toezicht op het museum zal zijn opgedragen aan een commissie, die door het college van B. en W. zal worden gehoord zoo vaak het dit noodig oordeelt.

De directeur — een nieuw te creëren betrekking — zal door den Raad worden benoemd, geschorst en ontslagen. Hij zal worden belast met het bewaren van de schilderijen en van alle andere voorwerpen tot het museum behoorende en met het toezicht over de

maatregelen tot redding der kunstwerken bij brandgevaar. Bovendien zal hij het college van B. en W. moeten dienen van raad en bericht over de tot zijn werkring behorende zaken en voorstellen hebben te doen, welke hij in het belang van het museum wenschelijk acht.

Herstellingen aan schilderijen geschieden uitsluitend in opdracht van het college van B. en W., gehoord de commissie en den directeur en onder toezicht van den directeur, een verandering dus bij voorheen, waarbij de commissie de opdracht gaf voor het restaureren van schilderijen en B. en W. daarop hadden toe te zien.

Ter voorkoming van brandgevaar zal de aan te stellen directeur hebben zorg te dragen, dat een beambte elken avond een of meer ronden door het museum doet.

Omtrent den werkring van de commissie van toezicht geeft de nieuwe verordening aan, dat zij zal moeten bestaan uit ten minste 5 leden, waarvan er ten minste één lid moet zijn van den gemeenteraad.

De werkzaamheden der commissie zullen worden geregeld bij een reglement van orde, door de commissie vast te stellen en door B. en W. goed te keuren.

De commissie heeft het college van B. en W. te dienen van raad en bericht over de tot haar werkring behorende zaken en tevens voorstellen te doen, die zij in het belang van het museum noodig acht.

Met wijziging van het voor eenige jaren bepaalde werd thans voorgesteld, dat het museum zal zijn geopend tegen betaling op alle werkdagen van 15 April tot 14 Oct. van 10—4 uur en van 15 Oct.—14 April van 10—3 uur; op erkende Christelijke feestdagen geen Zondagen zijnde, van 15 April—14 Oct. van 12—4 uur, en van 15 Oct. tot en met 14 April van 12—3 uur. Kosteloos zou het museum geopend zijn elken Zondag, niet meer zooals thans van 10—3, doch van 12—3 uur, en den eersten Woensdag van elken maand, zooals dit ook thans gebruikelijk is.

Het voorstel van B. en W. is aangenomen met dien verstande, dat het museum des Zondags van 10—3 uur open blijft, ook de oudheidkamer.

W. MARTIN.

OPENINGSREDE VAN DEN VOORZITTER MR. DR. J. C. OVERVOORDE,
OP DE ALGEMEENE VERGADERING TE GOUDA.

Mijne Heeren.

Een hartelijk woord van welkom aan U allen, die hier opgekomen zijt om als ernstige mannen U te wijden aan de belangen van den Bond en aan de bespreking van het belangrijk onderwerp, waarvan door de praeadvies van de Heeren Cuypers en Vogelsang de behandeling zooveel is vergemakkelijkt.

De vergadering van heden is eenigszins een keerpunt in de geschiedenis van den Bond, waarvan de jaarlijksche vergaderingen wel eens in gezellige onder-onsjes trachtten te ontaarden, daar, door het vele schoone, wat in de plaats van bijeenkomst te bezichtigen viel, de tijd voor de vergadering zelf soms wat krap moest gesteld worden.

Thans zijn de rollen verdeeld; deze avond blijft, na de vriendelijke ontvangst door den burgemeester, aan ernstige besprekingen gewijd, en morgen zullen wij ruimschoots gelegenheid vinden, om, na het ernstige werken, ook de aangename zijde van het samenzijn te genieten en ons te verlustigen aan het vele belangrijke, dat Gouda en Oudewater op oudheidkundig gebied ons kunnen aanbieden.

Een woord van hartelijken dank aan de Heeren, die, onder voorzitterschap van het geachte hoofd dezer gemeente, de voorbereiding van deze vergadering ter hand namen, en speciaal aan de Directie van de Kon. Stearine kaarsenfabriek en den Heer van Eyck, die door het beschikbaarstellen van drie motorbooten, het mogelijk maakten morgen ook een bezoek aan het schilderachtige Oudewater te brengen.

Een woord van dank ook aan de besturen en colleges, die hunne gebouwen en verzamelingen voor ons openstellen, en aan den ZeerEerw. Heer Groll, pastoor der O. R. Clerezy, die ons toegang zal verleen tot de nog te weinig bekende rijke kunstschatten van zijne kerk.

Vergunt mij thans een oogenblik uwe aandacht te vragen voor het voornaamste, wat sinds de vorige jaarvergadering op oudheidkundig gebied de aandacht trok.

De geschiedenis van den Bond ga ik hier stilzwijgend voorbij, teneinde niet vooruit te loopen op het verslag van den Secretaris. Alleen moge hier, als een zaak van algemeen belang, niet onvermeld blijven wat door den Bond en de door haar benoemde Commissie is verricht om stemming te maken voor eene wettelijke regeling van de bescherming der monumenten, en gaarne herhaal ik hier de reeds door mij op de vergadering te 's-Gravenhage aan de Commissie gebrachte hulde voor het doorwerkt en zaakkundig rapport.

Een tweetal zaken hebben later weder nader de noodzakelijkheid eener dergelijke regeling aangetoond. Vooreerst het voorstel van den minister van oorlog om het Arsenal te Amsterdam voor afbraak te verkoopen, een voorstel dat ons niet slechts trof om het belang van het gebouw, maar tevens, en te meer, omdat het Rijk, dat zooveel doet tot behoud van monumenten, hier zelf het voorbeeld dreigde te geven van het onnoodig prijsgeven van een monument. Onnoodig, want de belangen van den diamanthandel, die den afstand van dit gebouw schenen te eischen, waren hiermede zoo weinig verbonden, dat, slechts enkele dagen na de verwerping van het voorstel tot verkoop, reeds bekend werd, dat het ijverig bestuur een ander complex van huizen voor een diamantbeurs had aangekocht! De handelsbelangen, waarvan zoo hoog werd opgegeven, bleken alleen hierin te bestaan, dat het bestuur een voordeeliger handel hoopte te kunnen sluiten met het departement van oorlog dan met andere meer gewikste huiseigenaars. Gelukkig is door het vereenigd protest van deskundigen en het krachtig optreden in de Kamer ons land voor een overijld besluit behoed, dat eene ernstige belemmering zoude geworden zijn voor de pogingen om onze monumenten te redden, ook daar, waar het particulier belang voor den bezitter eerder het opofferen van een gebouw zoude schijnen te vorderen. Met welk recht zoude daar nog een beroep gedaan kunnen worden op den bezitter, als het Rijk zelf het voorbeeld gaf zijn monumenten te verkwanzelen?

Het is een publiek geheim, dat de minister van oorlog dit ongelukkig voorstel van zijnen voorganger heeft overgenomen, en van een hooggeplaatst kundig militair is niet te vorderen, dat hij tevens begrip heeft van monumenten, maar is het juist daarom niet te meer plicht, dat aan een minister de bevoegdheid worde ontzegd om over onder zijn beheer staande monumenten te beschikken, zonder vooraf het advies ingewonnen te hebben van het departement waartoe de monumentenzorg behoort? Bij verkoop kan de Kamer nog tijdig ingrijpen, doch bij verbouwingen kan een monument door een departement onherstelbaar zijn verknoeid, zonder dat Binnenlandsche Zaken de gelegenheid heeft gehad om van advies te dienen. En dit bezwaar klemt te meer, daar uit de beraadslaging over het Arsenaal gebleken is, dat het kan voorkomen, dat een departement over de oudheidkundige waarde van een gebouw ingaat op het advies van een ambtenaar, die, welke verdiensten hij op ander gebied ook moge hebben, zoozeer de bewijzen geeft van zijne totale ongeschiktheid op oudheidkundig gebied, dat een der kamerleden in de openbare zitting de begane fouten voor onkunde te groot vond en slechts aan opzettelijke onbetrouwbaarheid wilde denken.

Dergelijke toestanden zijn een beschaafd land onwaardig en zijn de beste bewijzen voor de noodzakelijkheid eener wettelijke regeling. Het feit, dat het Arsenaal met 41 tegen 30 stemmen behouden bleef, noopt ons echter tot dubbele vreugde, én om het voorkomen van vandalisme én om het hierdoor geleverd bewijs, dat de belangen van onzen nationalen monumentenschat ook in onze volksvertegenwoordiging warme verdedigers vinden.

Een tweede, doch minder blij-eindend drama levert de geschiedenis van het Reventer te Zwolle, waarover in den Gemeenteraad van 8 Juni l.l. het doodvonnis werd uitgesproken. Het geldt hier een gebouw, waarvan enkele onderdeelen een overwegend architectonisch belang hebben en waaraan ook tal van geschiedkundige herinneringen verbonden zijn, die voor het behoud pleiten. Het Gemeentebestuur heeft zich bereid betoond om het gebouwencomplex aan het Rijk over te dragen, doch heeft de onderhandelingen afgebroken toen de door het Rijk geboden som te laag bleek. Daarna is de plaats aangewezen voor den bouw van nuttige scholen en voor verbreding der verkeerswegen, en ongetwijfeld golden er ernstige redenen om hiervoor eene oplossing te zoeken. Is echter wel alles gedaan om te zien of die verkeersverbetering en die schoolbouw niet mogelijk was *met* behoud van het belangrijkste gedeelte van het Reventer, dat toch, aan vrij drukke wegen in het midden der stad gelegen, voor schoolbouw wel niet de geschikste plaats aanbodt? Wanneer dringende eischen van het heden in strijd komen met het behoud van gebouwen als het Zwolsche Reventer, moet het algemeen belang voorgaan, doch ook alleen dan, wanneer glashelder gebleken is, dat ook zonder opoffering van het gebouw niet aan de andere eischen tegemoet gekomen kan worden. Wellicht is echter ook hier het laatste woord niet gesproken en is een kleine hoop op behoud niet misplaatst.

Gelukkiger berichten bereikten ons uit Woubrugge, waar de noodzakelijke restauratie van het aardig 17de eeuwsch dorpskerkje dreigde te mislukken door het besluit van den Raad, waarbij gemeente-subsidie geweigerd werd, en waardoor ook subsidies van Rijk en Provincie niet te verkrijgen waren. Het gold hier een werk uitsluitend van behoud, het

versterken van de fundeeringen der beeren, die verrot waren door het verlagen van het waterpeil in Rijnland. Nadat de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie een adres had ingediend om op deze weigering terug te komen, verzocht de burgemeester, die ook tevoren de subsidie krachtig had verdedigd, den voorzitter der Provinciale Commissie om de Gemeenteraadszitting te willen bijwonen en daar het voorstel nader toe te lichten en te verdedigen. Deze tweede vergadering was gunstiger voor het monument en de subsidie werd thans met algemeene stemmen verleend. Zoowel dit besluit als de gelegenheid hier geboden om bij de beraadslaging zelf voor het behoud van het monument te pleiten, mogen met instemming vermeld worden.

In Dordrecht werd het voorstel om een der schoonste havens te dempen om een verkeersweg te scheppen, waarbij ook het belangrijke huis aan de Groenmarkt, uit de 1ste helft der 16de eeuw, had moeten vallen, met groote meerderheid verworpen, waarbij de meerderheid van den Raad toonde meer gevoel voor stedschoon te bezitten dan de voorsteller, die anders niet vrij is van aspiraties op kunstgebied. Niet minder gelukkige blijken van belangstelling gaven zij, die de fondsen bijeenbrachten, waardoor het kasteel Doorwerth kon aangekocht worden. Over de verdere plannen met dit kasteel zijn de gevoelens verdeeld. Van de bestuurders mag geeischt worden, dat zij niet toegeven aan phantastische aspiraties om een quasi oud kasteel op te bouwen uit de nog aanwezige fragmenten, waardoor de waarde van het monument zoude verdwijnen en de goede bedoelingen slechts zouden gestrekt hebben, om het voor een langzaam natuurlijk verval te behoeden ten koste van eene plotselinge vernietiging als monument.

Ook dit jaar ontvielen ons weder eenige monumenten. De oude Bottelpoort te Nijmegen werd afgebroken, het huis Roodenburg te 's-Hertogenbosch werd gesloopt en het aardig slot te Bergambacht werd door den nieuwen verkrijger der heerlijkheid geraseerd en vervangen door eene moderne boerderij. Te Vlaardingen moest de sierlijke oude kraan, haast een unicum in Nederland, voor een smakeloos modern ijzeren gevaarte plaats maken en te Rotterdam werd de Prinsenkerk aan de stad voor slooping verkocht en werd tot verkoop van het oude Schotsche kerkje besloten. Hiertegenover valt te wijzen op het behoud van den gevel van het Oude Spinhuis te Amsterdam en van de Mariakerk te Nijmegen en op het raadsbesluit tot behoud van de Trouwzaal te Zwolle. Voor het behoud en de restauratie van verschillende bouwwerken werd door Rijk, provincies, gemeenten en particulieren steun verleend; gij spaart mij hier de opnoeming dezer monumenten, waarvan gij de belangrijkste in het Bulletin vermeld vindt.

De opbloei van de moderne glasschilderkunst kwam ten goede aan de belangstelling voor de oude voortbrengselen dier kunst. Voor het herstel der vensters N°. 7 en 23 in de kerk te Gouda werden *f*16.000 en *f*10.000 geschonken en van de vensters in de N. II. kerk te Maasland werd de restauratie ter hand genomen.

Op het gebied der opgravingen valt in het bijzonder te wijzen op de belangrijke vondsten op het Valkhof te Nijmegen en op de werkzaamheden van de Vereniging Arentsburgh te Voorburg.

De verdere ontwikkeling van de Stichting voor Archeologie wordt met belangstelling tegemoet gezien.

Musca en vereenigingen verkeerden in het algemeen in gunstigen toestand en van vele zijden werden bewijzen gegeven van groote belangstelling. Hoewel op het gebied der moderne kunst, mag hierbij niet onvermeld blijven het vorstelijk geschenk van den Heer en Mevrouw Drucker ten behoeve van het Rijksmuseum te Amsterdam, hetwelk slechts te vergelijken is met het schitterend geschenk door den Heer en Mevrouw Mesdag reeds vroeger aan het Nederlandsche volk gedaan.

Te Gorinchem werd de vereeniging Oud Gorcum opgericht. De veiling van het huis Bethlehem met zijn prachtigen 16den eeuwschen gevel, gaf daar aanleiding dat eenige Heeren zich vereenigden om door aankoop van het huis te verhinderen, dat dit in sloopers handen viel. De bestemming van dit gebouw tot museum was het waardig gevolg van dit pogen, waarvan het Rijk de beteekenis erkende door eene subsidie van / 3000.— voor de restauratie van den gevel te verleenen.

Te 's-Gravenhage en te Haarlem werd de stichting van een nieuw museum besproken; in de residentie bleef het nog bij algemeene besprekingen, die echter toonden, dat ook hier de belangstelling niet ontbreekt, en in de bloemenstad werd het voorstel van B. en W. om het oude Weeshuis tot museum te verbouwen aangenomen, niettegenstaande dat van verschillende zijden op het stichten van een geheel nieuw, naar de eischen des tijds ingericht museum, werd aangedrongen. De tijd zal leeren in hoeverre de tegen het plan van B. en Ws. geopperde bezwaren al of niet gegrond zullen blijken. In elk geval mogen wij vertrouwen, dat de uitvoerige discussies zullen helpen voorkomen, dat uit het oude gebouw een ongeschikt museum groeie, en dat teleurstellingen, als te Dordrecht, voorkomen worden.

Het laatste besluit van den Dordtschen raad om een belangrijk bedrag beschikbaar te stellen voor verbetering van het schilderijenmuseum bewijst dat ook daar de belangstelling groot is. Onwillekeurig vraagt men echter of de aldaar ondervonden teleurstelling niet voorkomen had *kunnen* worden, door tijdig het advies in te winnen van deskundige architecten en museumbeheerders, en of deze niet voorkomen had *moeten* worden, waar het gold de bewaring van eene zoo belangrijke verzameling. Het behoud hiervan toch is een zaak van algemeen belang, die niet alleen de beheerders, maar die aan alle belangstellenden ter harte gaat. Het is daarom zeker te waardeeren, dat te Haarlem het bestuur niet geschroomd heeft om het Halsenrapport te laten publiceeren. Gelukkig dat hieruit tevens bleek, dat al was niet alles te loven, toch van eene blijvende ernstige beschadiging der schilderijen geen sprake was.

Te Nijmegen werd het aanbod van een terrein voor een te stichten museum niet aanvaard en werd besloten om de Mariakerk voor Museum in te richten. Wij juichen het toe, dat hierdoor dit belangrijk gebouw behouden bleef, doch betreuren het dat op deze wijze naar eene samenvoeging van heterogene belangen wordt gestreefd, waarbij óf die van het monument óf die van de inrichting van het museum in gevaar dreigen te komen.

De leiding van het Mauritshuis ging over in handen van Dr. W. Martin. In het

Bulletin werd een artikel gewijd aan de groote verdiensten van den afgetreden directeur Dr. A. Bredius tegenover dit beroemd museum.

Ten slotte valt nog te wijzen op de nieuwe regeling van de Oudheidkamer te Rotterdam, waardoor deze voortaan, als zelfstandige instelling, zich gemakkelijker zal kunnen ontwikkelen, op de openstelling van de nieuwe zalen in het Rijksmuseum te Amsterdam en op de opening van het Museum Lambert van Meerten te Delft, van de Oudheidkamers te Zaltbommel, Wieringen, Enkhuizen en Breda.

Onder de tentoonstellingen vallen te noemen die van Juli 1909 te Maastricht, de tentoonstelling van stillevens en later die van miniaturen te Rotterdam en die van kinderportretten te Amsterdam. Niet onvermeld ook mag hierbij blijven de schitterende inzending van de Nederlandsche regeering op de Tentoonstelling van Oude Kunst te Brussel en op de Israëls-tentoonstelling te Venetië, waarbij gebroken werd met het beginsel van liefst niet uit te leenen, hetwelk zoo weinig strookte met de alhier zoo dikwijls uit het buitenland ondervonden tegemoetkoming.

Zoo valt, naast enkele teleurstellingen, dit jaar te wijzen op veel goeds, op veel belangstelling en op een krachtig leven op oudheidkundig gebied. Moge dit nog door velen na mij getuigd kunnen worden en moge daarbij onze Bond steeds, in edele wedijver met andere vereenigingen, vooraan staan waar het geldt de verdediging van bedreigde belangen en het aanwakkeren van de belangstelling voor het behoud van den nationalen monumentenschat.

JAARVERSLAG VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND,
UITGEBRACHT IN DE ALGEMEENE VERGADERING
VAN 1 JULI 1910 TE GOUDA.

Dames en Heeren,

Werd voorheen met belangstelling des secretaris' jaarverslag door u verwacht en aangehoord, onder de nieuwe bedeeing mag de functionaris dat niet meer hopen. Hetgeen vroeger één verslag was, is nu gescheiden in een openingsrede van den voorzitter en een verslag van den secretaris. De voorzitter spreekt eerst en hij maait met een grandioos gebaar al het gras voor des schrijvers voeten weg.

Vreest niet dat ik protesteer, dat ik mij niet schikken wil en u nog eens naar mijn trant opdisschen ga, wat hij al heeft voorgediend. 't *Bis repetita* gelde niet op een avond, dat wij nog zooveel goeds kunnen hooren en moeten overwegen. Bovendien de zaak is zoo op zijn best geregeld, als de voorzitter de leiding heeft en de lijnen voor de toekomst trekt, terwijl de secretaris eenvoudigweg de feiten vastlegt van het eigenlijk vereenigingsleven. Hier zijn ze.

In de eerste plaats dient eraan herinnerd, dat de nieuwe statuten in dit jaar, den dag

na de op 7 September verkregen koninklijke goedkeuring, van kracht werden. Zij maakten het gewoon lid worden van enkele corresponderende leden mogelijk, terwijl enkele oud-beheerders als gewone leden zouden hebben moeten aftreden, indien niet het Bestuur met graagte gebruik had gemaakt van zijn bij art. 4d. gekregen bevoegdheid hen als leden te handhaven.

Het aantal gewone leden vermeerderde met ééne vereeniging, de Commissie tot restauratie van de St. Janskerk te Gouda, en met 4 personen, terwijl daartegenover ons nog eerst gisteren de treffende tijding bereikte van het overlijden van pastoor van Heukelum van Jutfaas. Aangesloten zijn nu 34 vereenigingen en 36 personen.

Het aantal corresponderende leden verminderde door het bedanken van een 4-tal; door den dood verloren wij er 6, de heeren Hezenmans, Hattink, de Ridder, Kerkhoff, Begeer, en Heuff; daartegenover stond dat 53 dames en heeren hunne benoeming aannamen. Het aantal bedraagt dus nu 376.

In het Bestuur werd in plaats van den heer van Rijkevorsel, die niet voor herbenoeming in aanmerking wenschte te komen, door de Algemeene Vergadering gekozen Dr. H. E. van Gelder. Een nieuwe verdeling der bestuursfuncties was daardoor noodig, vooral daar Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, het voorzitterschap wenschte neer te leggen. Tot voorzitter werd gekozen Mr. Dr. J. C. Overvoorde, tot ondervoorzitter de heer F. A. Hoefer, tot penningmeester Mr. P. C. J. A. Boeles, terwijl Dr. H. E. van Gelder met het secretariaat belast werd.

In de Bulletin-redactie kwam geen verandering. Slechts werd, ten einde steeds het Bestuur in de redactie vertegenwoordigd te doen zijn, voor het geval van afwezigheid van Mr. Overvoorde, als zijn plaatsvervanger Dr. van Gelder aangewezen.

In de na de vergadering te Alkmaar verschenen afleveringen van het Bulletin werden bijdragen opgenomen van de H.H.: Mr. N. Beets, H. L. Coster, Jos. Th. Cuypers, D. W. van Dam, F. A. Hoefer, J. L. van Ishoven, Dr. R. Jesse, Jan Kalf, Dr. L. A. Kesper, J. O. Kronig, Dr. W. Martin, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Dr. A. Pit, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt, W. Scheepens, Jhr. Mr. J. Six, J. F. M. Sterck, Dr. W. Vogelsang, Dr. C. W. Vollgraff, J. J. Weve, Dr. E. Wiersum en C. F. L. de Wild. Het belangrijk verslag der Commissie ter voorbereiding van wettelijke bescherming van monumenten en de praeadviezen van de H.H. Jos. Th. Cuypers en Dr. W. Vogelsang werden in het Bulletin gepubliceerd. Aan de illustraties werd veel zorg besteed en de drukker, de heer Théonville te Leiden, zorgde voor een goede behandeling van het drukwerk.

De Commissie voor de gebouwen der Oost- en West-Indische Compagniën bericht dat haar rapport voor het grootste deel gereed is en dat nog slechts van de gebouwen in Hollands Noorderkwartier de beschrijving moet inkomen. Zij hoopt echter dat de definitieve vaststelling niet lang meer op zich zal behoeven te laten wachten.

Ook de samenstelling van het technisch-bouwkundig woordenboek vordert goed, al kan de voltooiing ervan nog niet in korten termijn in uitzicht worden gesteld.

Gelukkiger was de Commissie voor de wettelijke bescherming van monumenten, die 15 Februari 1910 haar rapport inzond, dat belooft een belangrijke factor te worden voor het tot stand komen der zoo noodzakelijke regeling. Het bestuur belegde naar aanleiding van dit rapport een openbare vergadering op 22 April, waar 37 vereenigingen vertegenwoordigd waren en tal van particulieren waren opgekomen. Een vijftal sprekers lichtte het rapport nader toe, waarna eene motie van adhaesie werd aangenomen. Sedert heeft het bestuur aan deze motie uitvoering gegeven door aan den Minister van Binnenlandsche Zaken een rekest te zenden, waarin op totstandkoming van wettelijke monumentenbescherming wordt aangedrongen onder overlegging van het rapport, dat met de gehouden redevoeringen bij Mart. Nijhoff in brochurevorm is verschenen.

Wat de verdere actie van den Bond betreft, dient in de eerste plaats die tot behoud van het Arsenaal te Amsterdam vermeld. Dadelijk na de indiening van het wetsontwerp, dat den verkoop ervan voorstelde, zond het Bestuur een adres aan de Tweede Kamer om dat te verwerpen. Voorzitter en secretaris gingen bovendien op audientie bij den Minister van Oorlog om hem de bezwaren voor te leggen, terwijl de laatste er in slaagde enkele Amsterdamsche Gemeenteraadsleden te bewegen om de door den Raad aangenomen motie voor te stellen. Ten slotte heeft ons bestuur eenige dagen vóór de openbare behandeling van het wetsontwerp aan alle leden der Tweede Kamer een overdruk gezonden van een artikel van den heer H. Polak in »de Amsterdammer» van 15 Mei, waarin het ontwerp bestreden werd als niet in het belang van den diamanthandel en de diamantindustrie. Wie de kamerdebatten gevolgd heeft, weet, dat deze dingen voor de wakkere verdedigers een welkome steun zijn geweest. Hun aanvoerder, ons lid Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, zij ten slotte het leeuwendeel van het succes gaarne geschonken.

Voorts heeft het Bestuur medegewerkt tot het behoud van het kasteel Doorwerth, en geadresseerd aan den Raad der gemeente Zwolle tot redding van het Reventer aldaar. Verschillende malen werd overigens het advies van het Bestuur ingewonnen door corresponderende leden en anderen; in de meeste gevallen konden de vragers op bevredigende wijze in verband gebracht worden met plaatselijke en provinciale vereenigingen en autoriteiten.

Nog op andere wijze kon het Bestuur het doel van den Bond bevorderen, nml. door de uitgave van het door Dr. A. A. van Rijnbach bewerkte *Repertorium*, dat voor onderwerpen van kunsthistorie en monumentenzorg het *Repertorium* van Petit voortzet tot 1908. Door den Heer van Rijnbach is toegezegd om jaarlijks voor een supplement te zorgen.

Besloten werd voorts om op de jaarvergaderingen meer systematisch onderwerpen van oudheidkundig belang te behandelen. De vergadering te Gouda zal daarvan de eerste proeve geven door een gedachtenwisseling over de vraagstukken samenhangende met restauratie: de heeren Jos. Cuypers en Prof. Dr. W. Vogelsang werden bereid gevonden schriftelijke praeadviezen uit te brengen.

Zooals men ziet, onze Bond is vol leven. Moge het zoo blijven.

H. E. VAN GELDER, *Secretaris*.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Musea en Tentoonstellingen.

Museum te Breda. — Den 30^{en} April l.l. is het Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde voor het publiek geopend in de nieuwe lokalen aan de Veemarktstraat. Het Museum bevat plaatselijke oudheden, zooals gildezaken, gevelsteen, prenten, munten enz., betrekking hebbende op de Baronie van Breda.

Opening van het Waaggebouw-Museum te Enkhuizen. — In December 1908 benoemde de Gemeenteraad van Enkhuizen de H.H. P. Hoytema van Konijnenburg, D. Brouwer, Corns. Kuyper, M. A. van Leeuwen, G. M. Tamson en J. E. van de Wetering de Rooy tot leden eener commissie, waaraan werd opgedragen het zestiende-eeuwsche Waaggebouw te doen restaureeren en in 't bijzonder het interieur van de kamers op de bovenverdieping, oudtijds in gebruik bij het Chirurgijns-College, maar sedert jaren verwaarloosd en vervallen, weder in beteren staat te brengen.

Den 18^{en} Mei 1910 was de commissie, die zich had laten voorlichten door Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Dr. C. E. Daniels van Amsterdam, met haar werkzaamheden gereed gekomen en kon het Museum officieel voor het publiek worden opengesteld.

Het grootste deel der benedenruimte is bestemd voor Waag. In de zuidelijke helft bevinden zich twee kleine vertrekken, laatstelijk in gebruik voor bureau van den gemeente-architect, vóór dien tijd als politiebureau. Door een smal gangetje komt men aan de trap die naar de kamers van het Chirurgijns-gilde leidt. De zoldering van het niet hooge vertrek rust op zware eiken balken met kinderbalken. De vier vensters vertoonen gedeeltelijk gerestaureerde wapenschilden, in gebrand glas, van dekens en overliden van het Chirurgijns-gilde uit de jaren 1639–1654.

De kleine zaal heeft eikenhouten betimmering en een venster met vier wapenschilden in glas. Een der wanden vertoont paneelwerk met drie Korinthische pilasters en schilderwerk: vogels en tulpen in krulmotieven.

De beide vertrekken zijn gestoffeerd met voorwerpen afkomstig uit het Weeshuis, (zware eikenhouten tafel, stoelen, spiegel, koper- en tinwerk) van het Raadhuis (tafel, schrijn, stoelen, koperen kroon, een schilderij voorstellende het eende-recht in Drechterland); uit de Zuiderkerk (koperen kroon) en de aangekochte of door particulieren ten geschenke gegeven of in bruikleen afgestane zaken. Bovendien hielp Dr. Daniels in overleg met Jhr. van Riemsdijk de commissie aan een verzameling van preparaten en voorwerpen van natuurwetenschappelijken aard. Het Museum is tegen betaling van 10 cents te bezichtigen na aanmelding bij den heer D. Scholten Jz., café De Beurs, tegenover de Waag.

Zie uitvoerig: *Enkhuizer Courant* 19 Mei 1910.

Tentoonstelling van Portretminiaturen in den Rotterdamschen Kunstkring. — Met een kort woord maken wij melding van deze tentoonstelling, die van 27 Maart tot 16 Mei j.l. gehouden is en die voor de kennis onzer oude zoowel als moderne miniatuurkunst van

grootte beteekenis was. Veel van het voornaamste, uit particulier bezit hier te lande en elders was tentoongesteld, al ontbraken dan ook meesters als Balthasar Gerbier, Johan Christoffel le Blon, G. N. Ritter e. a.

Van de tentoonstelling is een omvangrijke geïllustreerde catalogus verschenen, waarin de 854 ingezonden nummers beschreven zijn in deze volgorde: miniaturen in waterverf, in email, in olieverf, portretten van miniatuurschilders. Een inleiding en een lijst van inzenders (waaronder H.H. M.M. de Koningin en de Koningin-Moeder) gaan vooraf, terwijl een naamregister der voorgestelde personen achterin te vinden is.

Verlagen van Vereenigingen.

Achtste Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum. — Uit het hierin opgenomen verslag der vereeniging blijkt dat onder de leiding van den nieuwen voorzitter Prof. Dr. H. Brugmans de vereeniging sterk is vooruitgegaan. Een aanwinst van 60 leden op 166 en van 15 donateurs op 11 is veel belovend voor de toekomst.

In het Jaarboek is de rubriek »Dagelijksch nieuws» zeer beperkt en is die over de Vakbeweging geheel vervallen, een beperking, die wij uit oudheidkundig oogpunt niet betreuren en die wij bij de kroniek nog wel iets verder doorgevoerd zouden wenschen. De gegevens over het verbouwen en afbreken van huizen worden geregeld in handschrift bijgehouden door den Heer G. van Arkel en zullen later een belangrijken bron voor studie kunnen vormen.

Het Jaarboek bevat een uitnemend artikel van Prof. Brugmans: Een en ander over de oudste geschiedenis van Amsterdam, met afbeelding van zegels en charters, verder verschillende bijdragen van lokaal belang en eene nieuwe bijdrage tot de serie huizen-geschiedenis, ditmaal van de perceelen Heerengracht 60 en 62, van de hand van den secretaris J. C. Breen. Hierbij is ook aandacht geschonken aan de bouwkundige details, waarbij de medewerking ondervonden werd van den heer G. van Arkel.

Het Jaarboek is ruim versierd met een aantal zeer goed geslaagde lichtdrukken.

Jaarverslag der Vereeniging »Oud-Dordrecht» 1909—1910. — Het was »een stil jaar». Er werd niets aangekocht en weinig ten geschenke ontvangen en het aantal leden ging achteruit, waartegen het Bestuur echter »ernstige maatregelen denkt te nemen.»

De zes gesneden houten rosetten, afkomstig uit de kruisgewelven der Groote Kerk, werden teruggevraagd en door het kerkbestuur weder in de kerk op de oorspronkelijke plaatsen aangebracht.

Gelre, Bijdragen en Mededeelingen. Deel XIII. — Het lijvig deel bevat verschillende bijdragen van historischen aard, en artikels over de Geldersche rijksmunten door Dr. S. P. Haak, over de commanderieën der orde van Sint Jan en over het Huis Wadestein of Wayestein door F. A. Hoefler en Dr. J. S. van Veen, en over Voorst door F. A. Hoefler.

In de Bijdragen is opgenomen het verslag der Prov. Geldersche archeologische commissie, waaruit wij het volgende ontleenen:

Te Duiven werd op kosten der commissie een rouwbord van Christine von Hymmen, geb. von Rickers, overl. 1769, hersteld en te Elburg het tellurium van het Instituut v. Kinsbergen. Te Hall en te Voorst werd eene commissie voor de restauratie der N. H. kerk gevormd en te Hattem kwam de herstelling van de Dijkpoort gereed. Te Herwijnen kon de toren van Wadenstein met subsidie van het Rijk behouden worden. Het verslag vermeldt verder nog eenige mededeelingen over Almen, Ammerzoden, Doorwerth, Elburg, Groesbeek, Hees, Ingen, Meteren en Nijmegen.

Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior» te Zaandijk. 18de Jaarverslag 1908—1909. — Het verslag klaagt over gering bezoek, slechts 195 betalende bezoekers, en achteruitgang in het ledental tot slechts *f* 230.50 aan contributie. Eenige meerdere inkomsten zouden zeker niet onwelkom zijn voor het aardig museum dezer vereeniging. De aanwinsten bestaan hoofdzakelijk uit eene serie van 13 afbeeldingen van molens door J. Kluyver, in de laatste jaren geteekend, en vijf door G. Mol omstreeks 1890 vervaardigd. Verder een paar afbeeldingen van oude gevels, naar aanleiding waarvan de secretaris eenige mededeelingen doet over den Zaanlandschen bouwstijl, en een schilderij van de bekende Stiers Wreedheyt uit 1647, aangekocht op een veiling bij Fred. Muller. In den grasgrond wordt eenige aanduiding gevonden van eene handteekening J. Dirx, doch op grond van overeenkomst met een schilderij van Tetroe uit 1668, wordt het stuk aan dezen schilder toegeschreven.

Monumenten.

Het Arsenal te Amsterdam. — In de vergadering van 6 Juni l.l. is het voorstel tot verkoop van het Arsenal voor de oprichting van een beurs voor den diamanthandel met 41 tegen 30 stemmen verworpen. Een woord van hulde aan de kamerleden, die zoo krachtig zijn opgetreden voor het behoud van dit monument.

Paleis te Amsterdam. — De Commissie tot onderzoek van de Paleis-Stadhuisquaestie is volgens de »N. R. Ct.» overtuigd van de mogelijkheid om den zetel van het gemeentebestuur weder naar het Paleis over te brengen. In geen geval zal zij adviseeren tot den bouw van een nieuw stadhuis aan den Dam. Haar rapport is sinds verschenen.

Restauratie van de Doorwerth. — De kosten der restauratie worden begroot op *f* 64065.55, waarvan men de helft van het Rijk hoopt te verkrijgen. Van de provincie wordt *f* 10.000 gevraagd en overeenkomstig het voorstel van Gedeputeerde Staten is hierop gunstig beschikt, mede in verband met de voorgenomen inrichting van het kasteel tot Geldersch museum.

De *gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen* van 1484 en waarschijnlijk de oudste in Nederland, die in het begin der 17de eeuw overschilderd zijn, zullen gerestaureerd worden onder leiding van den Heer J. Dunselman met bijdragen van het Rijk, het Kon. Oudheidk. Genootschap en de Ver. Rembrandt. In de »N. R. Ct.» van 5 Juli komt de Heer J. H. L. Hanau op tegen deze restauratie, voorzooverre die verder mocht gaan dan een eenvoudig conserveeren.

Hofvijver te 's-Gravenhage. — Ten einde eene beslissing uit te lokken over het eigendomsrecht van de gemeente 's-Gravenhage op den Hofvijver is door de gemeente begonnen met voorloopige werkzaamheden voor de aanplemping, waarop namens den Staat de burgemeester op korten termijn is gedagvaard voor den president der arr. rechtbank.

De president heeft de eisch, om de werkzaamheden te staken en den Staat te machtigen het door de gemeente verrichte ongedaan te maken, toegewezen op voorwaarde dat de zaak binnen zes weken bij de rechtbank worde aanhangig gemaakt.

Hiermede is een tijdperk voor processen aangebroken en de eindoplossing zelf waarschijnlijk voor geruimen tijd verschoven.

Kerkklokken te Hillegersberg. — In den ouden toren van de Ned. Herv. kerk te Hillegersberg hingen twee fraai bewerkte oude klokken, gegoten door bekende klokken-gieters, en wel een door Cornelis Ammeroy in 1597 en de andere door Joannes van Trier in 1613. Beide klokken waren echter zwaar beschadigd en het Gemeentebestuur aanvaardde daarom in 1909 dankbaar het aanbod van een belangstellende om de klokken op zijn kosten door nieuwe te doen vervangen. Hierbij werd echter vergeten om tijdig van deze verandering kennis te geven, waardoor geen gebruik gemaakt kon worden van de gelegenheid om afgietsels te nemen van het fraaie randwerk der klokken. Hieruit blijkt weder hoe eene betere regeling der monumentenbescherming gewenscht is. De goede wil ontbrak niet bij het Gemeentebestuur, doch dit meende geen kennisgeving te moeten zenden, daar de bekende circulaire alleen van monumenten spreekt en niet van afzonderlijke voorwerpen.

Het zal dan ook zeker gewenscht zijn om bij eene volgende aanschrijving aan de circulaire eenige uitbreiding te geven en hierin duidelijk te doen uitkomen, dat niet alleen voor gebouwen maar ook voor voorwerpen van historisch of kunstbelang bij vervreemding of vernietiging kennisgeving aan het Departement gewenscht is.

De klokken zijn thans vergoten en eene korte omschrijving ervan is daarom niet ongewenscht. Ik volg hiervoor de aantekeningen door mij in 1905 bij een bezoek aan Hillegersberg gemaakt.

De oudste klok was 90 c.M. hoog tot aan het begin der ooren en 119 c.M. breed aan de onderzijde. Zij was versierd met een breeden rand met rijk renaissance lofwerk, waartusschen eenige, ik meen 10, voortdurend herhaalde medaillons met de buste van een

Romeinsch krijger. Ook de versieringen tusschen de medaillons waren aan elkander gelijk.

Hieronder was het opschrift geplaatst in twee regels en in kapitale letters, van den boven- en onderrand door lijnen gescheiden. De onderrand werd gevormd door een zeer fijn kantwerk van gestyleerde bladeren. De voet van de klok was eenvoudig versierd met parallellopende horizontale lijnen.

Het opschrift luidde:

Et salvum fac populum tuum domine quos redimisti sanguine tuo. Cornelio Ardriani

Petro Franconis aedituis A. B. H. Secretario in Hillegons Berche. Cornelius Ammeroy me fecit 1597.

De tweede klok, hoog 108 en breed 142 c.M., was eenvoudig versierd met een kantachtig lijstje boven, en een rand met steeds herhaalde krullen en vaasjes onder het opschrift en eene eenvoudige lijstversiering op den voet. In den rand onder het randschrift was een ruimte uitgespaard voor het jaartal 1613.

Het eenregelig randschrift in kapitale letters luidde:

Salvator mundi salva nos. Joannis de Trier me fecit. Georgio Grutero praetore.

Bald. Cor. Phil. Mart. aedituis. A. B. Secreti in Hilleg.

Op den klokstoel vond men de jaartallen 1745 en 1794 ingekrast.

J. C. OVERVOORDE.

Kesteren. — Alhier is men druk bezig opgravingen te doen voor rekening van de Oudheidkamer te Tiel onder leiding van den Heer G. J. Brinkman. Verschillende voorwerpen worden opgegraven. Hedenmiddag vond men een legioensteen met letters.

N. R. Ct., 25 Mei 1910.

De O.-K. Paradijkerk te Rotterdam. — Kort geleden werd de nieuwe kerk der Oud-Katholieke gemeente aan de Mathenesserlaan in gebruik genomen. De oude Paradijkerk is reeds sinds eenigen tijd ontruimd. Men heeft zooveel mogelijk het fraaie kerkmeubilair behouden, zooals het orgel met het mooie Davidsbeeld, de preekstoel, de communiebank en het altaar met de opstand, waarin een nieuw altaarstuk, van de hand van H. M. Luns, is aangebracht. De oude kerkbanken zijn voor de lambriseering gebezigd met de lambriseering uit de oude kerk.

Aan den beeldhouwer Miedema is opgedragen een plafond te maken zooveel mogelijk in navolging van het plafond in de Paradijkerk.

Achter de katechiseerkamer, naast de kerk, is eene sacristie met kluis gebouwd voor de berging van de kerksieraden.

N. H. Kerk te Velsen. — Wanneer de noodige subsidie verkregen wordt hoopt men in 1911 de oude N. H. Kerk te Velsen gedeeltelijk te restaureeren, waarbij tevens eene belangrijke uitbreiding aan het gebouw zal gegeven worden. De plannen zijn ontworpen door Dr. P. J. H. Cuypers. Zie uitvoerig in de N. R. Ct., 11 Juni, Av.bl. A.

De Hunnenborg te Weerselo. — Door de vereeniging »Oudheidkamer Twente» gevestigd te Enschedé is aangekocht, daartoe in staat gesteld door eenige belangstellende eden, de zoogenaamde Hunnenborg gelegen in de gemeente Weerselo tusschen Oldenzaal, Ootmarsum en Denekamp. Deze Hunnenborg is een schans of versterkte nederzetting omringd van een breede gracht en twee wallen. Volgens sommigen is hij gesticht door de Romeinen en later bewoond geweest door Magyaren, misschien is het echter eene Saxische burcht als de Hunneschans op de Veluwe. Het doel van den aankoop is dit merkwaardige historische monument in Twente voor ondergang te behoeden en grondig te onderzoeken om te weten te komen wat het is geweest en waartoe het heeft gediend. Uit de aanwezigheid van kalk en puin van tufsteen en Bentheimersteen valt op te maken dat er een vrij belangrijk gebouw heeft gestaan. De vele wonderlijke verhalen, die de volksmond van deze schans vertelt, gaven van Lennep aanleiding tot het schrijven van het romantisch verhaal de Hunenborg in »Onze Voorouders».

J. J. VAN DEINSE.

St. Walburgskerk te Zutphen. — De toren onzer St. Walburgskerk zal gerestaureerd worden. Dezer dagen is men met de voorbereidende werkzaamheden daartoe begonnen.

Het bovendeele van den toren is het eerst aan de beurt. Het benedenste gedeelte is uit denzelfden tijd, waarin het middenschip der kerk gebouwd is, d. i. uit de 13de eeuw. Het is vlak bewerkt en zonder eenige versiering.

Veel rijker toont zich het bovenste gedeelte, met zijn fraaie laatgothische vormen. Op Palmzondag (10 April) van het jaar 1446 sloeg de bliksem in den toren. Een hevige brand volgde, waardoor de zes klokken smolten. Ook een groot deel van de kerk werd door het vuur aangetast. Geld om hem weer op te bouwen, ontbrak. Daarom werd overal in den omtrek om hulp en bijstand gevraagd. Eerst in April 1482 begon men den toren te herstellen. In Januari 1484 was hij, op het beleien der spits na, gereed.

Den 29en Maart 1600 werd de toren opnieuw door den bliksem getroffen. De houten spits brandde toen af. Eerst in 1633 begon men met den herbouw. Toen werd op den toren de houten peperbus gezet. Het trappentorentje aan den noordwesthoek is van veel lateren tijd dan de toren zelf. Onder zijne gootlijst staan eenige beeldjes, door zekeren meester Wilhem vervaardigd.

N. R. Ct., 19 Juni 1910.

Reventer te Zwolle. — In de raadsvergadering van 13 Juni 1910 werd, na een pleidooi door de H.H. van Oort en Franssen voor het behoud van het Reventer, door de H.H. Franssen en Balkestein een motie voorgesteld om het Reventer gratis aan de regeering aan te bieden, mits deze hiervoor aan de gemeente gratis een terrein voor schoolbouw in het midden der stad verschaffen zou, en dit aanbod 6 maanden gestand te doen. De bedoeling was om de regeering in de gelegenheid te stellen een meer aannemelijk bod te doen. Dit voorstel werd met 13 tegen 7 stemmen verworpen, waarbij voorgestemd werd door de beide voorstellers en de H.H. Louman, G. A. Bosch, van Oort, van Dedem en van Haersolte.

Het voorstel van B. en W. tot afbraak van het Reventer werd daarna met 14 tegen

6 stemmen aangenomen. Later is door de Gedeputeerde Staten de goedkeuring voor het bouwen van een school geweigerd in verband met het weinig geschikt zijn van de plaats voor schoolbouw. Een voordeel van deze beslissing is, dat hierdoor de mogelijkheid wordt geopend voor nieuwe onderhandelingen tusschen Rijk en Gemeente.

Een groot »Gezicht op Amsterdam» gegraveerd door Hans Rem. — Onlangs een portefeuille met prenten behoorende tot den bekenden historischen atlas van Frederik Muller doorziende, trof N°. 1190A »Zes Spaansche galeijen tusschen Engeland en Vlaanderen door de Vereenigde Holl. en Eng. scheepsmagt veroverd en in den grond geboord, 3 Oct. 1602», en N°. 1195A »De 8 galeijen van Spinola door Joos de Moor bij Sluis geslagen, 26 Mei 1603», mijn bizondere aandacht. De graveerwijze van deze prenten leek mij dezelfde te zijn als die van het »Gezicht op Amsterdam», van het jaar 1606¹⁾. Het eenig bekende exemplaar van die prent werd in 1898 voor 's Rijksprentenkabinet door den toenmaligen directeur J. Ph. van der Kellen aangekocht. Van der Kellen schreef de prent toe aan Joh. Saenredam, welke toeschrijving naar ik meen onjuist is. De graveertechniek toch van de drie prenten, die het uitgeversadres van Willem Jansz. (Willem Jansz. Blaeu) te Amsterdam dragen, is dezelfde. Als ontwerper hebben de prenten uit den atlas Muller den verlatijniseerden naam van Johannes Remius van Antwerpen, die ook als graveur bekend is. Volgens Eekhoff n.l. (»Kunstverz. van Leeuwarden») blz. 303 heeft zekere G. Rijkelsma van de Staten-Generaal een vereering van f150 ontvangen voor de »Caerte van de waterslach in 1602 bij Sluis, die hij door *Mr. Hans Rem heeft doen snijden*».

Daar èn de graveerwijze van de prenten dezelfde is, èn het uitgeversadres eensluidend, kan dus wel aangenomen worden, dat het bewuste »Gezicht op Amsterdam» ook het werk is van Hans Rem. Wel vreemd dat de auteur van zulk een belangrijk werk zoo weinig bekend is.

J. PH. VAN DER KELLEN DZN.

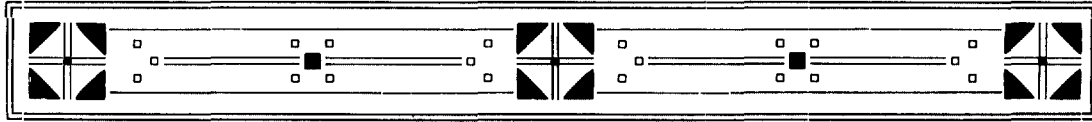
Verbetering.

In de 3de aflevering van het Bulletin is de op bladz. 100 gereproduceerde tekening van het Stadhuis te Gouda niet van Saenredam maar van Roeland Roghman. — Bij de beschrijving van de Sint Janskerk dient nog gevoegd te worden, dat bij het kerkbestuur nog aanwezig zijn 11 aan Lucas van Leyden toegeschreven cartons voor glasschilderingen en verschillende cartons voor de thans nog aanwezige ramen.

J. C. O.

1) Gereproduceerd in »Afbeeldingen naar belangrijke prenten en teekeningen van 's Rijksprentenkabinet» uitgegeven onder leiding van J. Ph. van der Kellen Dzn. bij W. Versluys, Amsterdam.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

Bulletin-Redactie. — Tijdens de afwezigheid van Mr. Dr. J. C. Overvoorde is, in overeenstemming met art. 14 der Statuten, Dr. H. E. van Gelder, aangewezen om als lid van het Bondsbestuur zitting te hebben in de Redactie-commissie.

Restauratie-Commissie. — Op de Algemeene Vergadering te Gouda, min of meer als resultaat van de daar gevoerde discussie over de beginselen, die te volgen zijn bij het restaureeren van oude gebouwen, werd het plan geopperd om aan een commissie van bevoegden op te dragen die grondbeginselen vast te stellen. Het Bestuur heeft dat plan overwogen en is er toe overgegaan een commissie in het leven te roepen, wier taak zal zijn een gemotiveerd advies uit te brengen over de voornaamste beginselen, die bij het herstellen (c. q. aanbouwen) van oude bouwwerken dienen in het oog te worden gehouden. Het was zoo gelukkig de volgende heeren bereid te vinden in deze commissie zitting te nemen: K. P. C. de Bazel; Dr. P. J. W. Cuypers; Jos. Th. Cuypers; Jan Gratama, *secretaris*; Jan Kalf; W. C. Kromhout; Mr. Dr. J. C. Overvoorde; Jhr. B. W. F. van Riemsdijk; Jhr. Mr. Victor de Stuers; Prof. Dr. W. Vogelsang, *voorzitter*.

Repertorium. — Zooals bij het uitgeven van het Repertorium was toegezegd, wordt het eerste jaarsupplement, eveneens door den heer A. A. van Rijnbach bewerkt, bij dit nummer van het Bulletin verzonden. Leden van den Bond, die alsnog het Repertorium-zelf wenschen te bezitten, kunnen dat voor 0.75 gld. bij den Uitgever, G. F. Théonville, verkrijgen; voor niet-leden kost het 1.25 gld.

Wintervergadering. — Het Bestuur heeft het voornemen om in de maand December een algemeene vergadering te doen plaats hebben, waar o.a. voorzien moet worden in eene bestuursvacature, aangezien de heer F. Schmidt Degener, zijne benoeming door de Algemeene Vergadering te Gouda niet heeft aangenomen. Tevens zullen de onderwerpen van oudheidkundig belang worden behandeld, welke de leden ter sprake wenschen te brengen, **mits daarvan vóór 15 December aan den Bondssecretaris (Corn. Jolstr. 32 Scheveningen) opgave wordt gedaan.**

PRAEHISTORISCHE GRAVEN OP DE DOORWERTSCHE HEIDE.

Het toeval dient den mensch. Op een wandeling dezen zomer van Hoog-Wolfheze langs de beek naar de boerderij van Laag-Wolfheze, zag ik niet ver van daar een heuvel, die mij bijzonder opviel door zijn eigenaardigen vorm. Het was een naar alle kanten regelmatig afglooiende heuvel, op het oog ongeveer 2 M. hoog, die door een kring van hooge pijnboomen als in een heilige omheining afgesloten lag. De plek op zich zelf was zeer schilderachtig en bekoorlijk en men kon zich hier — geheel in den geest als bij de oude beroemde Wodanseiken — een reidans der elven voorstellen, een reidans te middernacht om den grafheuvel van een held. Want dat deze heuvel, die daar lag zonder eenig verder verband met de gesteldheid van het terrein, door menschenhanden was opgeworpen en dus zeer waarschijnlijk een graf-terp was, vermoedde ik dadelijk, toen ik hem zag. In Griekenland had mij de curvende lijn der koepelgraven in het landschap zóó getroffen, dat ik als 't ware een verwantschap meende te erkennen.

De heuvel stond niet alleen; verder de beek volgende, voorbij de boerderij Laag-Wolfheze, gaande naar de zoogenaamde Kabeljauw, zag ik na een kwartier loopen weer een dergelijken heuvel, nog hooger dan de eerste en rechts van dezen, in de hei, nog twee andere in afnemende lijn, terwijl op het punt zelf van de Kabeljauw, hoog op een plateau — de hei is daar bijzonder hoog — nog drie heuvels lagen, als hoekpunten van een afgeplat terrein.

Ik wist nu zeker, dat al deze heuvels niet willekeurige verheffingen van den bodem waren, maar een bepaalde beteekenis hadden, en die wilde ik weten.

Van den Heer en Mevrouw van Heutz—van Brakell Doorwerth, de bezitters der Doorwertsche heide, kreeg ik op zeer bereidwillige wijze toestemming om opgravingen te doen en zoo begon ik met drie arbeiders, onder wie een voorwerker der Nederlandsche Heide-Maatschappij, het eerst met den grootsten heuvel, tusschen Laag-Wolfheze en de Kabeljauw, ver weg van de algemeene wandelingen, midden op de hei.

Het resultaat van deze eerste onderzoeking was bijzonder gelukkig.

Wij begonnen met op de gebruikelijke wijze een lange groeve te graven, op ongeveer $1\frac{1}{2}$ M. van den eigenlijken cirkelomtrek en van uit het westen, omdat ik dacht, dat misschien hetgeen in den heuvel verborgen was, georiënteerd was.

Al heel gauw werd zichtbaar de afscheiding tusschen den grond van den bodem en dien welke opgeworpen was om den heuvel te maken; toen men gekomen was tot den eigenlijken omtrek kwamen overal tusschen de aarde stippen en stukjes houtskool te voorschijn.

Het was dus werkelijk een grafheuvel!

Genaderd tot in het hart, stuitte de schop van den voorwerker, dicht bij den beganen grond, op een klomp aarde met beenderen, vermengd met brokken houtskool. Door de verbranding waren de beenderen verkalkt en zoo verteerd, dat de meeste bij aanraking uit elkaar vielen of braken.

Wie was hier verbrand? Wat voor man, van welk volk of stam?

Ik moet bekennen, dat, toen ik begon, ik geen voorstelling had van wat ik moest gaan vinden. De vaderlandsche geschiedenis op school begint met de Batavieren en de komst der Romeinen en zoo had ik me ongeveer een denkbeeld gevormd van een eerste nederzetting der Batavieren, lang vóór de komst der Romeinen, want romeinsch konden deze heuvels in geen geval zijn.

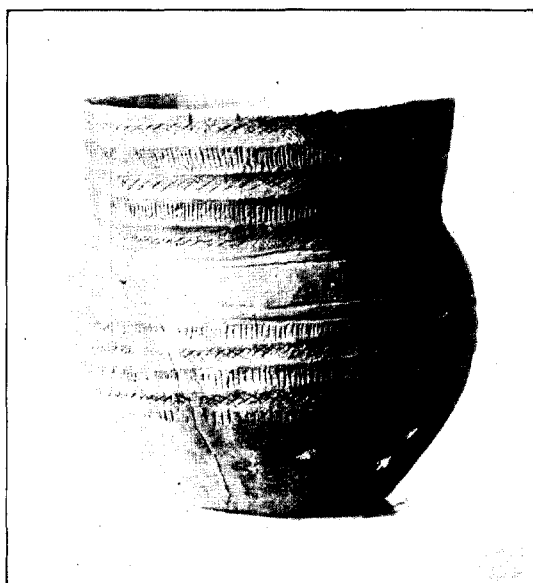
Eerst nadat ik opgegraven had en mij van het onderwerp op de hoogte had gesteld door literatuur en vergelijking, is het mij gebleken, dat wat ik vond niet behoorde tot een periode van een honderd jaar vóór Christus, maar tot het praehistorische tijdperk en dat de grafheuvels van de Doorwertsche heide dagteekenen van 800 v. Christus, als het van nog niet vroeger is.

Men — en zeker degene, die door eigen ondervinding het werk van opgraven kent — begrijpt de vreugde toen de voorwerker met een potscherf met ingegrift ornament te voorschijn kwam. Nu ging men iets tastbaars vinden en onder aller groote aandacht werd met de handen zoo voorzichtig mogelijk een pot uitgegraven, die in een kleine holte van den bodem was neergezet. Hoe voorzichtig of ook het werk gedaan was, toch vielen nog een paar stukken van den rand los, hetgeen al niet anders kon, omdat de klei zonder glazuur zoo broos is.

De pot (afb. 1) zat vol zand zonder enig verderen inhoud — tot algemeene teleurstelling der arbeiders, die gedacht hadden, dat hij minstens tot den rand toe met gouden munten gevuld zou zijn. De legende der Spaansche schatgravers is nog steeds levende onder het volk en zelfs in die mate, dat men eenige dagen na de vondst in een lokaal blad het bericht kon lezen, dat op de hei van Wolfheze graven waren gevonden uit den Spaanschen tijd, welk Spaansch bericht zelfs de »Nieuwe Rotterdamsche Courant» overnam!

Toen het zand eruit gedaan en de vaas in een emmer met water schoongemaakt was, zag men hoe hij eenige zwarte ingebrande plekken had en dus zeker boven een open ongelijk vuur was gebakken.

De vaas is de zoogenaamde klokbeke, het bekende type der neolithische periode. Ze is van roode rivierklei gemaakt, vrij dik en grof en met de hand gemodelleerd. Haar afmetingen zijn voor een klokbeke groot; de hoogte bedraagt $19\frac{1}{2}$ cM., de wijdte is $20\frac{1}{2}$ cM.

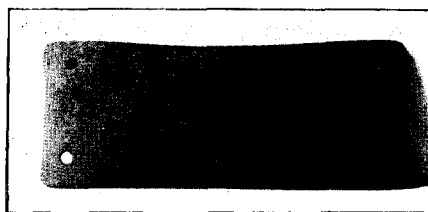
Afb. 1.

De buik, evenals de hals, is versierd met horizontale banden, waarin het lineaire zeer eenvoudige ornament is ingegrift.

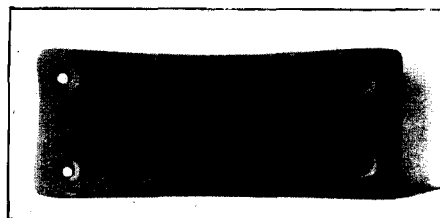
Aan den anderen kant van den hoop beenderen lag tusschen het zand een steen, roodbruin van kleur. Hij is aan de voorzijde (afb. 2) oplopend geslepen; de achterkant (afb. 3) is glad. De randen loopen naar het midden in, terwijl in de vier hoeken vier openingen zijn geboord, op dezelfde wijze als men het tegenwoordig voor schroeven doen zou.

Zonder dat men iets van de beteekenis van dezen geslepen steen behoeft te weten moet men hem bewonderen als een juweel van zuiverheid en knapheid. Welk een technische vaardigheid en volgroeiende zekerheid moet de hand gehad hebben, die een dergelijken steen sloop, bovenal, die de vier openingen maakte op zulk een kunstige wijze, dat ze zich verwijdden naar den achterkant, en dat in den harten steen en met de ook steenen werktuigen!

Waarvoor diende de steen? Hij was de beschermer van den linkerpols van den

Afb. 2.

Afb. 3.

boogschutter en werd met een riempje bevestigd. Het British Museum bezit een dergelijken polsbeschermer, dien men op een begraven geraamte gevonden heeft, zoodat men niet aan de bestemming behoeft te twijfelen ¹⁾. Deze heeft 6 openingen, die echter lang zoo zuiver niet geboord zijn, terwijl alleen de lange zijden inbuigen.

Ook de soort steen van den gevonden polsbeschermer is heel bijzonder. Het is mij niet gelukt te weten te komen, welken naam deze eigenaardig bruin-violette steen draagt. Maar zeker is het dat de soort niet inheemsch is en dat èn wat kleur èn wat zwaarte betreft deze steen in niets gelijkt op wat men in ons land aan dergelijk-uitziende steenen gevonden heeft. In het Museum in Leiden is o. a. een grijs langwerpig steentje, geheel recht en vlak met een paar schroefgaten, een gewone slijpsteen, lang en smal, die het sprekende voorbeeld is van wat de polsbeschermer nooit had kunnen zijn, omdat deze van stonde af berekend was op de dikte van de pols (hij is $8\frac{1}{2}$ cM. lang en $3\frac{1}{2}$ cM. breed) en met de vlakke zijde, gelijk een armband rustte op den arm, terwijl de oplopende

1) Men zie: »British Museum», A Guide to the Antiquities of the Bronze Age, 1904, pag. 90 en 95, fig. 95.

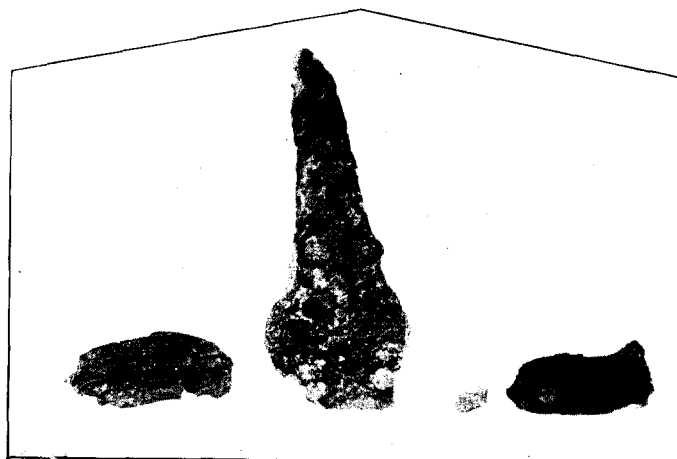
zijde een teeken van versiering was. Alleen al om deze welving kon de steen nooit tot slijpsteen dienen.

Deze polsbeschermers is tot nu toe een unicum in ons land.

Dit is ook het geval met den dolk, dien wij vonden een paar steek hoger in het zand, in het midden, juist boven de massa beenderen. Het is een dolk van koper (afb. 4), lang $8\frac{1}{2}$ cM., breed (bij het heft) $3\frac{1}{2}$ cM., dat door den tijd geoxydeerd en groen geworden is, echt kopergroen, met een houten handvat, dat er nog aan bevestigd zat door middel van 4 koperen nagels — deze aan beide zijden geslagen, een typisch kenmerk van de koperbewerking ¹⁾.

Het hout viel natuurlijk uiteen, d. w. z. het viel van de nagels los, maar de stukken zijn niet verteerd ²⁾ en op het koper ziet men nog de sporen van de wijze waarop het hout het mes omsloot.

Hoe was het mogelijk dat een koperen dolk hier op de hei kwam? Men begrijpt, hoe in landen waar metalen in den bodem gevonden worden, deze door den mensch benut worden en dat men in sommige landen waar het koper in groote hoeveelheid voorhanden is, na de steenperiode een tijdperk van koper aantreft, pas later opgevolgd door dat van brons. Doch in een land als het onze, waar geen enkel metaal voorkomt, kan men de vondst niet

Afb. 4.

anders verklaren dan door na te gaan op welke wijze het hierheen gebracht werd.

Van waar had het volk, dat hier zijn grafheuvels opwierp, het koper meegebracht of ontvangen?

Door latere opgravingen in een opgedroogd stroomgebied van de Wolfhezensche beek, is mij gebleken, dat de sage waar is, die vertelt, dat door het dal een zijarm van den Rijn heeft gestroomd, omdat tusschen oerbanken stukken lei gevonden werden, die alleen daar konden zijn, als meegespoeld met het water van den Rijn uit Duitschland. Klaarblijkelijk was dus de bevolking den Rijn afgezakt en kwam ze uit het centrum van Europa, vanwaar een oer-bevolking zich naar alle zijden vertakte, ook naar het Oosten en Zuiden. Nu heeft juist in het Zuiden en Oosten, in Noord-Italië en Hongarije, een

1) Men zie den afzonderlijk liggenden nagel op de afbeelding en ook »British Museum», pag. 259.

2) Zie afbeelding; stuk rechts met den indruk van den nagel.

bepaald koperen tijdperk bestaan en zou men de veronderstelling mogen maken, dat de koperen dolk oorspronkelijk is meegenomen uit Centraal-Europa en later een kostbaar bezit vormde dat aan dengene, aan wien het behoorde, werd medegegeven.

Want de koperen dolk is daarom in waarheid een relik, omdat hij in den tijd, dat hij in den grond werd gelegd, dus ten tijde van de klokbekers, een overblijfsel was van een overleefde cultuur; toen had in de landen, waar het koper bewerkt werd, het bronzen tijdperk reeds lang zijn intrede gedaan.

De dolk stempelt den grafheuvel tot dien van een voornamelijkheid, van een opperhoofd of koning, die leefde ten tijde, dat de Olympische spelen begonnen en Rome werd gesticht!

Van de twee andere grafheuvels, die in afnemende lijn op dezen eersten volgden, werd de dichtstbijzijnde op gelijke wijze uitgegraven.

Even voorbij de grenslijn van de opgeworpen aarde werden scherven gevonden van een pot, waarin verbrande beenderen hadden gezeten, die er gedeeltelijk nog aan vast zaten.

De scherven waren van het grofste soort klei, ongezuiverd met kleine kiezels vermengd, niet goed gebakken en dik van wand. Geen ingegrifte of sculpturale versiering was er op te vinden. Alleen een soort oor en een rand van ingedrukte puntjes.

In het hart van den heuvel lagen wel beentjes en houtskool, maar veel minder in hoeveelheid dan in den eersten. De urn, die aan den buitenkant zat, is dus blijkbaar later bijgezet, maar behoort tot hetzelfde tijdperk; ze heeft niet den vorm van de latere hoge aschurn, maar van een lage gewelfde schaal, meer gelijkend op het type — al is het ook in heel groven en om zoo te zeggen gedegenereerden vorm —, dat Homerus beschrijft »Ilias" 23, 244, e. v.: »Laten wij daarna (na de verbranding) zijn beenderen in een (gouden) schaal neerleggen.»

De derde en kleinste heuvel was door schaapherders afgegraven en werd als stookplaats gebruikt, zoodat ik meende dezen in den toestand waarin hij was te moeten laten.

Nu werden de opgravingen voortgezet in de drie heuvels, die als torens lagen op het plateau bij de boerderij de Kabeljauw.

De uiterlijk meest gave heuvel bleek een algemeene grafheuvel te zijn en had door steeds nieuwe ophooping van zand een zeer vasten vorm gekregen.

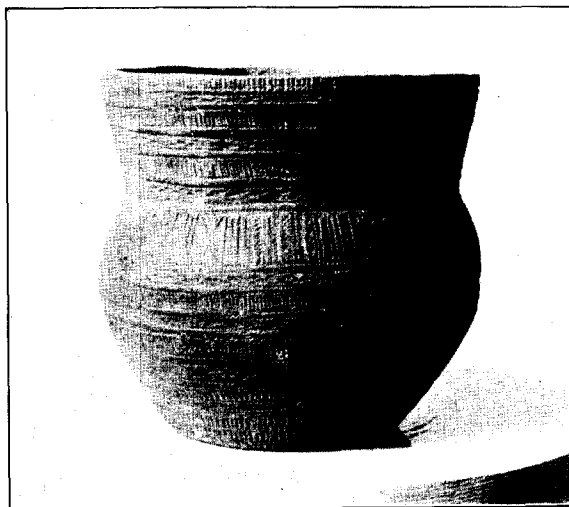
Overal op verschillende hoogten werden groote hoeveelheden houtskool gevonden, waartusschen stukken zoo groot als nog niet tevoren. Evenzoo lagen overal verspreid hoopjes verkalkte beenderen. Brokstukken van een kleinen pot van het grove, ongezuiverde en onversierde aardewerk als van den tweeden heuvel (zie hierboven) kwamen te voorschijn en in het hart van den heuvel lag, vol beenderen, een vlakke schaalvormige urn, die dadelijk uiteen viel, toen men haar aanraakte.

Ook de aarde van deze vaas was van dezelfde soort en nu deze in het midden van den heuvel gevonden werd, is daarmee het bewijs geleverd dat ook de andere grove urnen uit denzelfden tijd zijn als de klokbeke. De eenige versiering van deze laatste urn is een horizontaal gemodelleerde rand van z.g. hondstanden.

De volgende heuvel, die door konijnengravers al flink onder handen was genomen, bevatte ook niets anders dan een aantal grove, onversierde scherven.

Maar de laatste, bijna $2\frac{1}{2}$ M. hooge tumulus, recht tegenover de Kabeljauw, bleek weer een grafheuvel voor een enkel persoon te zijn.

Nog niet geheel in het midden werd de klokbeke gevonden, naast eenige verkalkte beentjes. Deze beke (afb. 5) is lager en breeder dan de eerste (de afmetingen zijn: hoogte 17 cM., wijde 18 cM.) en vooral veel fijner en veel rijker van versiering. De wanden zijn heel dun; de klei is zoo mooi en gezuiverd als van de beste myceensche vazen; de kleur is licht rozig-geel. Het geheel is zoo superieur, dat men in vergelijking met den eersten klokbeke van een geïmporteerde vaas zou kunnen spreken. De motieven, die de geheele oppervlakte van rand en buik versieren, zijn zeer vast van lijn en het ornament van den in vakken verdeelden band vindt men geschilderd op vazen in Sicilië uit het Terramare tijdperk ¹⁾.

Afb. 5.

Gelijk in den eersten heuvel de steen van den polsbeschermer lag, was hier een pijlpunt neergelegd, van het bekende type (afb. 6), met facetten geslepen en met randen scherp als een naald. De inhoud van den heuvel was hiermede uitgeput.

Al was in dezen tumulus niet zoo'n voorname persoonlijkheid neergelegd als in den eersten heuvel met den koperen dolk — in beide ziet men toch de leidende gedachte van het neerzetten van de vaas met voedsel voor den gestorvene en het meegeven van het attribuut om te toonen wie hij geweest was, terwijl voor wie niet tot zijn geslacht behoorde de grove asch-urn voldoende was. Van het eigenlijke volk werden waarschijnlijk de beenderen na de verbranding weggeworpen en verspreid. De Doorwertsche heide moet volgens de schaapherders vol beenderen liggen.

Het allerlaatst kwam aan de beurt de heuvel, dien ik het eerst had gezien, die

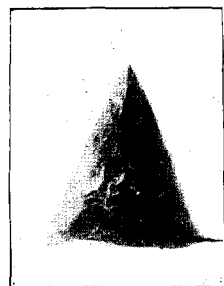
1) Zie: »The stone and Bronze Ages in Italy and Sicily», bij T. Eric Peet. Oxford, at the Clarendon Press 1909.

bij de boerderij Laag-Wolfheze. Al dadelijk bij het afplaggen van den top kwam twee spaden diep de grove asch-urn met beenderen gevuld te voorschijn, terwijl de heuvel zelf niets bevatte dan een stuk verkoold hout, waaraan verkalkt been vastzat.

Nu de grafheuvels waren afgegraven, wilde ik nog een poging doen om eenig spoor van een nederzetting te vinden. Ik dacht, dat een regelmatig, trapeziumvormig plateau, tusschen de twee takken van de beek, misschien wel de plaats van een nederzetting kon geweest zijn, omdat dit plateau door het water op natuurlijke wijze beschermd werd.

Er werden gangen gegraven overlangs en overdwars, maar men stootte op oerbanken die diagonaalsgewijze en met regelmatige intervallen het plateau doorsneden.

Tusschen deze oerbanken waren de geulen met zand gevuld, waarin hier en daar een stukje roode klei werd gevonden, dezelfde die men in den eersten heuvel ook wel tusschen het zand had gezien. Geen enkel voorwerp was er in, maar toch iets, dat de moeite van het graven beloonde en dat waren een paar stukken lei, die getuigden van een vroegere directe verbinding met den Rijn.

Afb. 6.

De nederzetting zelf echter moet nog gevonden worden en later hoop ik het zoeken daarnaar voort te kunnen zetten.

Ik moet ten slotte nog een opmerking maken over de benaming: grafheuvel. Volgens Dr. Holwerda¹⁾ is deze onjuist en moet ze zijn koepelgraf, omdat onder de aarde met plaggen een koepelvormige onderbouw van takken moet bestaan hebben.

Ik kan alleen uit eigen ervaring spreken en verklaren, dat bij de grafheuvels van Wolfheze geen spoor van koepelvormigen onderbouw is ontdekt. Het beste bewijs hiervan is, dat, terwijl bij een koepelgraf noodzakelijkerwijze alle voorwerpen komen te liggen of te staan op den bodem, in deze grafheuvels de dolk etc. in een zandlaag bóven den beganen grond en den hoop beenderen gevonden werd.

Het is trouwens onmogelijk, dat wanneer inderdaad een houten onderconstructie had bestaan, deze spoorloos verdwenen zou zijn, terwijl wel het houten handvat van den dolk bewaard gebleven is. Er zou dan ook een instorting der bovenbedekking moeten gevolgd zijn, die den heuvel tot een vormlooze klomp had gemaakt.

Ik kan me ook niet goed voorstellen, hoe Dr. Holwerda de sporen der onderconstructie ziet in resten *verbrand* hout, want hoe en waarom zou het hout van den onderbouw verbrand zijn?

De sporen houtskool, die ik overal verspreid in de heuvels gevonden heb, zijn de resten van de takkenbossen, die men aanstak om het lijk te verbranden. De beste

¹⁾ Zie: »Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden», Deel III en IV.

beschrijving van het opwerpen van een zandheuvel vindt men in den »Ilias'', 23 r. 255, Daar staat ¹⁾):

»Daarna bakenden zij in een cirkel rondom den brandstapel den grafheuvel af en legden de steenen voor de fundamenten er neer en terstond wierpen zij den grafheuvel op. Toen, na den grafheuvel opgeworpen te hebben, wilden zij weder terug gaan — etc.»

Op eenzelfde manier zijn ook de grafheuvels op de Doorwertsche hei opgeworpen — dit is op de meest primitieve en als van zelf sprekende manier; ook het kind, dat een berg van zand gaat maken, trekt met zijn schop een cirkel, waarbinnen hij het zand gaat gooien.

In landen, waar de bodem rijk aan steenen is, zullen heel natuurlijk steenen worden gebruikt ter afpaling, hetgeen men in Zuid-Duitschland heeft opgemerkt. Maar ook zonder steenen zal de grondvorm bewaard blijven, door de kleur van de aarde, die afgesloten van licht en lucht een donkerder tint krijgt.

De tumuli der Doorwerthsche heide dienden, gelijk in den »Ilias'', tot bedekking der beenderen, niet tot bijzetting der dooden. Zij zijn in waarheid grafheuvels, — de eerste in ons land, waar men bij den klokbeker sporen van crematie vindt en bij steenen voorwerpen een dolk van koper. Daarom verdienen zij met recht bekend te worden.

's-Gravenhage, October 1910.

J. GOEKOOP-DE JONGH.

NICHT REMBRANDT SONDERN MAES.

Im Musée Condé in Chantilly befindet sich eine Rötelzeichnung eines jungen indischen Mädchens (Abb. 1). Sie steht in Dreiviertelansicht nach links vorn und ist bis zu den Knien sichtbar. Die Linke stützt einen grossen flachen Korb gegen die Hüfte; die Rechte hält die Bänder ihres breitrandigen Strohhutes angespannt. Hofstede de Groot sprach bereits in seinem Buch über die Handzeichnungen Rembrandts (Nr. 572 »Junge Frau'') Zweifel an der Richtigkeit der Zuschreibung dieses Blattes an Rembrandt aus.

Bei einem Besuch der Sammlung des Sir Frederick Cook in Richmond sah ich nun das lebensgrosze Bild eines jungen Mädchens (Katalog 1907 Nr. 173) in derselben Stellung, ähnlichem Kostüm und mit gleichem Beiwerk von Nic. Maes. (Abb. 2). Dasz zwischen diesem Gemälde und der Zeichnung ein sehr enger Zusammenhang besteht, lehrt schon ein flüchtiger Blick auf die beiden Abbildungen. Die am Gemälde zu konstatierenden hauptsächlichsten Veränderungen sind folgende: Der Typus des Mädchens ist nicht indisch, sondern europäisch-holländisch. Die Kleidung ist eleganter, ja vornehm; der breite Strohhut hat einem geschmückten Filzhut Platz gemacht; über den rechten Arm fällt ein Mantel leicht herab; um den Hals trägt sie zwei Reihen Perlen.

1) Homerus' »Ilias'', in proza vertaald door Dr. W. G. van den Weerd. Amsterdam, S. L. v. Looy, 1904.

Die Hutbänder sind nicht mehr stramm angespannt und halten den Hut auf dem Kopf fest, sondern hängen lose herab und dienen nur zur Zierde. Aus diesen Abänderungen vom Individuellen zum Allgemeineren — das Aufgeben des indischen Typus' — und vom Zweckdienlichen zum Alleinschmückenden — die Hutbänder — müssen wir den Schlus ziehen, dass die Zeichnung früher als das Gemälde entstanden ist.

Es fragt sich nun zunächst, ist die Zeichnung als direkte Vorstudie zum Gemälde anzusehen, d. h. hat der Künstler die Zeichnung gleich in der Absicht angefertigt, um

Abb. 1. N. Maes. Musée Condé in Chantilly.

Abb. 2. N. Maes. Fred. Cook in Richmond.

sie zu einem Gemälde zu verwenden? Dies glaube ich verneinen zu dürfen; denn sonst hätte er den Rassetypus wohl nicht geändert. Hier hat ihn offenbar nur das Motiv an und für sich interessiert. Es ist ein Studienblatt, entstanden aus Freude am Sujet ohne jede weitere Absicht.

Damit ist aber die Beantwortung der zweiten weit wichtigeren Frage nach dem Urheber des Blattes — ist es Rembrandt oder Maes — fast noch erschwert. Es bestehen nämlich sehr wohl die beiden Möglichkeiten: der Schüler hat bei seinem Meister die Zeichnung gesehen und den Gedanken gefasst, ein Gemälde daraus zu gestalten, oder ihm ist dieser Gedanke gekommen, als er jene Zeichnung, die er gelegentlich einmal angefertigt hat, beim Durch-

blättern seiner eigenen Skizzenmappe wieder zu Gesicht bekam. Um nun zu einem definitiven Schluszu kommen, müssen wir uns etwas näher die Zeichenweise des Blattes in Chantilly ansehen. Die ganze Darstellung und ihre einzelnen Teile sind mit kurzen sicheren Strichen umrissen; dann wird die Figur durch kräftige Schattenlagen plastisch herausgehoben, und das Körperliche der im Licht befindlichen Teile durch Schraffierung betont. Drittens hat der Künstler bei manchem Nebensächlichen länger als nötig verweilt, so beim Korb; aber auch bei wichtigeren Dingen, z. B. beim Kopf und der Haarfrisur, begnügte er sich nicht mit dem für die beabsichtigte Wirkung durchaus Erforderlichen, sondern man bemerkt auch hier seine Freude am Detail. Dazu ist diese Detailzeichnung noch flüchtig und benachteiligt den Gesamteindruck. Alle diese Merkmale sind aber für die Zeichnungen von Maes charakteristisch. Aus diesem Grunde glaube ich die Zeichnung in Chantilly Maes zurückgeben zu dürfen.

KURT ERASMUS.

MAURITSHUIS.

Sedert de vorige opgave is het Mauritshuis tijdelijk verrijkt met twee schilderijen, die wij hierbij afbeelden, omdat een ervan tot heden geheel, het andere vrijwel onbekend was. Immers het binnenhuis van Pieter de Hooch (afb. 1), door den Heer Preyer in bruikleen gegeven, is in Hofstede de Groot's de Hooch-catalogus¹⁾ weliswaar vermeld, doch niet beschreven. Het was, toen Hofstede de Groot het opnam, in de sedert verkochte verzameling Yerkes te New-York.

De schilderij, die 53 c.M. hoog en 47 c.M. breed is, is op doek geschilderd. Het is een zeer karakteristiek werk uit den laten tijd van den schilder, vrij donker, maar niet zoo zwart in de schaduwen als b.v. de schilderij in de verzameling Steengracht. Het meisje is in het licht-blauw gekleed, met wit schort en ondermouwen, de jonge man in 't zwart. Hij draagt een bruinen hoed en witte bef en ondermouwen. Boven hem aan den muur hangt een zeestuk in den trant van Jacob Ruisdael.

Het gordijn vóór het raam is zalmkleurig rood, het eenigszins Vermeer-achtig behandelde tafelkleed vertoont in hoofdzaak vermiljoen en geel-oker, daarbij ook ultramarijn en donker, bruinachtig zwart. De stoel is met effen roode stof bekleed.

De tweede schilderij (afb. 2) is, door de welwillende bemiddeling van Graaf Micielsky, in bruikleen gegeven door Graaf Eduard Raczynski, die op het slot Rogalin in Posen woont. Het is eveneens op doek geschilderd, hoog 71 c.M., breed 59½ c.M., en vrijwel geheel in grijs en bruin behandeld. Het jongmensch heeft blond haar, ziet zeer bleek en heeft nauwelijks rood in de lippen. De schildering is geheel Rembrandtiek, vooral in den kop en de hand. Het wil mij voorkomen, alsof er later hier en daar in den kop geschilderd is door een schilderij-hersteller. Zeer opmerkelijk is de schildering van de grijze

1) »Beschreibendes Verzeichnis“, Band I, S. 529, No. 193.

zestiend'eeuwsche jas, waarin dit jongmensch, blijkbaar een model, door den schilder is gekleed. Het zachte licht op de jas is bijzonder aantrekkelijk.

Er is gezegd, dat de schilderij van de hand van Bernard Fabritius zou zijn, maar

Afb. 1. Pieter de Hooch.

die determinatie is bij ernstige bestudeering van het stuk niet vol te houden. Zonder twijfel is echter directe invloed van Rembrandt's schilderwijze van omstreeks 1640—'50 te constateeren en zullen wij den schilder moeten zoeken onder degenen, die in dien tijd bij Rembrandt werkten. Deze stilistische hypothese wordt ondersteund door de mogelijkheid,

dat de jas identiek is met de grijze jas van den zoogenaamden »joodschen koopman'' van Rembrandt in de National Gallery te Londen (Bode N°. 384). Opmerkelijk is daarbij, dat die jas, voor den volwassen »koopman'' passend, den blonden jongeling, wiens beeltenis Graaf Raczynski thans bezit, veel te wijd schijnt.

Indien dit vermoeden juist is, moet de schilderij uit Rogalin dus niet worden

Afb. 2. Onbekend Hollandsch Meester, omstreeks 1650.

beschouwd als een portret, maar veeleer als een schilderij naar gekleed model, vervaardigd in Rembrandt's werkplaats door een zijner leerlingen.

Omtrent de herkomst van het stuk is slechts bekend, dat het zich reeds in 1790 in de familie Lubomirski bevond en daarna door erfenis overging aan de Raczynski's. Het wapen der Lubomirski's is boven in de lijst aangebracht.

Den Haag, Oct. 1910.

W. MARTIN.

MONUMENTENZORG OP DE STAATSBEGROTING 1911.

De *subsidiën* voor de *Dijkpoort te Hattem*, de *Roomsch-Katholieke kerk te Hoensbroek*, den *gemeentetoren te Sprang* en de *Nederlandsch-Hervormde kerk te Winschoten* zijn *afgeloopen*.

Omtrent *monumenten*, voor wier *herstel reeds subsidiën* loopen, wordt het volgende vermeld.

Groote kerk te Dordrecht. Op de vorige staatsbegroting was de laatste termijn uitgetrokken van de loopende serie voor de thans ondernomen herstelling van het oostelijk deel. Thans is het gewenscht de restauratie voort te zetten tot en met de transepten waarvoor een bedrag van *f*126.000, over 9 jaren te verdeelen noodig geacht wordt. Daartoe wordt een rijkssubsidie op den zelfden voet als tot heden aangevraagd (*f*7000 van het Rijk, *f*3000 van particulieren, *f*2000 van de kerk, *f*1000 van de provincie Zuidholland en *f*1000 van de gemeente Dordrecht).

Zuidertoren te Enkhuizen. Daar de kosten — ook wegens noodzakelijke herstelling van het fraaie klokkenspel — *f*15000 meer beloopt dan gedacht was, wordt gevraagd de rijkssubsidie nog twee jaar lang op den ouden voet voort te zetten.

Raadhuis te Graft en Nederlandsch Hervormde kerk te Roermond. Voortzetting, voor één jaar van het Rijkssubsidie tot hetzelfde bedrag als voor het loopende jaar verleend werd, blijkt noodig.

Stadhuis te Middelburg. In verband met het totaal toegezegde bedrag zou voor 1910 slechts op *f*1000 te rekenen zijn. Nu de restauratie echter nagenoeg voltooid is blijkt dat *f*3000 meer zal worden vereischt dan geraamd was. Hiervan ware *f*1500 voor rekening van het Rijk aan te nemen, zoodat de laatste, of 10de termijn op 1911 uit te trekken op het bedrag van *f*2500 wordt gehandhaafd.

Toren te Oirschot. Op de Staatsbegroting voor 1910 werd de laatste termijn uitgetrokken van de Rijkssubsidie van *f*50,000, in 1906 toegestaan. De toestand van het overgebleven gedeelte van het Monument is echter slechter gebleken te zijn dan men vermoedde. Een bedrag van *f*45000 zal meer noodig zijn. Voorgesteld wordt dat het Rijk hiervan de helft bijdrage over 2 of 3 jaren te verdeelen.

Gothische Huis te Kampen. Het in 1904 geraamde bedrag is onvoldoende gebleken; nog *f*5400 zal noodig zijn om de geheele herstelling waartoe het Rijk tegenover den bekenden kunstminnaar hier te lande die het huis aankocht om het voor slooping te behoeden zedelijk verplicht is, tot stand te brengen. Oorspronkelijk was slechts sprake geweest van herstelling van het voorste gedeelte van het gebouw. Thans wordt echter, op advies van Dr. Cuypers, voorgesteld ook het achtergedeelte te bewaren. Hiervoor wordt *f*5000 noodig geacht. Derhalve wordt een bedrag van *f*5000 uitgetrokken als eerste gedeelte van een totaal te verlenen subsidie ad hoogstens *f*10.400.

Voor de volgende *Monumenten* wordt voor het eerst een *subsidie aangevraagd*.

a. *Het St. Pieters en Bloklands-Gasthuis te Amersfoort*. In 1907 besloten de Regenten

van dit gasthuis een nieuw gebouw te stichten en daartoe de oude gedeeltelijk nog uit het laatst der 14de eeuw dagteekenende gebouwen te sloopen. Aandrang van regeeringswege heeft echter geleid tot wijziging der verbouwingsplannen in dien zin dat de twee interessantste en best bewaarde gedeelten van het oude gasthuis, de kapel en de ten noorden daarvan aansluitende vleugel (de oude mannenzaal) behouden zullen worden. Herstel dier gebouwen is dan echter noodig. In de uitgaven ware door het Rijk bij te dragen 50 pCt. tot een maximum van *f*7000, te verdeelen over twee jaren.

b. *Kasteel Doorwerth*. Eene vereeniging »de Doorwerth'' heeft zich geconstitueerd die dit belangrijke monument dat zich in een jammerlijken staat van verval bevindt, heeft aangekocht om het voor algeheelen ondergang te behoeden. De vereeniging stelt zich voor het te herstellen en tot museum in te richten. De kosten voor deze herstellingen zijn globaal geraamd op *f*65000 waarin door het rijk voor 50 pCt. zou kunnen worden bijgedragen. Het juiste bedrag der te verleenen rijkssubsidie is echter nog niet op te geven omdat nader advies over de plannen tot restauratie wordt ingewonnen. Inmiddels moesten echter tot behoud van het Monument voorzieningen worden getroffen welke geen uitstel duldden en die in elk geval noodzakelijk zijn. Daartoe wordt een bedrag van *f*7000 als de helft van een daarvoor op *f*14000 te stellen som op de staatsbegrooting gebracht. Na het inkomen van bovenbedoeld advies zal worden overwogen, welke bedragen nader zullen zijn uit te trekken ter tegemoetkoming in de verdere restauratiekosten.

c. *Nederlandsch-Hervormde kerk te Langerak*. De toestand van dit uit de 13de tot 15de eeuw dagteekenend Monument maakt herstelling in hooge mate urgent. De kosten zijn geraamd op *f*14000; van het Rijk wordt gevraagd *f*5000. Van dit bedrag dat over twee jaren ware te verdeelen, wordt *f*2500 uitgetrokken.

d. *Nederlandsch-Hervormde kerk en toren te Mitwolde*. Deze kerk, dateerende uit de 13de eeuw en een vrij zuiver type van Groningschen kerkbouw, verkeert in staat van verval. In het koor bevindt zich een prachtig *grafmonument van baron Innhausen und Kniphausen en diens echtgenoot Anna van Ewsum, vervaardigd door Rombout Verhulst in 1669*. De eigenaresse, Jonkvrouwe van Panhuys, heeft dit kunstwerk aan het Rijk ten geschenke aangeboden onder voorwaarde dat het in goeden staat ter plaatse zal worden bewaard. Dit aanbod is aanvaard en dus kan niet langer gewacht worden om de kerk weder in behoorlijken toestand te brengen. De kosten daarvan zijn geraamd op *f*12000 waarvan door het Rijk ware te verstrekken 50 pCt. of *f*6000 te verdeelen over 2 jaren.

e. *Roomsch-Katholieke kerk te Noorbeek (Limburg)*. De kerk dagteekent uit de 13de eeuw (in de 15de eeuw vergroot) en behoort tot een der fraaiste stalen der gothische dorpskerken in die provincie. Het is echter in een staat van verval geraakt zoodat het kerkbestuur reeds in 1903 en nu weder in den loop van dit jaar zich tot de Regeering wendde om finantieelen steun. Een onderzoek ter plaatse heeft aangetoond dat herstelling urgent begint te worden. De kosten der restauratie worden geraamd op pl. *f*22000, het kerkbestuur vraagt van het rijk een subsidie van *f*9000 wat een alleszins billijke verhouding wordt geacht. Gevraagd wordt dus dit bedrag toe te staan, te verdeelen over 3 jaren.

DE ELFDE »DENKMALPFLEGETAG».

Hoewel het ditmaal wel eenigszins in een uithoek — in Dantzig — werd gehouden, waren toch bij dit congres voor monumentenzorg een driehonderdvijftig leden ingeschreven, waaronder, behalve vertegenwoordigers van alle Duitsche Staten, afgevaardigden van de Oostenrijksche en Zwitsersche regeeringen. Mr. Overvoorde en de ondergeteekende vertegenwoordigden er de Nederlandsche Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving.

Als gewoonlijk werd het congres geopend met een »begroetingsavond», maar ditmaal had deze een zeer bijzonder karakter. Reeds de zaal van den »Artushof», waarin de bijeenkomst plaats had, droeg daartoe bij, want zij gaf dadelijk stemming. Wij betraden de zaal door het, naast den Artushof gelegen, nieuwe schepenhuis, waarvan de benedenruimte als een volledige Dantziger »Diele» is ingericht, het typisch Noordduitsche voorhuis, met zijn, langs een ruime wenteltrap toegankelijke, galerij, zijn met oudtestamentische tafreelen beschilderde zoldering, zijn grooten schouw en zijne met Delftsche tegels bekleede wanden. Scheepsmodellen hangen er van de zoldering, tal van merkwaardige gildevoorwerpen zijn er tentoongesteld. . . .

Dan gingen wij, door een kleine deur, de Artuszaal binnen: driebeukigen rechthoek, overkluisd met stergewelven, gedragen op vier uiterst slanke, roodgranieten pijlers. De beide korte wanden zijn elk met drie vensters doorbroken en tegen de lange wanden der zaal staan de banken der broederschappen, die hier in ouden tijd tot gezelligen avondkout plachten bijeen te komen, en aan Koning Arthur met zijne tafelronde in den naam van hun gebouw wilden herinneren.

De achterschotten dezer banken vormen een wandbetimmering in donker eiken, met intarsiaversieringen en snijwerk, en dagteekenen uit verschillende tijdstippen van de zestiende eeuw. Daarboven prijken schilderijen — waarvan er een het werk is van Hans Vredeman de Vries — ietwat barokke décors, gedeeltelijk in relief uitgevoerd . . . maar die daarom te meer de bekoring van het vreemde bezitten, al voelen wij door de medewerking van den Frieschen architectuurteekenaar en de herinnering aan een »Hollandsche bank», van welker vroeger bestaan de Dantzigers ons verhalen, ons toch min of meer thuis.

Ook hier hangen scheepsmodellen van de gewelven. Aan het eind der zaal staat een galerij, alweder van donker eikenhout, en van deze »Pfeiferkammer» plachten in den ouden tijd speelluiden hun wijsjes te laten klinken.

Daaronder ontbreekt de bierbank niet, in onmiddellijke verbinding met koele kelders, en op zij staat een reusachtige kachel, geheel met tegels bekleed, het werk van den pottenbakker Stelzener. Vóór de galerij verrijst het levensgrootte, witmarmeren standbeeld van August III van Polen door Johan Heinrich Meisner.

Zij is de trots van Dantzig, deze zaal, en gij kunt niet in de buurt van een der gastheeren komen, of hij is gereed u allerlei uitleggingen te geven, de mythologische, oudtestamentische en historische schilderijen te verklaren, de allegorische voorstelling van het Laatste Oordeel vooral, in 1602 door de locale beroemdheid Antonius Möller

geschilderd . . . en hij zal ook niet nalaten u met een knipoogje »Danzigs Wahrzeichen'' te wijzen, een ietwat al te boertig relief aan den grooten kachel . . .

Er werd natuurlijk gegeten en gedronken op dezen begroetingsavond, maar toen tegen een uur of tien het messen- en vorkengerinkel wat geminderd en een vroolijk stemmen-gegons daarvoor in de plaats gekomen was, gingen eensklaps de lichten uit en werd aandacht gevraagd voor een verrassing.

Een viertal muzikanten in achttiende-eeuwsche kleeding, elk een kaars op hoogen kandelaar dragend, beklom de trappen naar de Pfeiferkammer en begon daar een menuet van Bocherini te spelen. Toen kwamen de meesters zelve binnen, die aan bouw en versiering der Artuszaal hebben medegewerkt, een oude keldermeester ook met zijnen knecht, Dantzig's kroniekschrijver Curicke en een paar bekende leden van de »banken'' . . . en uit hun eigen monden vernamen wij toen allerlei dingen uit de historie van het gebouw, die zij zelf hadden beleefd.

Zoo was dan al dadelijk een stuk van het verleden der stad aan ons voorgesteld, op een smaakvolle en smakelijke manier — die tegelijk eenieder nog eens levendig voor den geest kon brengen, dat »monumentenzorg'' een artistieke werkzaamheid is, evengoed als een historisch-wetenschappelijke.

En het bleek ook al dadelijk, dat Dantzig zich moeite had gegeven voor het congres. Nieuwe bewijzen daarvan brachten de volgende dagen, toen wij twee speciaal voor ons ingerichte tentoonstellingen te zien kregen. De eene gaf een verzameling edelsmeedwerken uit de stad en hare omgeving te aanschouwen en een belangrijke reeks van oude afbeeldingen van gebouwen uit de stad. Op de tweede waren moderne teekeningen en opmetingen van Dantzig's monumenten bijeengebracht en daaronder een groep, die bijzondere aandacht verdiende. Te Dantzig is nl. sedert kort een Technische Hoogeschool gevestigd. De stad laat nu door de verstgevorderde studenten dier instelling tegen betaling opmetingen maken van belangrijke gebouwen en de School staat toe, dat de leerlingen deze teekeningen, die eigendom blijven van de stad, overleggen onder de studies welke zij verplicht zijn te maken. Zoo worden door de samenwerking van school- en gemeentebestuur, de talenten der jongelieden benut voor de studie der oude bouwkunst en de studenten tevens in staat gesteld iets te verdienen met hun verplichte teekenwerk. Mits men hooge eischen blijft stellen aan het werk, schijnt dit een practische inrichting, niet het minst omdat zij de aanstaande bouwmeesters in intieme aanraking met de oude monumenten brengt.

De gebruikelijke boekgeschenken werden ook ditmaal aan de congressisten uitgereikt. Het eerste deel van een boek van Baurat Cuny, over *Danzigs Kunst und Kultur*, was van deze gaven de belangrijkste, niet zonder beteekenis ook voor onze eigen kunsthistorie, om wat erin voorkomt over de werkzaamheid van Vlaamsche en Nederlandsche artisten in deze door handelsbetrekkingen aan ons verboden Oostzeestad.

Maar het wordt tijd tot de handelingen van het congres over te gaan.

Uit het door den Voorzitter, Prof. von Oechelhäuser uitgebracht verslag van het voornaamste, dat sinds de vorige bijeenkomst op het gebied der monumentenzorg in

Duitschland voorviel, zij hier vermeld, dat overeenkomstig het toen genomen besluit door het congresbureau aan allerlei staats- en kerkelijke overheden verzocht was voortaan aan nieuwe bouw- en kunstwerken steeds het stichtingsjaar aan te brengen, en dat daarop van verschillende zijden toestemmend antwoord was ontvangen. Voorts publiceerde het bureau het eerste deel van een door den Voorzitter bewerkt boek, waarin de voornaamste verhandelingen der tien vorige congressen in systematische orde zijn bijeengebracht — een voortreffelijk werk, zoowel omdat de stenografische verslagen ten deele zijn uitverkocht, als omdat men thans gemakkelijk alles bijeen vindt, wat anders uit de tien deelen moet worden samengezocht ¹⁾).

Belangrijk was ook de mededeeling, dat door den »Verband deutscher Kunstgewerbevereine» aan zijne leden het volgende besluit was voorgelegd:

»Den Kunstgewerbevereinen wird empfohlen: tatkräftige Mitarbeit an den Bestrebungen des Denkmalschutzes und des modernen Städtebaues, an der Abfassung von Ortsstatuten gegen die Verunstaltung von Strassen usw. und an der Erweckung des allgemeinen Interesses für diese Fragen. . . . Es ist darauf hinzuwirken, dass man mit sogenannten Erneuerungen an alten Baudenkmalern, Ruinen usw. aufhöre, vor allen Dingen alte Baudenkmal in ihrer Erscheinung unangetastet lasse.»

In den loop der vergaderingen werd verder nog medegedeeld, dat een overeenkomst was tot stand gekomen tusschen het congresbureau en het bestuur van den bond »Heimatschutz.» Krachtens deze zal voortaan om de twee jaar een gezamenlijke bijeenkomst plaats vinden van congres en bond, onder leiding van een uit beide lichamen gekozen bestuur. In de tusschenjaren blijft het congres zelfstandig vergaderen. De eerste gecombineerde samenkomst geschiedt het volgende jaar te Salzburg.

Van de eigenlijke voordrachten, die het congres bezig hielden, waren er ditmaal verschillende, voor welke bespreking het Bulletin niet het meest aangewezen orgaan is. Zoo b.v. een zeer belangrijke rede van Prof. Dragendorf over de techniek van opgravingen; uitvoerige referaten over monumentenzorg en tuinkunst, welke zich vooral bezig hielden met den aanleg van parken en tuinen om oude gebouwen en met de wenschelijkheid in stad en land oud geboomte te sparen; eindelijk ook mededeelingen van Prof. Conwentz over verschillende middelen om door de hulp van Lagere en Middelbare scholen belangstelling te wekken voor vóór- en vroeghistorische oudheden, waarbij de spreker o. a. eene verzameling vaatwerk en fibulae vertoonde, nauwkeurige navolgingen van oude voorwerpen, die als aanvulling van wandplaten bij het onderwijs te gebruiken zijn.

Van meer belang voor de lezers van het Bulletin is een voordracht door den Regierungsrat Blunck gehouden over »Hochschulunterricht und Denkmalpflege» ²⁾). Hij deelde mede, dat aan de Technische Hoogeschool te Berlijn sedert drie jaar, op last der Regeering, een college wordt gegeven over monumentenzorg. Hij bepleitte uitvoerig het

1) De titel van het boek is: *Denkmalpflege*, Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege. Leipzig, E. A. Seemann. Deel I behandelt: Vorbildungs- und Stilfragen, Gesetzgebung, Staatliche und kommunale Denkmalpflege.

2) Sedert in zijn geheel opgenomen in *Die Denkmalpflege*, XII, S. 108 ff.

goed recht van zulk onderwijs wegens de groote waarde van monumentenkennis voor het begrip van kunst in het algemeen, maar in het bijzonder ook in het belang der monumenten-zelf. Dat inzicht in de eischen der monumentenzorg speciaal aan architecten te dikwijls ontbreekt, scheen hem o. a. te blijken uit de door de staatsregeeringen in de laatste jaren vooral in Duitschland aan de gemeentebesturen toegekende bevoegdheid, verordeningen uit te vaardigen tegen de schending van oude bouwwerken en de ontsiering hunner omgeving door nieuwe. Want eigenlijk is deze bevoegdheid eene bescherming tegen de hedendaagsche bouwmeesters, wier scheppingen al te dikwijls voor de monumenten nadeelige gevolgen meebrachten. De oorzaak van dit verschijnsel, ligt, volgens den spreker, in de opleiding der architecten, die te veel over kunst en te weinig over handwerk te hooren krijgen, te zeer op het uiterlijke der bouwkunst, op hare vormen, op stijl leer worden afgericht, tekort komen daarentegen in wezenlijk opvoedend onderricht in praktische en constructieve dingen, in de principieele grondslagen van het vak.

Er wordt voortdurend geklaagd, dat de monumenten meer te lijden hebben van goedbedoelde pogingen voor hun herstel dan van verval door den tijd. Het is daarom noodig de architecten te doordringen van de grondbeginselen eener verstandige monumentenzorg. Daarvoor is een afzonderlijke leergang aan de technische hoogeschoolen noodig, maar daarnaast ook een geheele wijziging in het leerplan. Ten slotte heeft ook de moderne bouwkunst meer aan mannen, die vier muren en een dak goed weten samen te stellen, dan aan quasi-artisten, half geleerde, half architect, die een gothisch- of renaissance-ontwerp weten te teekenen.

In de op de voordracht volgende discussie bleek, dat men het wel met den inleider eens was, doch een ruimer opvatting van het onderwerp had verwacht: niet eene beperking tot de verhouding van monumentenzorg en technische hoogeschool alleen, maar eene bespreking van de plaats, welke de »Denkmalpflege» in geheel het Hooger onderwijs heeft in te nemen. Er werd op gewezen, dat ook juristen eenig denkbeeld van monumentenzorg en »Heimatschutz» dienden te hebben, zoowel voor zoover zij als leden der rechterlijke macht met de wettelijke bescherming der monumenten te doen zouden krijgen, als omdat zij in vertegenwoordigende en besturende lichamen en als regeeringsambtenaren telkens in de praktijk met de monumenten in aanraking zouden komen.

Ook de filologen als toekomstige leeraren in geschiedenis en letterkunde dienden, dus werd betoogd, niet vreemd te staan tegenover de monumenten, waarvoor zij, waren zij zelf eenigermate met kennis daarvan toegerust, onder hunne leerlingen begrip en liefde zouden kunnen aankweeken.

Zoo bleek zich dan bij de voordracht van Blunck uitnemend aan te passen een door den Geh. Baurat Walbe aangekondigde inleiding van het onderwerp: »de medewerking der geestelijkheid bij de monumentenzorg», want ook hierbij zou — ditmaal speciaal voor de theologen — het belang blijken van colleges over »Denkmalpflege». Over het groote aandeel, dat de geestelijkheid kan nemen in de zorg voor het behoud der monumenten, en over den invloed ten goede, dien zij kan uitoefenen door haar vertrouwelijk

verkeer met allerlei kringen der bevolking, kon de redenaar uit den aard van de zaak weinig nieuws vertellen. Maar belangrijk waren de mededeelingen door hem, en later bij de gedachtenwisseling door anderen, gedaan over hetgeen thans reeds in Duitschland en Oostenrijk geschiedt om onder allerlei kringen van studeerenden eenige kennis der momentenzorg te brengen. Zoo vernamen wij, dat over dit ontwerp geregeld voorlezingen worden gehouden, en in verband daarmee excursies georganiseerd, aan de universiteit te Tübingen. In Hessen wordt in de hervormde seminaries om de twee jaar een cursus gegeven over de monumenten van het land. In Kiel organiseert de »Provinzialkonservator» geregeld uitstapjes met de studenten in de protestantsche theologie naar belangrijke gebouwen uit zijne provincie en het Consistorie verplicht de jongelieden daaraan deel te nemen. Aan de universiteit te Bonn bestaat een speciale cursus voor de hervormde theologen, gegeven door een kunsthistoricus, den Provinzialkonservator, een kerkelijk architect en een godgeleerde.

Belangrijk waren ook de berichten uit Oostenrijk. Daar worden in de katholieke seminaries geregeld voorlezingen gehouden over monumentenzorg, maar bovendien cursussen gegeven voor geestelijken, die reeds in de praktijk zijn. Zij hebben beurtelings in eene der diocesen plaats en duren van Maandag tot Zaterdag. Voordrachten over het onderwerp wisselen af met bezoeken aan gebouwen en musea. Ook worden de deelnemers in de gelegenheid gesteld allerlei kunstwerkplaatsen te bezichtigen, terwijl zij in eenigszins feestelijk ingerichte avondbijeenkomsten in kennis worden gebracht met kunstenaars op verschillend gebied. Dergelijke cursussen hadden reeds plaats te Weenen, Krakau, Trient en Olmütz. Gemiddeld namen honderd priesters er aan deel; de kosten beliepen van 1000 tot 2000 kronen.

Clemen signaleerde het gevaar, dat men door al deze bemoeiingen de theologen in den waan zou brengen, dat zij in voorkomende gevallen zelf wel als »Denkmalpfleger» konden werkzaam zijn. Hij wees er op, dat men — als in Bonn geschiedde — vooral liefde voor de monumenten bij hen moest opwekken, waartoe natuurlijk kennis het beste leidt, maar dat men hen toch ook doordringen moest van de overtuiging, dat de praktijk der monumentenzorg een uiterst moeilijke opgave blijft, waarvoor altijd de hulp van speciale deskundigen is in te roepen.

Aan het slot der discussie werd zoowel van protestantsche als van katholieke zijde door theologen instemming betuigd met de gehoorde uiteenzettingen.

Een uiterst gewichtig vraagpunt, dat ook vroegere congressen reeds bezig hield, werd door Prof. Konrad von Lange ingeleid: de herstelling van middeleeuwsche beeldhouwwerken. Hij begon met een paar recente gevallen te bespreken. Een in 1433 door Hans Multscher gebeeldhouwd altaar in Ulm was in 1531 door beeldstormers grotendeels vernield. Van de 24 beelden, welke het eens sierden, waren er nog slechts enkele over en in beschadigden toestand, en nu wilde men met deze resten een nieuw gothisch altaar maken. Het plan werd gelukkig verrijdeld, zoodat de gespaarde sculpturen hunne zuiver-documenteele waarde zullen behouden. Z. i. minder gelukkig was de afloop van het tweede geval: een fontein op de markt te Rottenburg, die, na allerlei herstellingen, ten slotte door een kopie was vervangen. De spreker had gewenscht, dat de nog oude

deelen tijdig in een museum waren ondergebracht en dat dan op de oude plaats een nieuwe fontein, in moderne vormen, verzezen ware. Naar aanleiding van deze twee punten had hij eenige algemeene regelen geformuleerd, waarvan de belangrijkste deze zijn:

6. Unter freiem Himmel stehende Skulpturen an alten Denkmälern, die einen hervorragenden künstlerischen oder kunsthistorischen Wert haben, sollten bei beginnender Verwitterung entfernt und in einen gedeckten Raum gebracht, an Ort und Stelle aber durch Kopien ersetzt werden.

7. Skulpturen dagegen, die nur dekorativen Wert haben, verbleiben am besten an ihrem Ort, da sich ihre dauernde Erhaltung doch nicht lohnt und sie nur an der Stelle, für die sie bestimmt sind, angemessen wirken können.

8. Da das Imitieren historischer Formen eine unproduktive und überflüssige Tätigkeit ist, ausserdem das feinere gotische Zierwerk der nordischen Witterung erfahrungsgemäss nur kurze Zeit Widerstand leistet, so ist nicht nur das Kopieren gotischer Werke im ganzen, sondern auch eine umfängliche Ergänzung derselben im alten Stil vom Uebel ¹⁾).

9. Ist ein mittelalterliches Denkmal so baufällig, dass es abgetragen werden muss, so setze man ein neues Werk von selbständiger Erfindung an seine Stelle, wobei natürlich darauf zu achten ist, dass dieses sich der Umgebung und dem Stadtbilde harmonisch einfügt.

Er volgde een warm debat. Over het Ulmsche geval was men het algemeen met den inleider eens. Maar betreffende de Rottenburgsche fontein bleek groot meeningsverschil. Men wees erop, dat een dergelijk monument, behalve zijn strikt-kunsthistorische en zijn artistieke beteekenis, ook zekere gevoelswaarde bezit voor de inwoners eener stad. Het is hun lief geworden in zijn ouden vorm, en in een moderne schepping vinden zij dien niet terug. Daarom is in zulk geval een kopie niet te veroordeelen. Gurlitt wilde een middenweg opgaan. Hij verhaalde, dat in Saksen verscheidene laat-gothische altaren bestaan, waarvan het fijne ornament geleden heeft. Men heeft voor de restauratie daarvan prijsvragen uitgeschreven en op die wijze zijn herstellingen tot stand gekomen, waarbij niet de oude motieven werden gecopieerd, doch de noodige aanvullingen geschiedden met oorspronkelijke, moderne vormen, die echter zoo goed in middeleeuwschen geest zijn behandeld, dat zij aan den totaalindruk geen afbreuk doen.

Verzet vond ook de door Lange gewenschte onderscheiding tusschen op-zichzelf-belangrijke beeldhouwwerken en zulke met louter decoratieve waarde. Terecht wees men erop, dat ook de laatste groote beteekenis kunnen hebben en dus met niet minder zorg dan de eerste behooren behandeld te worden.

En ook Lange's voorstel belangrijke sculpturen, die beginnen te vervallen, in musea onder te brengen en op hun oorspronkelijke plaats door kopieën te vervangen kon geen algemeene instemming vinden. Ingrijpende herstellingen aan de oude beelden wenschte niemand, doch men scheen het er algemeen over eens te zijn, dat, indien een oud beeld

1) Op het eerste gezicht schijnt dit in strijd met de zesde stelling. Lange's bedoeling is in de eerste plaats onderscheid te maken tusschen »beelden» en decoratief beeldhouwwerk. Maar vervolgens wil hij de »beelden» zóó tijdig verwijderen, bij het begin van ernstige verweering, dat zij nog, zonder fantasie, wezenlijk »gecopieerd» kunnen worden. Dit is toch inderdaad wel wat anders, dan dat men b.v. een beeld, waaraan de armen ontbreken en waarvan het gelaat verminkt is, vervangt door een navolging, waarbij die verloren deelen zijn aangevuld. Bij zoo ernstige beschadiging wenscht Lange de vervanging van het oude beeld door een »modern».

eenmaal voor een nieuw moet plaats maken — dan ook geen kopie maar een »modern» werk moet worden gekozen.

Maar sommigen hadden vooral tegen het tijdig bergen der origineelen bezwaar. Als een beeldhouwwerk begint te vervallen — betoogde Gurlitt — giet het dan onmiddellijk af en plaats dit afgietsel in een museum; maar laat het origineel zoo lang mogelijk op de plaats waarvoor het gemaakt werd, laat het daar »in schoonheid sterven». De inleider bleef bij zijne meening, die ook mij de veiligste lijkt, al ware het alleen maar omdat het maken van goede afgietsels een zóó moeilijk werk is, dat het alleen door uiterst bekwame en conscientieuze mouleurs verricht kan worden. En waar vindt men die!

Over de uitwerking van steenbeschermingsmiddelen sprak Prof. Rathgen, chemicus der koninklijke musea te Berlijn, die bezig is hierover omvangrijke proeven te nemen. De referent moest zich bepalen tot een nauwkeurige beschrijving van de inrichting dezer proeven, want tot praktische resultaten hadden zij nog niet geleid. Alleen was gebleken, dat nog een belangrijke uitbreiding der experimenten noodig was. Hij was daartoe thans in staat gesteld en hoopte nu over eenige jaren nuttige gevolgtrekkingen daaruit te kunnen mededeelen. Het referaat is inmiddels in druk verschenen¹⁾, zoodat belangstellenden in dit gewichtig, maar uitteraard zuiver technisch, en zonder statistische tabellen en grafische voorstellingen niet weer te geven, onderzoek, daarnaar bij dezen verwezen mogen zijn.

Tot besluiten van meer dadelijk belang voor de praktijk kon de »General-konservator» der monumenten in Beieren, Dr. Hagen, komen in zijne beschouwingen over den invloed van plantengroei op bouwwerken. De groote waarde van zijn voordracht was gelegen in de tallooze voorbeelden door hem aangehaald en de vele verslagen van hunne bevindingen door architecten, plantkundigen en boschopzichters hem verschaft. Afgescheiden van deze belangrijke exempelen, laat zijn lezing zich samenvatten als volgt:

Men moet ook bij dit vraagstuk niet generaliseeren, maar ieder geval afzonderlijk beschouwen, want schablone-achtige maatregelen zouden slechts schade doen. Door het wegnemen van den plantengroei van gebouwen kan men zooveel schoonheid en »stemming» vernietigen, dat het nadeel grooter is dan het voordeel. Dit geldt vooral van ruïnes. Toch dient ook onze verantwoordelijkheid jegens het nageslacht voor de bewaring der monumenten op onze houding van invloed te zijn.

De schade, welke bouwwerken van planten kunnen ondervinden, zijn deels van chemisch-physiologischen aard (b.v. het oplossen van de kalk in den mortel), deels van mechanisch-physicalische natuur (zooals het loswroeten van metselwerk door wortels). De inwerkingen hangen af van de soort der planten, van het klimaat, de eigenschappen der steenen en mortels, van de wijze waarop het oppervlak der steenen is behandeld, en eindelijk ook van de hemelsrichting, waarop muren gelegen zijn. Dikwijls echter wordt aan planten de schuld gegeven van werkingen, die aan geheel andere verweeringsinvloeden zijn toe te schrijven.

1) In de *Zeitschrift für Bauwesen*, 1910, S. 608 ff.

Wieren, paddestoelen en leverkruid beschermen dikwijls de steenen, daar het door hen bedekte oppervlak bewaard blijft. Mossen doen echter ook wel kwaad. Gevaarlijker zijn de varens door hunne wortels; nog erger bloeiende planten; ernstig gevaarlijk is alle houtgewas, zoowel struiken als boomen. Alleen in bijzondere gevallen, indien het als poëtisch kenmerk als het ware behoort bij een monument, mag men houtgewas op muren laten bestaan.

Ruïnes en vervallen muren kan men beschermen door grasafdekking.

Het bekleeden van muren met leiboomen tegen latwerk is onschadelijk, maar gewoonlijk te bewerkelijk.

Over klimop zijn, blijkens de door den spreker ontvangen mededeelingen, de meeningen zeer verdeeld. Zijn het metselverband en de mortel slecht, dan kan klimop kwaad doen; maar aan een goeden muur zal zij, naar de spreker stellig meent, niet hinderen. Met den wilden wingerd staat het ongeveer evenzoo; hij heeft tegen, dat hij zoo snel voortwoekert; de Amerikaansche soort doet dat echter minder dan de Duitsche en verdient daarom de voorkeur. Onschadelijk is de wilde roos, die veel te weinig tegen muren wordt toegepast.

Boomen dicht bij huizen vormen dikwijls een bescherming tegen het weder en hebben groote schoonheidswaarde. Indien zij licht en lucht te veel benemen, snoei men ze; geveld behooren zij alleen, indien zij muren voortdurend vochtig zouden houden. Zoo heeft men trouwens ook bij ruïnes ervoor te zorgen, dat de plantengroei ze niet overwoekert.

De spreker wees er ten slotte op, dat »mooie” bloembedden en kunstmatige aanplantingen bij ruïnes niet passen. Maar dit is een quaestie van smaak en tact, en die dienen heel dit vraagstuk te beheerschen, want men zal meestal met twee elementen rekening moeten houden: het schoonheidsgevoel, dat bepaalt of en in hoeverre plantengroei bij een bepaald monument gewenscht is — en de monumentenzorg, die moet beslissen of de planten zonder bezwaar kunnen worden geduld.

Evenals vorige jaren, werd het congres ook ditmaal besloten met het gemeenschappelijk bezoek aan eenige monumenten. Wij bezichtigden onder goed geleide in de eerste plaats natuurlijk Dantzig, verder een klooster met kerk in Oliva, en den Marienburg, het beroemde kasteel der Duitsche Orde. Dit laatste is en wordt sterk gerestaureerd en gaf ons Hollanders eens te meer gelegenheid te constateeren, dat de zoo schoone, en krachtig verdedigde, theorieën over het restaureeren van monumenten, die wij op het congres te hooren krijgen, in de praktijk toch nog lang niet altijd toepassing vinden in Duitschland. De romantiek schijnt nog altijd de sterkste. . . .

JAN KALF.

BOEKBESPREKING.

GRAFSCHRIFTEN IN STAD EN LANDE, verzameld en uitgegeven door Jhr. Mr. J. A. Feith, Prof. Dr. C. H. van Rhijn, H. Vinkhuizen en Dr. G. A. Wumkes. Groningen, 1910.

»Dit boek dankt zijne wording aan de pijnlijke ervaring, dat de oude grafzerken tusschen Eems en Lauwers in een staat van grove verwaarloozing verkeerden. Eerwaarde, fraaie steenen worden als stoepen en drempels misbruikt of zijn in varkenshokken en regenbakken aan het oog onttrokken. Andere zijn in de kerkpaden door slijting schier onleesbaar geworden. Op deze wijze dreigt een schatkamer van historische, genealogische en godsdienstige bijzonderheden verloren te gaan.»

Aldus het begin van het »Woord vooraf». Met veel zorg zijn 2165 grafschriften bijeen gebracht, waarbij ook de alleronbelangrijkste in extenso worden afgedrukt, waardoor het meer belangrijke wel wat wordt overstemd. Eenige beperking ware zeker aan het geheel ten goede gekomen, daar thans de »schatkamer» wel wat den indruk maakt van een rommelkamer, waar enkele mooie stukken verloren gaan onder een hoop oud roest. En dit te veel gebodene treft te sterker, waar op het gebied van illustratie eene wel wat te groote zuinigheid is betracht. Slechts 19 zerken, dus nog niet 1 pCt., zijn afgebeeld, terwijl toch uit de beschrijving blijkt, dat onder de 10 zerken uit de 15de, de ruim 70 uit de 16de eeuw en de tallooze 17de en 18de-eeuwsche zerken er een aantal met wapens en lofwerk zijn versierd, zoodat wij mogen verwachten, dat de afbeelding van een deel hiervan van grooter belang te achten was dan het in extenso afdrukken van tal van onbelangrijke opschriften. De uitgave van Kneppelhout voor de Pieterskerk te Leiden, van L. Ludovici voor Ceylon, Alex. Rea voor de residentie Madras, R. Norman Bland voor Malacca, en andere uitgaven over Engelsch Indië hadden hier tot voorbeeld kunnen strekken. De vermelding in extenso van *alle* opschriften tot 1828, dus ook uit den tijd, dat begrafenisregisters en registers van den Burgerlijken stand niet ontbreken, heeft historisch geen en genealogisch weinig belang, daar de zerken slechts een onvolledig beeld kunnen geven, waar er reeds zooveel zijn verloren gegaan. Ook de reeks van slappe verzen kan slechts waarde hebben als bewijs van de liefde voor klappermanspoezie in het Noorden.

Laten wij dit bezwaar tegen de opzet van het werk terzijde, dan valt ongetwijfeld aan de samenstellers hulde te brengen voor hun werk. De grafschriften zijn bij elke stad of dorp chronologisch geordend en de plaatsen zijn in alphabetische volgorde gerangschikt. Ook enkele reeds verdwenen zerken zijn opgenomen, waar vertrouwbare opschriften of afbeeldingen beschikbaar waren. Niet opgenomen zijn natuurlijk de zerken, die onder banken of vloeren verscholen liggen.

De beschrijving der zerken is kort maar over 't algemeen voldoende en met veel zorg zijn de er op voorkomende familiewapens beschreven. Bij enkele zerken hadden wij ook gaarne eene opgave van de grootte gezien. Vooral echter betreuren wij het te klein aantal afbeeldingen, waarbij nog niet alle onberispelijk te achten zijn.

Een uitvoerig register volgt aan het slot, dat echter wel wat omslachtig is ingericht, gelijk trouwens in het »Woord vooraf» wordt erkend.

Al moge niet alles geboden zijn, wat uit oudheidkundig en kunsthistorisch oogpunt gewenscht mocht worden, toch biedt deze uitgave zeer veel belangrijks, en ook voor andere landstreeken zouden wij ons gaarne zoo'n gemakkelijk te raadplegen legger wenschen, waarbij dan bij de samenstelling ook het kunsthistorisch belang meer ter harte genomen kon worden. Op deze wijze zoude ook een belangrijk vergelijkingsmateriaal verkregen zijn voor de locale ontwikkeling van deze meer bescheiden toepassing der steenhouwerskunst.

J. C. O.

TEMPLA GRONINGANA, door Dr. C. H. van Rhijn. Groningen, J. B. Wolters, 1910.

Met belangstelling begroeten wij dit werk van den Groningschen hoogleeraar, den kundigen vorscher door wien het kerkelijk archief aldaar geordend is, hetwelk voor hem geen geheimen bezit. Wij mogen dan ook gerust aannemen, dat, wat dit archief aan bouwstoffen kan leveren, in dit boek is verwerkt en reeds daarom is het een werk van blijvende waarde voor de kennis van het kerkelijk leven en de kerkgebouwen te Groningen na de Hervorming. Ook de gedrukte werken zijn met zorg geraadpleegd en alleen de aan een belangrijke bron, het gebouw zelf, te ontleenen gegevens schijnen niet altijd zoo afdoende bewerkt, dat nadere vondsten uitgesloten zouden zijn. Er wordt te veel uitvoerig behandeld wat voor de oudste tijden *elders* hier en daar te bewijzen is en daaruit wordt geconcludeerd over wat te Groningen ook zou *kunnen* zijn, doch in hoeverre bij een nader onderzoek aan het gebouw zelf hiervan ook sporen zouden te vinden zijn, wordt niet altijd voldoende nagegaan. Wel wordt naar het bekende werk van C. H. Peters, Oud-Groningen (Bouwk. Tijdschrift 1907) verwezen, dóch waar deze schrijver niet steeds zijn bronnen noemt, valt het soms moeilijk uit te maken in hoeverre diens conclusies alleen op feiten berusten, zoodat eene verwijzing naar dit werk als bron niet afdoende is.

Dr. van Rhijn behandelt eerst de kerken en daarna het beheer. Het geheel is aangenaam geschreven en met eenige goede illustraties versierd. Na het boek doorgelezen te hebben zal zeker niemand den schrijver betwisten »dat ook Groningen kerken heeft, welke waard zijn om beschreven te worden» en den schrijver dankbaar zijn dat hij zelf die taak op zich nam. Met eene andere zinsnede van de inleiding zouden wij ons moeilijker kunnen vereenigen, waar hij zegt: »Verheffend is ook de levendige belangstelling voor onze Protestantsche kerken.» Niet ver van Groningen ligt de kerk te Stedum, nog kort geleden gerestaureerd, doch door eene onkundige hand opnieuw geschilderd in schrille leelijke kleuren, en die te Sleen, waar door onvoldoende onderhoud de vroeger op Rijks kosten gerestaureerde kerk in slechten toestand verkeert of althans nog kort geleden verkeerde. In Amsterdam was de belangstelling verheffend om de Oudezijdskapel te *sloopen* en te Hazerswoude nog kort geleden om de mooie kerkkronen ver beneden de waarde te *verkoopen*. Gelukkig zijn er ook voorbeelden van werkelijke belangstelling, doch om die

in het algemeen »verheffend” te noemen kan niet doorgaan zonder een glimlach van hen, die eenigszins nader bekend zijn met de kaart van het land.

Het besproken werk is net gedrukt en de illustraties zijn voldoende, en het is daarom jammer dat het geheel gestoken werd in een rood en zwart gekleurden band, waarvan het ontwerp weinig gelukkig te noemen is.

J. C. O.

□ KORTE MEDEDEELINGEN. □

De op het Valkhof gevonden loodjes. — Het zij mij vergund een woordje toe te voegen aan hetgeen de heer van Kerkwijk op blz. 145 en 146 van het Bulletin voor Augustus I.I. mededeelde. Dat opschrift is juist. De heer v. K. noemt daarin de gevonden voorwerpen »loodjes”, maar gebruikt verder meermalen het woord »munten”. Waarom? Munten zijn het toch zeer zeker niet.

»Voor kerkelijk gebruik,” zegt de heer v. K., »zullen zij wel niet bestemd geweest zijn, daar er dan allicht een of andere Heilige of kerkelijk symbool op zou voorkomen.” Waartoe kunnen deze loodjes dan gediend hebben? Daaromtrent waag ik een gissing. Het zouden *meralli*, oud-Fransche *marels*, *merelles* kunnen zijn, waaromtrent Du Cange, V, p. 347 (1885), o. m. het volgende mededeelt: Hij zegt dat dit woord gebruikt wordt voor een »symbolum of tessara”, die in veel kerken aan kanunniken, *kapellaans en andere provendors* gegeven werden, ten bewijze dat zij zekere kerkdiensten bijgewoond hadden. Des Zaterdags werden die teekens dan ingewisseld tegen de daarop staande geldelijke of andere belooningen. Daar zij meestal van *lood* vervaardigd waren, zegt genoemde schrijver verder, worden zij ook wel loodjes (*plumbi*) genoemd.

Is het te gewaagd aan te nemen dat wij bij de Nijmeegsche vondst, met dergelijke loodjes te doen hebben? Daarbij bedenke men, dat de door Barbarossa gestichte kerk, waarvan de ruïne op het Hof een overblijfsel (de apsis) is, hoogst waarschijnlijk werd afgebroken bij de verbouwingen, die de »door ouderdom vervallen” burcht onderging in de jaren 1450 tot 1453. De kerk was toen waarschijnlijk een bouwval en in onbruik geraakt; de loodjes waren onnoodig geworden, doch wegens hun betrekking op kerkdiensten — misschien ook al om het kruis dat er op stond — minder geeigend om voor oud lood te verkoopen. Weshalve zij »weggestopt” werden op de plaats waar de kerk gestaan had.

VAN SCHEVICHAVEN.

Wandtapijten Eerste Kamer. — Onze gezant te Parijs Ridder A. de Stuers heeft, naar hier reeds met een enkel woord is bericht, een onderzoek ingesteld naar de wandtapijten, welke tot het begin der vorige eeuw de wanden hebben versierd van wat thans de vergaderzaal is der Eerste Kamer.

Uit zijn rapport nemen wij nog het volgende over:

»Ik heb de eer U H.W.Geb. mede te deelen dat het door mij ingesteld onderzoek

naar de Schoonhovensche wandtapijten, die omstreeks 1662 in de Statenzaal op het Binnenhof werden gehangen, tot geen afdoend resultaat heeft geleid.

Uit mijne nasporingen blijkt althans, dat de bewering »dat die tapijten waarschijnlijk in 1808 zijn afgenomen en naar Parijs gevoerd, alwaar zij thans in het Musée du Louvre moeten berusten», wat deze laatste aanwijzing betreft, ongegrond is. In dat Museum zijn geene tapisserieën voorhanden, die aan de beschrijving en aan de afbeelding van de bewuste Schoonhovensche tapijten beantwoorden.

Ik heb de inventarissen met afbeeldingen van de tapisserieën van den »Gardemeuble National» en eveneens die van het »Musée des Gobelins» onderzocht, en daarin zijn evenmin zoodanige decoratieve verdure tapisserieën vermeld.

In de »Archives Nationales» trof ik geene aanwijzingen over de bewuste Statenzaaltapijten aan.

Waren die tapijten naar Parijs gevoerd, dan zouden hoogstwaarschijnlijk in het Archief van Koning Lodewijk of in de Archiefstukken te 's-Hage inlichtingen over de verzending van die tapijten te vinden zijn. Overigens zoude men uit de mededeeling van Bruining in zijne »Description de la Haye» 1816, pagina 226, moeten opmaken dat de wanden van de voormalige Statenzaal van Holland zich toen nog in hunnen oorspronkelijken toestand bevonden.

Ik meen te weten dat een persoon, die ten onzent zeer op de hoogte is van Nederlandsche kunstaangelegenheden, het vermoeden heeft geuit dat de tapisserieën in kwestie eerst in 1851 uit de Oude Statenzaal zouden zijn verwijderd, toen die voor de Eerste Kamer werd ingericht, en als waardelooze verkleurde en verscheurde behangsels weggedragen.

Hoe dit zij, men moet zich toch geen te groote illusies maken over de kunstwaarde van deze tapijten.»

Musea.

Dordrechts Museum. — Eenige jaren geleden zijn de kunstschaten van Dordrechts Museum in een ander gebouw overgebracht, waar zij in ruime, overvloedig verlichte zalen en vertrekken uitnemend tot hun recht komen. Aan de inrichting van een en ander kleven evenwel gebreken: de temperatuurverschillen in de bovenzalen zijn te groot en vooral des zomers heerscht er een te groote hitte, des winters een te groote koude. Dit — en vermoedelijk het al te sterke licht — doet aan den toestand der schilderijen kwaad.

Het Museum-Bestuur heeft sinds geruimen tijd getracht, in een en ander verbetering te brengen en heeft dezer dagen finantieelen steun gekregen van de zijde der gemeente.

Er bestaat aldus alle hoop, dat afdoende verbeteringen zullen worden aangebracht.

Een kort overzicht van den gang van zaken in deze »museumkwestie» dunkt der redactie hier op zijn plaats. Wij ontleenen het deels aan het Museumverslag over 1909, deels aan het gemeenteraadsverslag en andere ons van welwillende zijde verstrekte gegevens.

In de ledenvergadering van 24 Mei 1909 werd de vraag gesteld wat het bestuur

meende te moeten doen ter voorkoming van het steeds verergerende euvel van het barsten der schilderijen. Van bestuurszijde werd daarop o. a. geantwoord, dat onderhandelingen met B. en W. gevoerd werden om door het aanbrengen der noodige verbeteringen dit kwaad te stuiten. Van gemeentewege zijn toen maatregelen getroffen om het gebouw tochtvrij te maken door het aanbrengen van een draaideur aan den hoofdingang en is de tocht aan de achterzijde bij het trapgat afgesloten door het plaatsen van een houten beschot. Ook zijn de roosters in de bovenzalen gedicht, maar de hoofdgebreken mochten in het afgelopen jaar nog niet afdoende verholpen worden. Gelukkigerwijze is de zomer van 1909 niet zeer warm geweest en hebben de wintermaanden geen strenge koude gegeven, zoodat door het bestuur geen zichtbare vermeerdering van het euvel is waargenomen.

Den 5^{en} Januari 1909 had een bijeenkomst plaats van B. en W. en den directeur van gemeentewerken met het bestuur, waarbij dit eenige verbeteringen aangaf, die naar zijne meening aangebracht konden worden. Daartoe behoorde in de eerste plaats een veranderde kapconstructie, ten dienste van betere belichting en wering der ondragelijke warmte des zomers. Voor de temperatuursverbetering in den winter werd de aandacht op centrale verwarming gevestigd; de wensch het gebouw tochtvrij te maken en de zich in de muren bevindende roosters afdoende te dichten, werd geuit.

In overweging werd gegeven een brandtrap aan de buitenzijde van het gebouw aan te brengen en werd op meer medewerking en overleg van gemeentewerken met het bestuur aangedrongen.

Later bleek evenwel, dat bij B. en W. geen plannen bestonden een grondige verbetering aan te brengen tot wering van het grootste euvel, de hitte, weshalve het bestuur besloot, de kwestie der centrale verwarming vooreerst te laten rusten en allereerst te trachten de groote hitte in den zomer te doen verminderen. Dientengevolge heeft het bestuur zich een deskundige toegevoegd om te onderzoeken welke verbeteringen in de kap zouden zijn aan te brengen.

Het gevolg van een door den deskundige ingediend rapport was een schrijven van het bestuur aan B. en W., gedateerd 12 Juli 1909, waarbij vooral werd aangedrongen op het aanbrengen van meerdere luchtkokers van andere constructie dan de huidige en op het stellen van een gordijnbescherming in de kap, daar gebleken was, dat de genomen proef in een der zalen zeer goed voldaan had. Meerdere luchtverversching zoude kunnen worden aangebracht door roosters te maken in het midden der vloeren, waardoor van buiten aangevoerde lucht stroomen kan, toegevoerd door onder de vloerzalen loopende kanalen, een en ander in verband met het aanbrengen van beweegbare kleppen in de hoeken van de glazen kap. Aldus zou de luchtstroom niet langs de schilderijen strijken.

Er zouden proeven kunnen worden genomen met het bedekken der ruiten in de bolle kap in dier voege als hiervoren aangegeven; de aan te brengen gordijnbescherming kon tevens dienen tot betere belichting der schilderijen. Het bestuur wenscht de kwestie der centrale verwarming aan te houden om daar later op terug te komen.

Na nog eenig geschrijf had er den 17^{en} December een bespreking plaats met den

Wethouder van P. W., den heer Van der Gijp Barendregt, den gemeentearchitect, den heer Van Ruijven en het Museumbestuur met zijn deskundige. Op die conferentie werd tusschen de twee deskundigen overeenstemming verkregen en zegde de Wethouder van P. W. toe, zijne medewerking tot het aanbrengen der voorgestelde verbeteringen te zullen verleenen.

Den 31^{en} Mei 1910 — dus ruim een jaar na de bovengenoemde ledenvergadering — is eindelijk in den gemeenteraad in behandeling gekomen een voorstel van B. en W., om ongeveer *f* 1800 beschikbaar te stellen om verbeteringen aan te brengen in het Museumgebouw, in hoofdzaak bestaande uit het aanbrengen van kanalen voor toevoer van versche lucht, met luchtkokers op het dak.

Op voorstel van den Heer van Schelt, daarin krachtig ondersteund door de Heeren van Bilderbeek en Hidde Nijland, werd evenwel besloten [met 12 tegen 7 stemmen], om in plaats van *f* 1800 een bedrag van *f* 4000 voor verbeteringen te bestemmen, teneinde zoo spoedig mogelijk alleszins afdoende maatregelen te kunnen nemen.

Zoo is men dus — naar men vertrouwen mag — ook in Dordrecht op den goeden weg.

Gemeentemuseum te 's-Gravenhage. — Aan het Jaarverslag van de Commissie van beheer over het Gemeentemuseum over 1909 ontleenen wij het volgende: De Commissie was samengesteld als volgt: voorzitter J. C. Jansen; onder-voorzitter Mr. W. J. Snouck Hurgronje; secretaris J. M. Bouscholte; penningmeester P. J. van der Burgh. Voorts Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers en Dr. D. F. Scheurleer.

Beperktheid der geldmiddelen verhinderde veel zorg aan het onderhoud der verzamelingen te besteden. Verdoekt werd een bloemstuk door G. P. Verbrugge. De Directeur zorgde voor een supplement op den catalogus der schilderijen.

Het verzoek der Commissie om het aantal beambten te vermeerderen met twee bedienden, mocht, met het oog op de gemeentefinanciën, bij B. en W. geen steun vinden; evenwel werd door den gemeenteraad besloten op de begroting in 1910 de noodige gelden uit te trekken om een bediende meer te kunnen aanstellen.

De uitgaven bedroegen *f* 3570.19⁵ en de jaarrekening sluit met een nadeelig saldo van *f* 125.06⁵.

In het vorig Jaarverslag werd met erkentelijkheid gewaagd van de hulp, welwillend verleend door de Vereeniging Rembrandt, waardoor een belangrijk schilderij voor het museum kon worden behouden. In 1909 zou, zonder de aangeboden medewerking van het lid der Commissie Jhr. V. de Stuers, de penningmeester in moeilijkheden zijn gebracht, daar de kas niet toeliet om op het gewenschte tijdstip aan de financiële verplichting tegenover de Vereeniging Rembrandt te voldoen.

Het is te begrijpen, dat de Commissie ten zeerste betreurt, dat haar breed gemotiveerd verzoek aan B. en W. om den gemeenteraad voor te stellen, het subsidie voor 1910 (dat *f* 2500 bedroeg) met *f* 1500 te verhoogen, bij dit College geen steun kon vinden.

Evenzeer werd zij teleurgesteld in hare verwachting, dat haar althans zou worden

vergoed de verkoopprijs van 47 exemplaren van de catalogi, welke ten behoeve van de leden van den gemeenteraad moesten worden toegezonden.

Een en ander heeft tot gevolg, dat in 1910 slechts $\pm f$ 1375 in werkelijkheid beschikbaar zal zijn. Hierbij wordt dan nog aangenomen, dat de opbrengst van den verkoop van catalogi ongeveer gelijk zal zijn aan het bedrag voor huishoudelijke en kleine uitgaven en loonen.

Aangekocht werd voor de verzameling schilderijen een Gezicht op het Binnenhof in 1854, door R. Viejou. Doek, hoog 0.49 M., breed 0.60 M. (gemerkt R. Viejou, 1854).

Voor de verzameling voorwerpen van geschiedenis, oudheidkunde en kunst werd aangekocht een gebedenboek, dagteekenend uit het laatst der XV^{de} eeuw, geschreven op perkament, gebonden in kalfsleder op hout, klein octavo formaat. Het bevat 230 bladzijden, 7 bladzijden met kaders en initialen in kleuren met goud. De band is 4 malen bedrukt met eene voorstelling van de mis van St. Gregorius. Op het schutblad leest men:

»Dit boec behoort tot Sinte Marien in Galileen in den Hage totten besloten Susteren Marietgen Claesdochter'' enz.

Voorts werd aangekocht een Haagsch porceleinen blaker met kaars, schaar, rood lak en signet. De blaker wit, met vergulden geschulpten rand; de pijp met bloemslingers, op het oor vergulde bloempjes; de afgedropen kaars en de vermelde voorwerpen natuurgetrouw weergegeven; de bobèche is vierkant, stelt voor een speelkaart met ruitfiguren op twee hoeken.

Voor de verzameling prenten en afbeeldingen werden eenige stadsgezichten (prenten) aangekocht en portretten van eenige Hagenaars.

Tal van voorwerpen van historische beteekenis werden ten geschenke ontvangen. Enkele bruikleenen werden teruggegeven.

In den prentenstandaard werd tentoongesteld eene serie prenten en teekeningen »Om en nabij de Gevangenpoort''; de Directeur verwisselde die serie met de aanwinsten van den Historisch-Topographischen Atlas van 's-Gravenhage in 1908 en 1909, gezichten in en om 's-Gravenhage.

Bovendien werden naar aanleiding van bijzondere gebeurtenissen prenten e. d. nedergelegd.

Het Museum werd bezocht door 12.813 personen, tegen 13.619, in 1908.

De Commissie besluit haar verslag als volgt:

»Onze klachten over gebrek aan ruimte zijn reeds in de verslagen over de laatste jaren telkens herhaald. Nochtans zonder enig merkbaar resultaat.

Wij overwogen verschillende maatregelen om met de bestaande middelen meer ten toon te stellen van de uitgebreide verzamelingen prenten, die goeddeels onbekend moeten blijven.

Aanvankelijk was ons voornemen, Uw College voor te stellen om voor een 3-tal maanden de beschikking te vragen over lokalen van het voormalig Rijksarchiefgebouw aan het Plein, om aldaar behoorlijk te kunnen tentoonstellen de gravures, etsen, afbeeldingen van de stad, prenten, teekeningen e. d., tevens om tal van schilderijen en voorwerpen, nu opeengedrongen naast en boven elkander, beter te kunnen doen bezichtigen. Bezwaren

van financieëlen aard, moeilijk te oefenen toezicht enz., deden ons afzien van ons voornemen, waarvan de uitvoering ook allicht op formeele bezwaren zou hebben moeten afstuiten. Daarom werd in de bovenzaal op losse stellingen eene tentoonstelling ingericht van een 100-tal prenten. Het ligt in ons voornemen, daarmede voort te gaan op verschillende tijden. Zeer welwillend werden de benoodigde stellingen enz. ons in bruikleen afgestaan door het Schilderkundig Genootschap Pulchri Studio; ook de Kunstkring en de Heer C. F. Kerling hadden zich daartoe bereid verklaard.

Het is zeer te betreuren, dat de Commissie van beheer heeft te strijden met onvoldoende middelen, zoodat zij hare taak niet naar haar wensch noch naar behooren volbrengen.

Het bedrag der gelden, waarover zij te beschikken heeft is derisoir; voor eene gemeente als 's-Gravenhage ware de verhooging van het subsidie met *f* 1500, welke de Commissie aanvroeg, waarlijk niet voelbaar. Dat thans een lid der Commissie moet bijspringen om de Commissie uit haren geldnood te redden, geeft een beschamenden indruk¹⁾.

Met handhaving van het bepaalde in de Verordening voor het Gemeentemuseum van 1887, zou het Museum nog steeds kunnen beantwoorden aan het beoogde doel, mits behoorlijke lokaliteit en voldoende geldmiddelen worden beschikbaar gesteld."

Museum te Haarlem. — Benoemd, tijdelijk, voor een jaar, tot directeur van het gemeentelijk museum van schilderijen te Haarlem de heer J. O. Kronig, te 's-Gravenhage, met 16 stemmen. Vijf stemmen waren uitgebracht op den heer W. J. G. van Meurs te Haarlem; de andere waren in blanco.

Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden. — Het verslag van het Stedelijk Museum »De Lakenhal" te Leiden vermeldt het ernstig verlies van den algemeen gezienen Voorzitter der Commissie, den Heer N. de Ridder, die in November van het afgelopen jaar overleed.

Verder werden behalve de gewone mededeelingen over personeel, tentoonstellingen enz. de volgende mededeelingen van algemeen belang opgenomen:

De Lucas v. Leyden (het laatste oordeel) onderging een geringe restauratie, die in het Museum kon verricht worden door den Heer C. F. L. de Wild.

Door geschenken, bruikleen en aankoop ontving het Museum:

Een stilleven — ter verheerlijking van Maarten Harpertsz. Tromp — door H. Steenwijk (te dateeren ± 1653).

J. v. Goyen, een winterlandschap in medaillonvorm, gesigneerd en gedateerd v. 1612.

F. v. Mieris, zelfportret, gesign. (1670). Geschenk van den Heer Nardus te Suresnes.

J. L. Cornet, Landschap.

J. v. der Sluys, portret van den pensionaris David van Royen.

Voorts eenige etsen van Rembrandt en eenige kleinere voorwerpen.

1) Wij spatieeren. RED.

Monumenten.

St. Pancraskerk te Enkhuysen. — De heer Gustaaf van Kalcken meldt aan de »N. R. Ct.».

Toevallig is hier heden bij de blootlegging der middeleeuwsche gewelfschildering, eene oude muurschildering voor den dag gekomen, die zeer belangrijk lijkt te zijn.

Waaggebouw te Hoorn. — Het door B. en W. gevraagde crediet van f 30.900 voor restauratie van het Waaggebouw is door den Raad toegestaan, onder voorwaarde, dat hiervan door het Rijk de helft, en door de provincie een vierde gedeelte wordt bijgedragen.

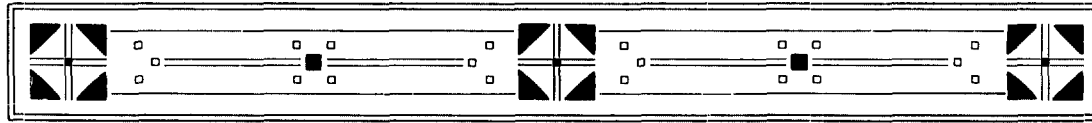
Renen. — De Oudheidkamer te Renen ontving dezen zomer als geschenk een zeer zeldzaam voorwerp uit den vóór-historischen tijd. Het is een steenen hamer, met een in het midden doorboord gat, om er een houten steel in te kunnen steken. Rondom aan de zijkanten zijn 6 klopvlakken, die elk ongeveer 1 c.M. uitsteken. De lengte van den hamer is 10 c.M. De breedte 8,5 c.M. De hoogte 3,5 c.M. Tegelijk met dezen hamer werden, op een terrein in dezelfde gemeente, eenige urnen gevonden, die echter geheel verloren gingen.

DR. R. JESSE.

Ned. Herv. kerk te Stavenisse. — Den 15^{en} Augustus 1910 is men begonnen aan het afbreken van de Ned. Herv. kerk te Stavenisse, die in 1672 een grootere kerk verving. De toren en de uitbouw met de bekende graftombe van Jhr. Hieronymus van Tuyl van Serooskerke, door Rombout Verhulst, blijft behouden. De af te breken kerk had geen bouwkundige waarde. Volgens mededeeling van den heer H. J. Jesse te Oegstgeest bestond de kerk uit een schip van 19 M. lang en 8.25 M. breed, met zeer lage muren van 5.88 hoog. De zeer stijl kap is 7 à 8 M. hoog. Transept en koor zijn reeds vroeger afgebroken en in het midden van den nieuwen Oostmuur is later een vierkante ruimte uitgebouwd voor de graftombe.

Kloostergang te Utrecht. — Naar het »U. D.» mededeelt, heeft de afd. Utrecht van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst zich andermaal met een adres tot den minister van binnenlandsche zaken gewend, met het dringend verzoek. dat eindelijk een einde moge worden gemaakt aan den toestand van verwaarloozing, waarin bovenstaand monument verkeert en waarbij wordt gewezen op de reeds in 1908 door haar breedvoerig omschreven verbeteringen, die zouden kunnen worden aangebracht en tot een bevredigende toestand zouden kunnen leiden.

Ned. Herv. kerk te Oud Vossemeer. — In Augustus l.l. is door kerkvoogden en notabelen met algemeene stemmen besloten om het kerkgebouw te laten restaureeren. Eerst was men, volgens het »Algemeen Handelsblad», meer tot afbreken geneigd, doch toen door het onderzoek van regeeringswege bleek, dat restauratie mogelijk was en goedkooper dan de bouw van eene nieuwe kerk met toren, en men inzag dat bij afbraak geen subsidies zouden ontvangen worden, was het pleit voor behoud gewonnen.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING
OP DONDERDAG DEN 26^{EN} JANUARI 1911 DES MIDDAGS TE 1 UUR PRECIËS
IN HET GEBOUW VOOR KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
TE UTRECHT.

Punten van Behandeling:

1. Verkiezing van een lid van het Bestuur.
2. Museum-budgetten; in te leiden door Dr. C. Hofstede de Groot; zie de stellingen hieronder afgedrukt.
3. Huishoudelijke mededeelingen (o. a. al of niet aansluiting bij Heemschut).
4. Wijziging van art. 14 Huish. Regl.; voorgesteld wordt door Dr. C. Hofstede de Groot de slotwoorden: »en zoo mogelijk op den vooravond daarvan gehouden” te doen vervallen.
5. Wat verder ter tafel zal worden gebracht. Den leden wordt verzocht daarvan eventueel mededeeling te doen aan ondergeteekende vóór 24 Jan.

Ten opzichte der uitoefening van het stemrecht zal streng de hand worden gehouden aan art. 16 Huish. Regl.

Namens het Bestuur:

_____ H. E. VAN GELDER, *secretaris*.

STELLINGEN, WAAROVER DR. C. HOFSTEDE DE GROOT HET WOORD ZAL VOEREN
OP DE VERGADERING VAN DEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND
TE UTRECHT OP 26 JANUARI 1911.

- I. De beteekenis van eene openbare Verzameling van Schoone Kunsten en dus ook het nut dat zij sticht, wordt bepaald door de meesterwerken van den eersten rang die zij bezit, niet door haren omvang noch door het aantal middelmatige stukken.
- II. Het behoort tot de taak van den Nederlandschen Staat in zijne openbare verzamelingen van schoone kunsten in de eerste plaats de meesterwerken op het gebied der Nederlandsche schilder-, teeken-, prent-, beelhouw-, penning- en medailleerkunst, alsmede der verschillende uitingen van nationale kunstnijverheid zoo volledig en zoo representatief mogelijk bijeen te brengen.

- III. Daarna groepeerde men om deze meesterwerken kunstwerken van lageren rang, van baanbrekende voorgangers en talentvolle tijdgenooten en navolgers; eenerzijds om het belang, dat deze op zich zelf hebben, anderzijds om daardoor aanschouwelijk voor te stellen hoezeer de groote meesters uitblinken, hoe ze op hunne hoogte gekomen zijn, en welken invloed zij hebben uitgeoefend.
- IV. De meening uitgesproken door den Minister van Binnenlandsche Zaken in zijne Memorie van Antwoord, Staatsbegrooting voor 1911, blz. 76: »dat onze musea nog »niet het peil zouden hebben bereikt, waarop alleen de aankoop van hoogst kostbare »voorwerpen zoude verantwoord zijn'', gaat van een onlogische grondgedachte uit. Een goed beheer brengt niet mee, dat men van het kleine uitgaat en eerst na completeering daarvan opklimme tot het meer belangrijke, doch dat men eerst het meest-belangrijke trachte te verwerven en als dit bereikt is, overga tot het minder belangrijke.
- V. De tegenwoordig op de Staatsbegrooting voor de aanvulling onzer musea toegestane bedragen zijn op verre na niet voldoende om de daarin nog bestaande leemten aan te vullen.
- VI. Het heerschende stelsel, waaronder alle toegestane, doch in den loop des jaars niet opgebruikte credieten bij het einde daarvan in 's Rijks schatkist terugvloeien, is verwerpelijk, aangezien het in vele gevallen leidt tot aankoop van niet- of slechts in de tweede of derde plaats gewenschte kunstwerken.
- VII. Bij de bestaande wetgeving op de comptabiliteit is het alleen mogelijk, de aan dit stelsel verbonden nadeelige gevolgen te voorkomen door bij de wet een museumfonds te scheppen, waarin de jaarlijks toegestane bedragen kunnen bijeenvloeien en opgepot worden.
- VIII. Het is niet noodig, noch zelfs wenschelijk, dit fonds voor alle musea van kunst gemeenschappelijk te maken, wel daarentegen aan iedere directie, zooals tot dusver, de beschikking te laten over het aan de onder zijn beheer staande inrichting toegestane crediet.
- IX. Als voorbeeld van een voor de totstandkoming van dit fonds noodzakelijke wet kan mutatis mutandis de wet op het vestingfonds dienen.
- X. Het is wenschelijk dat het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond bij de regeering al zijnen invloed aanwende om de spoedige totstandkoming van een dergelijke wet te bevorderen.

Ad punt 4.

Tot toelichting van punt 4 der agenda deelt de voorsteller mede, dat de met de vergadering te Gouda genomen proef z. i. is mislukt. Immers er werd te veel tijd in beslag genomen door de huishoudelijke werkzaamheden, en de door de algemeene vergadering indertijd gewenschte ruime gelegenheid tot bespreking van onderwerpen van belang ontbrak daardoor. Hij wil nu de mogelijkheid openen de huishoudelijke werkzaamheden te verplaatsen naar een wintervergadering.

DE AUTHORITEIT VAN PIETER SAENREDAM.

In een vorig nummer van dit »Bulletin» heeft Prof. Six geprotesteerd tegen het oordeel, door Hofstede de Groot eenige jaren geleden uitgesproken over de kerkschilderingen van Pieter Saenredam.

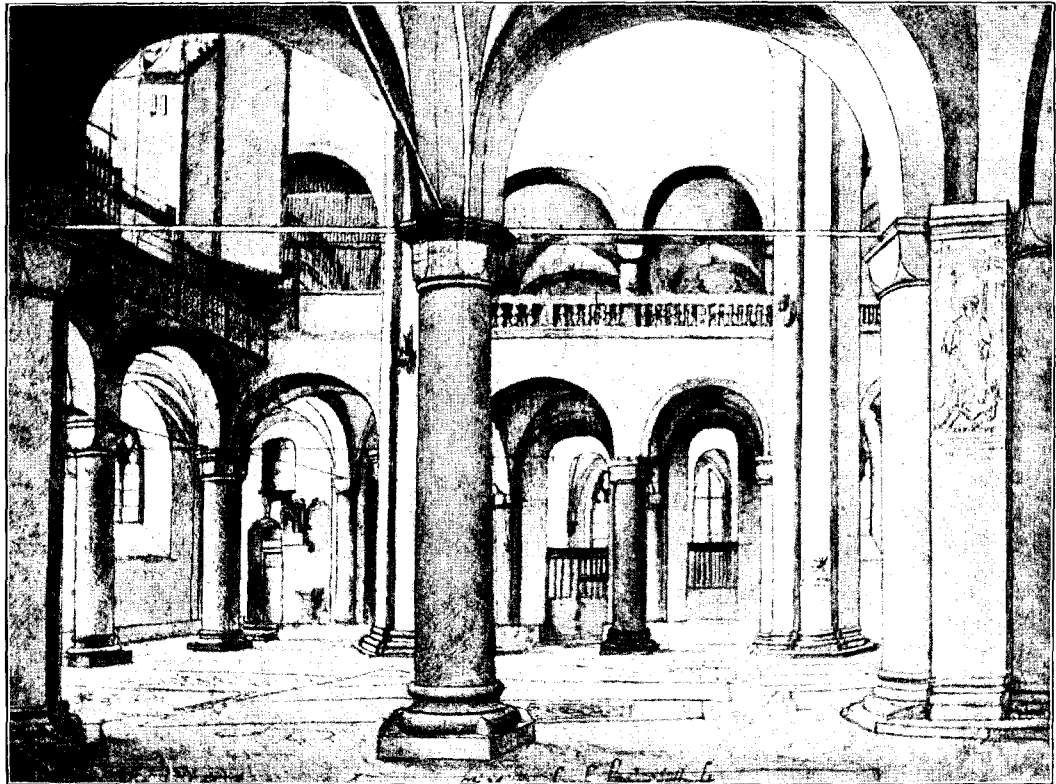
Saenredam, dus had deze gezegd, »schildert de kerken, die (hij) ziet, uit liefde voor de architectuur; (zijn) eenig streven is, de bestaande gebouwen zoo getrouw mogelijk weer te geven, zonder zich om iets anders dan architectuur te bekommeren. . . . Dat (hij) zijn hoogste streven bereikt acht, wanneer hij eenig bouwwerk zoo nauwkeurig mogelijk heeft afgebeeld, verleent natuurlijk aan zijne schilderijen een architectonische waarde, welke die zijner vakgenooten niet bezitten. Grooter waarde nog dan zijne schilderijen bezitten zijne teekeningen. Deze toch voerde hij op de plaats zelve met de grootste nauwkeurigheid uit, zoodat men van de meeste hunner nog heden ten dage nauwkeurig de plaats kan bepalen, waar hij zijn teekenstoeltje heeft opgezet. Later schilderde hij dan met behulp van groote, zuiver geometrisch geconstrueerde teekeningen zijne schilderijen, waarop hij vaak met angstvallige nauwgezetheid aangaf, wanneer hij ze geteekend, wanneer geschilderd had.»

Tegen dit oordeel komt Six in verzet: hij meende, »dat Saenredam hier als schilder te kort gedaan werd, als getuige overschat». En hij resumeerde zijn oordeel over den kunstenaar aldus: »Saenredam was voor alles schilder, en als schilder nam hij die vrijheden, waarvan ieder kunstenaar, bewust of onbewust, gebruik moet maken, zal hij zijn aard niet verloochenen. Een kunstenaar is geen getuige, die niets dan de waarheid heeft te verklaren en de geheele waarheid. Hij deelt juist zooveel van de waarheid mede, als hem past om zijn doel te bereiken; hij vult dat zoover noodig aan door zijn verbeelding. De waarheid, die hij verkondigt, moet men dan ook niet dan met de uiterste voorzichtigheid als aanwijzing omtrent de naakte feiten gebruiken: *Saenredam is vooral colorist.*»

Tegen deze omschrijving van Saenredam's beteekenis als kerkschilder wensch ik op mijne beurt op te komen, omdat ik overtuigd ben, dat zij den schilder *geen* recht doet. Men versta mij wel. Over de questie, of Hofstede de Groot den schilder te kort doet door het »over het hoofd zien zijner ontzaggelijke coloristische eigenschappen», wil ik mij niet uitlaten; gaarne geef ik toe, dat »Saenredam's beteekenis als kunstenaar ligt in zijn schildersblik, in zijn groote gave als colorist». Ik denk er ook niet aan, een kunstenaar het recht te betwisten, om »van de waarheid slechts zooveel mede te deelen als hem past om zijn doel te bereiken, en dat zoover noodig aan te vullen door zijne verbeelding»; alleen wil ik zeggen, dat Saenredam van dit kunstenaarsrecht, voor zoover mij bekend is, geen gebruik heeft gemaakt. Ik beweer, 1°. dat Saenredam niet gewoon is, om ter wille van het picturale effect aan zijn model details toe te voegen, die daarbij niet behooren. 2°. dat de enkele onjuiste mededeelingen, die hij ons overlevert, te wijten zijn aan onbedrevenheid, niet aan moedwillige vervalsching van zijn model. Saenredam, zoo resumeer ik dus, bewonderenswaardig als colorist, heeft daarom toch niet minder beteekenis als betrouwbaar getuige van het verleden. Ten einde deze stellingen overtuigend te bewijzen, wil ik hier

de wording van eene zijner schilderijen, een gezicht in de Utrechtsche St. Mariakerk in het museum te Brunswijk, mededeelen, hetgeen ik toevallig zéér nauwkeurig kan doen.

Ten jare 1636 heeft Saenredam het bedoelde gezicht op de plaats zelf geteekend. Het is eene groote penteekening, met zwart krijt bijgewerkt. Op den benedenrand merkte hij ze aldus: »*Ste Maryenkerck binnen uytrecht. Pieter Saenredam. Den 30 Junij deese geyndicht met teyckenen A^o. 1636*». Het was hem er dus al dadelijk niet om te doen, een fraai kerkgezicht te ontwerpen; bepaaldelijk bedoelde hij een beeld te leveren van de

De krijttekening van 1636.

door hem bewonderde St. Mariakerk. De teekening volgt hier in zeer verkleinde reproductie.

Een jaar later wenschte hij deze teekening te vereeuwigen op een paneel, en hij bereidde zich daartoe ernstig voor. Hij bracht de schets, zeer vergroot, met passer en lineaal over in eene perspectivische penteekening, geheel gelijk aan de eerste teekening, maar meetkundig geconstrueerd, zoo zorgvuldig als hij dit vermocht, en veel grooter, in het formaat, dat hij aan zijne schilderij wilde geven ¹⁾. Ook deze teekening, veel sterker verkleind ²⁾, volgt hierachter.

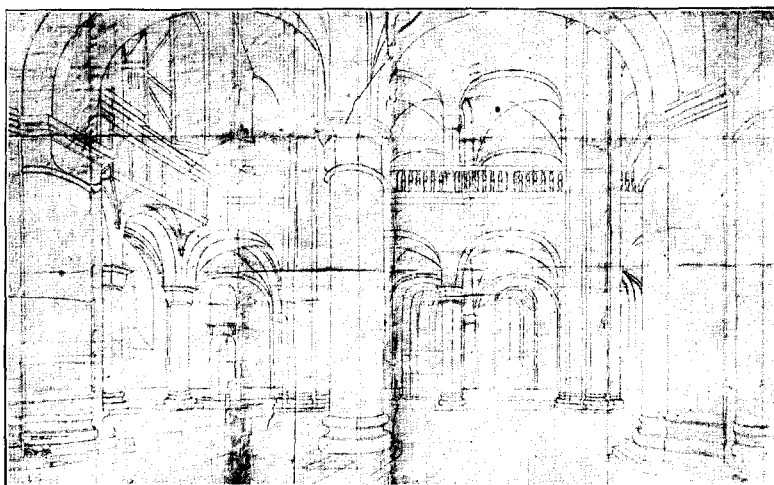
1) De teekening is aan de stad Utrecht geschonken door Teyler's stichting.

2) Al te sterk verkleind: zij had even groot moeten zijn als de schilderij hierachter.

Maar nòg was hij niet tevreden. Ten einde zich niet te vergissen, vervaardigde hij nog bovendien van de details der eigenaardig geconstrueerde zuilen der kerk afzonderlijke penteekeningen. Voor zijne schildering behoefde hij deze details strikt genomen niet te kennen; zij moeten voornamelijk gemaakt zijn, omdat de kunstenaar den vorm der afgebeelde architectonische details volkomen wenschte te begrijpen. Deze detailteekeningen, die hij achter op de groote penteekening plakte, volgen, zéer verkleind, weder hierbij.

Toen eindelijk achtte hij zich voldoende voorbereid, en hij schilderde het kerkgezicht, geheel onveranderd, op een paneel, dat ook weder hierachter volgt ¹⁾). Uit deze schilderij blijkt nog iets nieuws. De schilder heeft de kerk hier weergegeven, geheel zooals hij ze jaren geleden geschetst had; niet alleen hare vormen, maar ook hare meubileering en hare versieringen heeft hij geheel overgenomen; alleen perspectivische fouten in de teekening heeft hij verbeterd (the-

orethisch blijkbaar, niet practisch). Maar hij heeft ook iets toegevoegd, dat op zijne eerste teekening ontbrak: de muurschilderingen. Op die teekening in wit en zwart kon hij de kleuren van het geschilderde tapijt aan den pijler niet goed weergeven, evenmin als de gekleurde afbeelding van St. Cyriacus; hij teekende dus alleen het

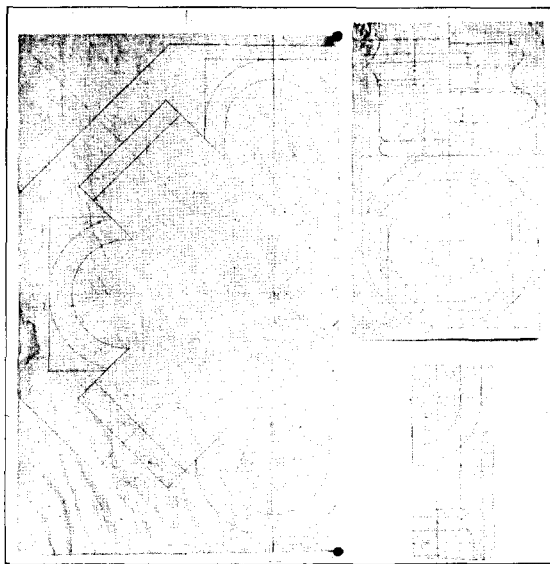
De penteekening van 1637.

baldakijn, dat op die plaats aanwezig was, en maakte ook een pennekrabbel van de voorstelling van St. Cyriacus. De kleurige teekeningen van het tapijt en van het heiligenbeeld moet hij dus op afzonderlijke blaadjes van zijn schetsboek hebben medegenomen, om ze later in te voegen op de schilderij. Als de schilderij gereed is, merkt hij zijne perspectief-teekening zeer nauwkeurig aldus: »Dit is een gesicht in de Sint Mariekerck binnen der stad Utrecht. Den 8 Januarij 1637 is dese geyendicht met teyckenen. Den 20 April 1638 heb ick dit volmaect met schilderen binnen Haerlem dus groot».

Mij dunkt, de geschiedenis dezer schilderij is welsprekend. Maar zij is toch nog niet geheel afdoend: de heer Six zal waarschijnlijk met overtuiging beweren, dat de colorist Saenredam de kleurige partijen willekeurig op zijne schilderij heeft aangebracht, om het

1) Het stuk schijnt in de 18e eeuw overschilderd te zijn, zooals in sommige details duidelijk blijkt; een paar figuurtjes zijn bij die gelegenheid zelfs blijkbaar versierd met 18e eeuwsche gewaden. Desniet-tenstaande heb ik toch deze schilderij gekozen, omdat ik alleen van deze *alle* ontwikkelingsstadia bezit.

effect daarvan te verhoogen. Hij behoefde juist daar denkelijk wat rood voor een behoorlijk effect; hij nam dus ergens van daan een veelkleurig tapijt en eene gekleurde afbeelding van een St. Cyriacus, en hing die op aan de pijlers der Mariekerk. Als de geachte hoogleeraar dit beweert, zooals hij stellig zal wenschen te doen, dan zal hij mij in eenige verlegenheid brengen. Want wèl kan ik bewijzen, dat er op die plaatsen aan de pijlers der Mariekerk juist zulke tapijtschilderingen voorkwamen, en wel kan ik ook opmerken, dat eene schets van het portret van St. Cyriacus met zijn naam juist op zijne plaats reeds voorkomt op Saenredam's eerste teekening, blijkbaar als memorandum voor de latere invoeging; maar het absolute bewijs, dat op *die* plaatsen in de kerk juist *deze* beide schilderingen voorkwamen, moet ik toch schuldig blijven. Maar al ben ik wat verlegen,

Detailteekeningen van 1637.

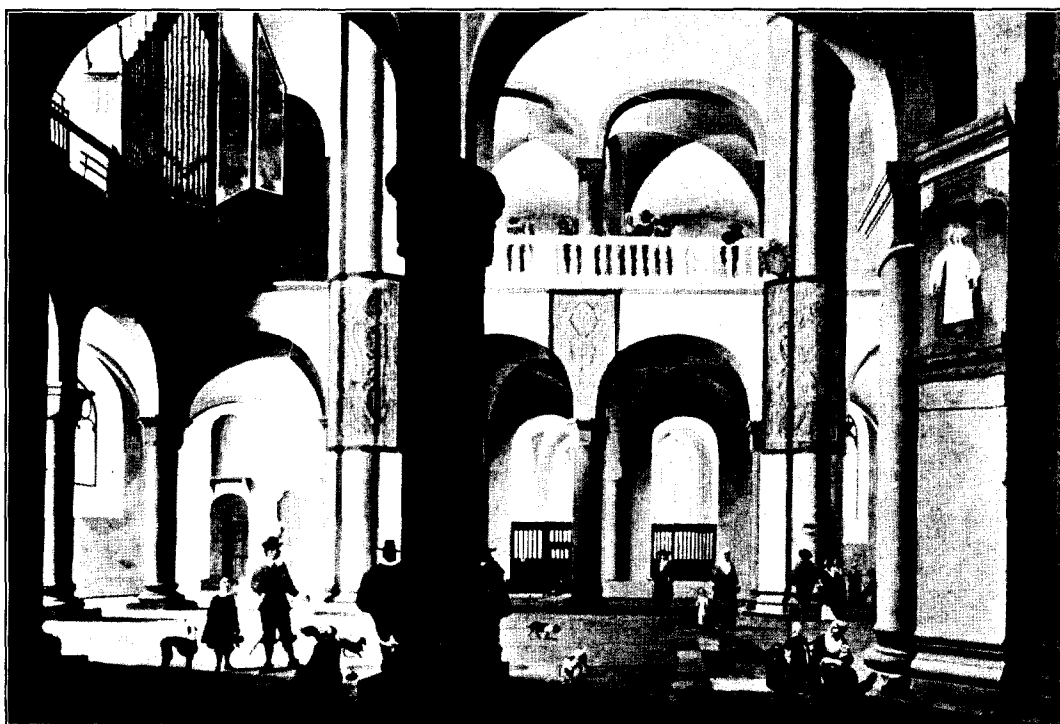
verslagen ben ik niet. De Utrechtsche atlas bezit nog eene andere teekening van Saenredam's hand: een gezicht in het transept der Mariekerk. Ook deze teekening is later gereproduceerd op eene schilderij, die berust in het kabinet Weber te Hamburg. Op deze schilderij komen op de twee zware pijlers van het transept, die op den voorgrond staan, in kleine gothische letters voor twee latijnsche gedichten van 25 en 26 regels, die de geschiedenis der kerk verhalen. Dit langademige vers stond blijkens den afdruk in Van der Burch's boekje van 1617 over de geschiedenis der Mariekerk ¹⁾ werkelijk op deze plaats in de pijlers gebeiteld. En de schilder had dan ook reeds van den aanvang af de bedoeling, om zijn schilderwerk op te luisteren met de letterlijke

reproductie van dezen geschiedbron; want de eerste woorden van het vers komen ook thans weder (evenals in het geval van St. Cyriacus) *pro memorie* voor op de plaats der teekening, waar zij behooren. Wat ter wereld kan Pieter Saenredam bewogen hebben, om zich de ongeloofelijke moeite te geven, deze talloze kleine lettertjes één voor één te schilderen op den voorgrond van zijn paneel, waar de zware pijlers oprijzen? Picturale overwegingen van den colorist? Geheel niet: er is, meen ik, geen tittel rood in de inscriptie; zelfs geen zwierige initiaal verlevendigt de zwarte regels. Het kan dus niet anders: ook ditmaal heeft Saenredam de moeite genomen, om dit geheele gedicht over te schrijven op een afzonderlijk blaadje. En later heeft hij dit conscientieus nageteekend op zijn paneel, uit zuiveren eerbied voor dezen geschiedbron, eenig en

1) Lamb. van der Burchius, Aedis D. Mariae Virginis in civitate Ultrajectensi admiranda origo.

alleen omdat het vervelende stuk nu eenmaal was ingegrift op die plaats in deze kerk.

Maar, zal de heer Six zeker opmerken, het nu wendend over een anderen boeg, het is toch niet tegen te spreken, dat de nauwkeurige Saenredam sommige details in zijne kerkgezichten onjuist heeft weergegeven. Ik geloof, zal ik aanstonds antwoorden, dat dit bij gezet onderzoek zal medevallen; jaren geleden, toen Joseph Cuypers, door mij opgewekt, de geheele prachtige kerk van St. Maria heeft doen herleven op het papier, *uitsluitend* naar de rijke verzameling van Saenredam's teekeningen, die het Utrechtsche gemeentearchief bezit, heb ik niet vernomen van het allergeeringste bezwaar, dat de uitvoering van

De schilderij van 1638.

deze prachtige reconstructie heeft ontmoet. Maar zelfs al ware dit het geval geweest, ook dan nog zou ik niet verlegen zijn. Saenredam was een voortreffelijk teekenaar; maar ook hij kon zich vergissen, en hij heeft zich wel eens vergist. De stedelijke atlas bezit nóg eene tekening van Saenredam, van een gezicht in de zuidelijke zijbeuk der Mariekerk. Een fraai stuk, zooals alle andere teekeningen; maar het kapiteel van eene zuil op den voorgrond is misteekend. Van dit gezicht kennen wij de paneelschilderij niet; maar wel bezit de stad de perspectivische penteekening, die haar heeft voorbereid¹⁾. Zij levert

1) Ook nu weder door schenking van Teyler's stichting.

eene opmerkelijke verbetering: het misteekende kapiteel, dat de schilder geconstrueerd had op eene der drie hierboven medegedeelde detailteekeningetjes, is, blijkbaar met behulp dezer constructie, thans verbeterd; ook op de schilderij zal dus het stuk stellig geprikt hebben in volkomen juiste verhoudingen, hoewel het kleureffect door deze verbetering natuurlijk hoegenaamd niet gebaat wordt. Wijzend op de teekening zou Prof. Six nu hebben kunnen betoogen, dat Saenredam het zoo nauw niet nam met de details zijner kerkschilderingen, — hem zelfs hebben kunnen brandmerken als een »volkomen onbetrouwbaren” getuige; met verwijzing naar de tweede teekening kan ik echter antwoorden, dat Saenredam, hoe bijzonder nauwgezet hij juist in dit geval blijkt te zijn, zich, als alle menschen, heeft kunnen vergissen; maar dat *de bedoeling* om iets anders, iets fraaiers wellicht dan hij zag, weer te geven hem vreemd is geweest.

Pieter Saenredam heeft, ik ben er van overtuigd, bedoeld, de heerlijke monumenten van Oud-Nederland, die hij bewonderde en liefhad, weer te geven in hunne eigene vlekkelooze schoonheid; hij heeft, kunstenaar als hij was, dit gedaan met zeldzamen smaak en met veel talent. Maar al bewonderen wij hem daarom als colorist, — al zal dit, ook in onze oogen, steeds zijn adelsbrief blijven, — wij mogen daarnevens hem den lof niet onthouden, dat hij — allermeeest in zijne teekeningen, maar toch ook op zijne schilderijen — een conscientieus, een onwaardeerbaar getuige is en blijven zal voor de kennis der middel-eeuwsche monumenten van Noord-Nederland.

Over de drie kerkgezichten, door prof. Six voor zijne opinie aangehaald, ten slotte nog een paar woorden:

1°. *De gevel der Mariekerk*, wiens verhoudingen in 1662 geheel anders geteekend zijn dan in 1663. De premisse geef ik toe, niet de daaruit getrokken conclusie. In 1663 schilderde Saenredam de Marieplaats naar zijne teekening van 1636. Maar de gevel der kerk, op die teekening door boomen bedekt, moest veranderd worden. Voor die verandering kan hebben gediend de schilderij van 1662, maar toch slechts indirect; want op het straatgezicht wordt de gevel gezien in het verkort. De schilder heeft dus den gevel perspectivisch verteekend; hij heeft den achterwaarts geplaatsten toren verschoven achter den gevel, zooals het behoorde, en hij heeft ook de in het verkort geziene vensters versmald. Maar bij deze kunstmatige operatie, niet naar de natuur, is des schilders kracht te kort geschoten in het ongewone werk: zijn gevel is misteekend. Natuurlijk geef ik dus toe, dat *deze* schilderij van Saenredam een onjuist getuigenis geeft over den gevel van St. Marie; maar beslist ontken ik toch, dat hieruit blijken zal, dat Saenredam zijn model heeft veranderd *om picturale redenen*.

2°. *Een kerkgezicht uit de collectie Séguier*. De heer Six noemt het onderwerp dezer schilderij niet; maar hij voert aan, dat eene reproductie daarvan op eene prent van E. van de Velde andere verhoudingen vertoont. Ik moet bekennen, dat ik de kracht van dit argument niet vat. Indien de gegraveerde reproductie van eene schilderij van Saenredam in sommige opzichten afwijkt van haar origineel, dan is dit toch stellig de schuld van den graveur, niet die van Saenredam, die het model leverde.

3°. *Een gezicht in de Haarlemsche St. Bavokerk*, waarop voorkomt het grafmonument van een bisschop. Dit is 's heeren Six krachtigste argument; want het monument is van elders niet bekend, en de heer Six verklaart dan ook met stelligheid, dat het nooit op die plaats aanwezig is geweest; het wapentje van 's bisschops epitaaf, een ander dan het wapentje, voorkomende op Saenredam's toevallig bewaarde teekening, kenmerkt het monument als eene fantasie. Welnu, zóó vast sta ik in mijn geloof aan Saenredam's betrouwbaarheid als historisch getuige, dat ik tot nader order *op zijn gezag alleen* aanneem, dat het monument eenmaal op die plaats gestaan heeft en verdwenen is, zooals zoovele van onze oude grafmonumenten. Ik ontken, dat het monument daar misplaatst was: het staat niet voor het koorhek, maar aan de noordzijde van het schip, over den preekstoel, als ik wel zie. Ik ontken, dat de bisschopsfiguur ontleend is aan Londerseel; want ik kan hoegenaamd geene overeenkomst ontdekken tusschen diens gedrongen opziende pausfiguur en de lange gebogen gestalte op het monument. De verandering van het wapen is inderdaad zéér zonderling, ik kan die niet verklaren; maar naar alles, wat ik weet van de werkwijze van Pieter Saenredam, kan ik niet aannemen, dat deze verandering »willekeurig» is geweest. Wie de voorgestelde persoon kan geweest zijn? Ik weet het niet. Het moet iemand geweest zijn uit het midden der 16e eeuw: een der laatste abten van Egmond, een der bisschoppen van Haarlem, of de een of andere wijbisschop. Maar al kan ik den man niet aanwijzen, ik geef de hoop niet op, dat het grafschrift, dat Saenredam alweder zorgvol heeft weergegeven, nog eenmaal den naam, dien wij zoeken, zal doen ontdekken en zodoende Saenredam's autoriteit zal handhaven.

S. MULLER Fz.

ONTLEENINGEN ¹⁾).

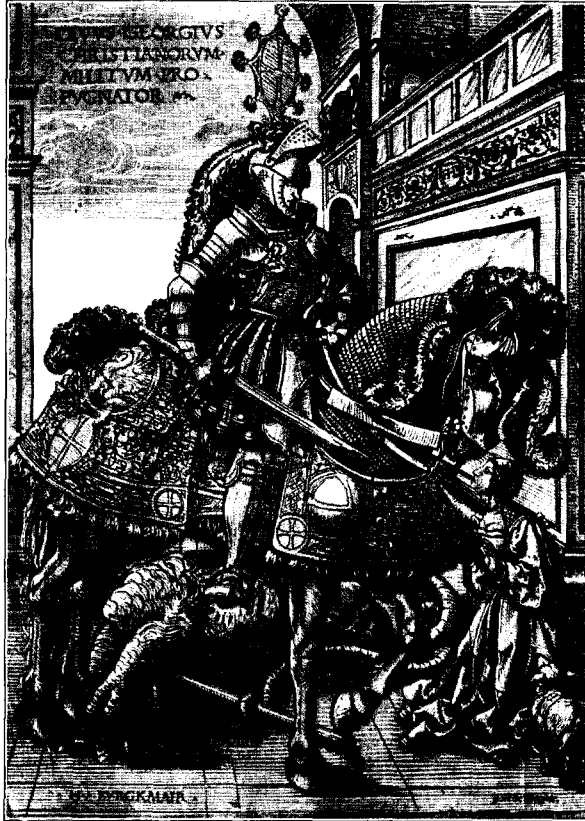
III. *Cornelis Engebrechtsz. en Hans Burgkmair.*

Het aanwijzen van ontleeningen, door kunstenaars, aan het werk van anderen is niet de meest gewaardeerde bezigheid van den kunsthistoricus, niet de meest beminnelijke manie die hem bevangen kan. Toch is het werk dat steeds weer gedaan zal moeten worden tot recht begrip van den samenhang der verschillende scholen, van de ontwikkeling der nooit afgezonderd staande meesters. De geestelijke vreugden die men bovendien bij dezen arbeid smaken kan zijn niet zoo gering. Veelal zal men in de vergelijking van voorbeeld en navolging het middel vinden om zijn oordeel over de qualiteits-waarden van beide te verdiepen. Altijd zal men met grooter scherpte dan gewoonlijk en met levendiger belangstelling zijn objecten ontleden en waarnemen.

Het is daarom mijn plan van tijd tot tijd de merkwaardigste ontleeningen die te mijner kennis komen hier, ook door middel van afbeeldingen, vast te leggen. Hetzelfde

1) Andere ontleeningen wees ik aan in »Bulletin» VI, pag. 180—183 en Tweede serie II, pag. 151—153.

deden reeds Brom voor het naar Schongauer's gravure gevolgde wierookvat ¹⁾, Valentiner voor de aan Dürer's en Lucas van Leyden's prenten zich aansluitende Naarder gewelfschilderingen ²⁾ en Vogelsang voor ontleeningen in twee schilderstukken aan prenten van den Meester J. A. van Zwoll ³⁾. Ik zelf behandelde de afhankelijkheid van den Naarder gewelfschilder van prenten van Dürer en van Jacob Cornelisz. en van den beeldhouwer van een schoorsteenmantel in Charlton House (Kent) aan ornamentprentjes van Abraham de Bruyn ⁴⁾. Deze beide laatste opstellen verzoek ik den lezer wel te willen beschouwen als behoorend tot de nu aangekondigde reeks.

Hans Burgkmair: St. Joris (houtsnede).

Het schilderstuk waarvan wij nu een der meest opvallende figuren nader gaan beschouwen maakte vroeger deel uit der verzameling Theodor Hoch te München en was later in de verzameling Albert Langen te Parijs ⁵⁾. Waar het zich nu bevindt is mij onbekend. Dülberg heeft het werk in zijn voortreffelijke dissertatie ⁶⁾ wel terecht aan den leermeester van Lucas van Leyden, den Leidschen schilder Cornelis Engebrechtsz. (1468—1533) toegeschreven. Hij acht het het vroegste in die groep van werken waarin de kunstenaar zich blijkbaar vooral op het weergeven van sierlijke kleederdrachten en standen, op rijkdom van compositie toegelegd heeft.

De *Ontmoeting van Abraham met den Priestervorst Melchizedek* (Genesis 14 : 18, 19) ⁷⁾ heeft den kunstenaar aanleiding gegeven tot de schildering der rijke gothische stoffen die door de beide hoofdpersonen en hun gevolg — in dat van Melchizedek een kardinaal — ge-

dragen worden. Die hoofdgroep is, ter rechterzijde op den voorgrond nog los gecom-

1) »Bulletin» V, pag. 146—151.

2) »Bulletin» VI, pag. 84—86.

3) »Bulletin» VII, pag. 143—146.

4) Zie »Bulletin» VI, pag. 180—183 en Tweede serie II, pag. 151—153.

5) Reproducties in den veilingscatalogus (September 1892) der collectie Hoch en bij Dülberg: »Frühholander» IV (in Paris) Tafel 8 en 9.

6) Die Leydener Malerschule (1899).

7) Tot recht verstand van de voorstelling kan ook dienen mijn beschrijving van een wel bijna twintig jaar latere teekening met het zelfde onderwerp in dit Bulletin (Tweede serie I, pag. 65).

poneerd, terwijl achter haar over de ook uit Lucas van Leyden's vroege prenten bekende anorganische rotspartijen een merkwaardig vergezicht — een rivier met scheepjes, op den oever druk gedoe bij de door Abraham terug veroverde goederen — zich opent.

Typischer voor het pogen van onzen meester is misschien nog de linkerhelft van het schilderij. De knechten die Abraham verdeelde tegen de vier koningen en waarmee hij hen sloeg zullen zich weldra weer achter hun heer vereenigd hebben. Twee ruiters naderen nog van eenigen afstand uit het achterland waar een tentenkamp is opgeslagen. De derde groep, de talrijkste, die misschien de vier gevangen koningen en

Cornelis Engebrectsz.: Abraham en Melchizedek.

hun met halve-manen bezaaide banier in haar midden voert, dringt dicht achter den knielenden Abraham op.

Heel deze linkerhelft van het stuk geeft wel, niettegenstaande de primitieve terreinbehandeling, den indruk van een sterk en zelfs machtig cavalerie-vertoon.

Die indrukwekkendheid van Abraham's krijgsmacht is echter niet in de eerste plaats te danken aan die talrijke deels achter elkander schuilgaande soldatenkoppen, waar de lansen en banieren boven uitsteken. Het zijn vooral die vòdraan rijdende ridders die, op hunne machtige strijdrossen gezeten, indruk maken. En onder deze is de meest vooraan staande wel de imposantste.

Op zijn fier stappend, zwaar ros zit, recht en in zijn wapenrusting stram, de ruiter.

In den helm met het opgeslagen vizier zien we, van terzijde, het edele gelaat met den machtigen neus. En we zouden ons gaan verbeelden den besten — den laatsten — ridder dier dagen voor ons te hebben: keizer Maximiliaan.

Die verbeelding nu zal ons niet geheel onvruchtbaar blijken te zijn. Mij was een gelijkenis opgevallen van dezen kop met het ruiterportret van den keizer dat Jost de Negker naar de teekening van Hans Burgkmair (Bartsch 32) in hout sneed. Daar ook de paarden, in hun stand, wel eenige overeenkomst vertoonden, meende ik in deze houtsnede het door Engebrechtsz. vrijgevolgd voorbeeld gevonden te hebben. Ik was echter bij mijn beantwoording der vraag hoe Engebrechtsz. wiens paarden anders bijna altijd een zeer fantastisch uiterlijk hebben hier plotseling erin geslaagd was zoo volmaakt man en paard weer te geven, te spoedig tevreden gesteld. Eenigen tijd later toch kwam mij het pendant van Jost de Negker's houtsnede, de eveneens naar Burgkmair gesneden beschermheilige van den keizer: den St. Joris (Bartsch 28) in handen.

Hier was eerst het tot in alle onderdeelen bijna slaafs gevolgd voorbeeld. Slechts het gelaat ging misschien meer op den Maximiliaan terug. Maar heel de verdere ridderfiguur, zijn wapenrok en -rusting, de in den strijd met den draak gebroken lans, het paard in heel zijn stand en tot in onderdeelen van zijn harnachement — de krul zijner pluimen — alles heeft de Leidsche meester van de St. Joris-prent overgenomen. Er is — de Renaissance ornamentvormen uitgezonderd! — geen enkel detail dat men bij scherp toezien niet bij hem terugvindt.

De beide houtsneden vertoonen in vroege staten het later in 1518 veranderde jaartal 1508 ¹⁾. Engebrechtsz. schilderij moet dus in alle geval nà 1508 zijn ontstaan.

Het is wel merkwaardig dat juist bij den voor den ruiter staanden page met den jachthond reeds op een andere ontleening gewezen is: Dülberg maakte er in zijn dissertatie opmerkzaam op dat die figuur door een der Joden op Ouwaters: Opwekking van Lazarus (Berlijn, Kaizer Friedrich-Museum) geïnspireerd moet zijn. Dit, en eenige ontleeningen aan Geertjen tot St. Jans op zijn triptiek der Afnemning van het Kruis in de Leidsche Laekenhal, waren, meen ik, de eenige gevallen van directe afhankelijkheid die Dülberg bij den door hem bestudeerden meester had aangetroffen. Hoe deze echter ook wel aan Dürer ontleend heeft, hoop ik hier een volgende keer aan te wijzen.

N. BEETS.

1) Jost de Negker had zich juist in dit jaar van Antwerpen naar Augsburg begeven. Nog voor een den 31en Maart 1508 te Leiden bij Jan Severtsz. gedrukt »Breviarium Trajectense» leverde de Antwerpsche xylograaf een zoo goed als zeker naar een teekening van Lucas van Leyden gesneden blad, St. Maarten voorstellend (»Repertorium für Kunstwissenschaft», XXI, pag. 100).

OLIEVERF EN VERNIS ¹⁾).

Het is mij opgevallen dat bij beschouwingen over glaci en vernis wel eens wat te veel onderscheid gemaakt wordt in zaken waartusschen geen exentieel verschil bestaat.

Olieverf, bevat zooals de naam aanduidt, een olie, en wel eene zoogenaamde drogende olie, d.i. eene verbinding die door opname van zuurstof, oxydeert tot een *hars*.

De oxydatie bereikt bij normale temperatuur een grens, zóó dat practisch op een gegeven oogenblik van stilstand in de verharsing gesproken kan worden.

De *grens* die bereikt wordt hangt echter af van de temperatuur, en de oxydatie gaat met temperatuursverhooging steeds door, onder, blijkens de kleurverandering der harsen intredende, wijziging der samenstelling, om ten slotte door overvloedige *koolstof*-afscheiding een zwart product te geven.

Ten onrechte wordt wel eens beweerd dat de harsen die door oxydatie van lijnolie ontstaan niet oplosbaar zouden zijn. Ook zeer oude of bij hooge temperatuur verharste lijnolie lost bijv. in warme terpentijn op, maar langzaam.

Dat olieverf zooals die op schilderijen voorkomt zoo sterk is, komt dan ook hoofdzakelijk door de innige verbinding met de uiterst fijne verfkorreltjes, waarom de verharste olie als een cellenweefsel heensluit, en waaraan die korreltjes zeer hecht vast zitten.

Is de korrel om zoo te zeggen dicht gezaaid, zoo is de laag niet transparant, maar is de verf goed gemengd, doch dun, dan is ze transparant.

De verfkorreltjes zijn dan opgesloten in grootere doorschijnende harscellen, die tengevolge de brekings- en terugkaatsingsverschijnselen, naast wit licht, ook licht van de kleur der verfkorrels doorlaat, terwijl eveneens althans waarschijnlijk, de verfkorrel zelf transparant is door de verhouding van de brekingsindex van het licht in de korrel en in de hars.

Ik verwijs hierbij naar glaspoeder dat ondoorschijnend is, doch in een kolfje met water doorschijnend wordt.

Naarmate er nu minder korreltjes verf aanwezig zijn is de harslaag minder bestand tegen een oplossingsmiddel, respectievelijk tegen verbrokkeling.

Dezelfde verharsing die bij lijnolie intreedt, komt in de natuur voor bij verschillende oliën die in planten aanwezig zijn, en die uit wonden welke in de stam ontstaan of aangebracht zijn, sippelen, en aan de lucht door een geoxydeerd laagje worden omgeven. Dit zijn de producten die men in den handel harsen en balsems noemt, al naarmate het gehalte aan nog niet geoxydeerde olie kleiner of grooter is.

Wordt de balsem gekneed, of met een voor verdamping vatbaar oplossingsmiddel vermengd en uitgestreken, dan treedt na verdamping van het oplossingsmiddel, bijv. terpentijn, onder gelijktijdige verdamping van een deel der olie, de oxydatie van de overblijvende olie in.

1) Wij brengen deze belangrijke mededeelingen gaarne tot de kennis der lezers, maar willen niet nalaten er den nadruk op te leggen, dat proefnemingen in de door den schrijver gewenschte richting natuurlijk behooren te geschieden op geheel waardelooze voorwerpen; want zonder gevaar lijken zij ons niet.

De graad van oxydatie van verschillende oliën is bij normale temperatuur zeer verschillend, zoodat de daaruit gevormde harsen bij normale temperatuur zeer in broosheid verschillen.

Naarmate de oxydatie voortgaat, gaat ook meer en meer het vloeistofkarakter, dus de taaiheid verloren.

Sommige harsen zijn om die rede alleen bruikbaar als ze vermengd worden met bij normale temperatuur minder volledig oxydeerende of drogende oliën.

Omgekeerd zijn sommige voortreffelijke harsen alleen door rijkelijke besproeiing met verhitte lucht (tot 120° Celsius) uit eene week kleverige toestand te brengen, en te vormen tot eene uiterst sterke en elastische laag¹⁾.

Zooverre mij bekend is wordt bij het conserveeren van schilderijen van deze behandelingswijze geen gebruik gemaakt, ik zou ze echter zeer aan durven bevelen op grond van mijne ervaringen met deze lagen op metalen aangebracht, opgedaan.

Het conserveeren van schilderijen met eene harslaag noemt men vernissen.

Het eenige verschil tusschen de verflaag en de vernislaag, is daarin gelegen, dat de vernislaag meestal, hoewel m.i. onnoodig uit minder bestendige harsen bestaat, achtergebleven na verdamping van een oplossingsmiddel, en dat ze de vastgrijpende verfkorreltjes mist.

Volledig geoxydeerd, zijn die harsen bovendien broos, d.i. kristallijn, en geven meer storende barstjes naarmate de laag dikker is.

Het over elkaar opbrengen van een groot aantal uiterst dunne laagjes, afgezet uit vrij verdunde oplossingen, levert dan ook de taaiste bedekkingen, bestaande uit een aantal zeer dunne en daardoor elastische laagjes. Terwijl een stapel bladtinvellen van 1 c.M. zonder gevaar voor beschadiging gevouwen kan worden, breekt een staaf tin van 1 c.M. dikte bij ombuigen direct.

Zoo zijn ook de laklagen op Chineesch lakwerk zoo sterk uit hoofde van de laagsgewijze methode van opbrengen.

Waar zich op schilderijen tusschen de eigenlijke verflaag en de vernislaag, glacislagen bevinden, is het eigenlijk moeilijk te zeggen tot welke der uitersten deze glacislagen moeten gerekend worden.

Ze zullen bij het verwijderen van de vernislaag des te gemakkelijker beschadigd worden naarmate ze zwakker zijn door gemis aan verfkorreltjes.

Het blauw aanslaan dat bij vernissen dikwijls voorkomt kan geheel vermeden worden door zorgvuldige verwijdering van alle vocht.

Bevindt zich n.l. vocht op een voorwerp, dan vormt het vloeibare deel der vernis daarmede onmiddellijk eene troebeling die door de verharsende olie wordt ingesloten. Te verwijderen is ze door verhitting op ongeveer 50° Celsius, te voorkomen door afwrijven

1) Noot van den schrijver. In verband met de noot van de redactie, die ik ten volle onderschrijf, wijs ik er met nadruk op dat mijne bedoeling van dit schrijven is, aanmanen tot voorzichtigheid in 't bijzonder bij de aanwezigheid van glacislagen, tevens echter aansporing tot meer systematisch wetenschappelijke behandeling van het vraagstuk der restauratie van schilderijen. v. H.

der te vernissen voorwerpen met heete doeken, en behandeling met volmaakt droge kwasten.

Aangezien een balsem uit den aard der zaak door de verharsing aan de oppervlakte het vloeibare deel om zoo te zeggen in taaie zakjes opsluit, dringt een dergelijke balsem in nauwere spleten in 't geheel niet door.

Des te gemakkelijker echter worden spleten gevuld naarmate de balsem meer verdund is, waarvoor terpentijn geheel schadeloos gebruikt kan worden.

Is de aldus opgebrachte harslaag die na verdamping van de terpentijn overblijft te broos, terwijl overigens de harssoort door glans of iets dergelijks begeerlijke eigenschappen heeft, zoo wordt ze gemakkelijk beter houdbaar gemaakt door bijvoeging van geringere of grootere hoeveelheden eener niet zoo snel verharsende olie.

Ik heb ondervonden dat de lakfabrikanten aldus vrijwel alles kunnen maken wat het hart begeert.

Een punt dat voor de schilderstechniek misschien niet van belang ontbloot is, en dat ik uit mijne ervaring ontleen is het volgende.

Ik heb veelvuldig gebruik gemaakt van vernissen die op metalen werden aangebracht bij verschillende temperaturen. Bij circa 110° celsius werd de laag na langdurige besproeiing met lucht van die temperatuur vast, en zeer bleek geel, bij 130° goudkleurig en bij 150° bronskleurig.

Is eenmaal de normale temperatuur¹⁾ bij het tot stand brengen van de laag overschreden, dan zal bij temperaturen daar beneden, nimmer nog kleursverandering door verdere oxydatie te wachten zijn.

Zooals ik boven reeds aanstipte kan m. i. dan ook met vrucht van de ervaringen in de techniek opgedaan in dien zin gebruik gemaakt worden, dat voor het vernissen gebruik gemaakt wordt van lakken of vernissen, die bij eene temperatuur van bijv. 50° celcius eerst practisch hard worden²⁾.

Die vernislagen zullen bij de gewone kamertemperatuur waarschijnlijk nooit, en in alle geval slechts uiterst langzaam veranderen, ze blijven bovendien bij jarenlange aanraking met water, geheel onveranderd.

Deze regelen danken hun ontstaan aan het lezen van het Bulletin, in 't bijzonder aan enkele artikelen van de Heeren Prof. J. Six en C. F. L. de Wild.

Of in de »Meid die melk uitgiet» glacislagen voorkomen of niet is mij niet ter beoordeeling, maar het verschil tusschen dergelijke lagen en wat men de vernislaag noemt is niet essentieel, en Prof. Six heeft groot gelijk daarop met nadruk te wijzen.

Of over 't algemeen op schilderijen glacislagen van doorschijnende kleur, hetzij ter verlevendiging hetzij tot demping aanwezig zijn, ik geloof dat de fotografie door kleurenfilters daarin wel licht kan verschaffen, mogelijk ook het bezien door gekleurde glazen. Denken wij ons twee soorten grijs naast elkaar:

1) 15° celsius.

2) 50° celsius is eene temperatuur, laag genoeg om gevaar voor behandeling met lucht van deze temperatuur als uitgesloten te kunnen beschouwen.

grijs 1^e: lichtblauw met een doorschijnende gele laag er over; grijs 2^e: lichtgeel met een doorschijnende blauwe laag er over. Op zich zelf is dit denkbaar.

Photografeert men nu grijs 1^e door een geel filter dan is de positieve afdruk ervan witter dan als grijs 1^e door een blauw filter wordt gefotografeerd, immers in dit laatste geval zijn de stralen, afkomstig van het blauw in de ondergrond, reeds geabsorbeerd in het gele glacijs, terwijl het gele licht ontstaan door terugkaatsing op het wit van de achtergrond en na passeering door het gele glacijs, door het blauwe filter wordt tegengehouden, zoodat de positieve afdruk donker zal zijn.

De lezer kan zelf gemakkelijk nagaan dat als *grijs 2^e* gefotografeerd wordt door een geel filter, de afdruk donkerder moet zijn dan als het door een blauw filter wordt opgenomen.

De tegenstelling tusschen verschillende soorten grijs, zou dan verscherpt worden door deze wijze van fotografeeren. Men zij echter met de conclusies uit proeven over dit delicate onderwerp getrokken, voorzichtig.

Utrecht.

Dr. N. G. VAN HUFFEL.

DE KERK VAN ETTEN (IN N.-B.).

(*Vervolg van blz. 70.*)

III. DE LAAT-GOTHISCHE HALLENKERK.

In het laatst der zeventiende eeuw, toen Nuyts zijne geschiedenis schreef, waren landbouw en veeteelt de voornaamste bestaansbronnen van Etten geworden. Rogge, haver, tarwe en gerst werden er verbouwd, maar vooral boekweit — deze laatste in zoo groote hoeveelheid, dat zij met menigte van schepen naar Holland, Zeeland en verder ter markt werd gebracht. De onder Etten gelegen polders boden weide- en hooiland, ook voor omliggende dorpen als Zundert, Rijsbergen enz.

In vroeger dagen echter had Etten voornamelijk bestaan van de turfnering. Verschillende bijzonderheden, door Nuyts opgeteekend, bewijzen de voormalige aanwezigheid van hoogveen op plaatsen, waar in zijnen tijd de heide reeds was blootgegraven. De noodige kanalen en wegen gaven gelegenheid de turf te vervoeren naar bepaalde laadplaatsen, vanwaar zij langs de twee hoofdvaarten — de Leursche en de Laaksche vaart — naar de markt te Breda en verder konden worden gebracht. Nog bij overlevering weet Nuyts te verhalen, dat meer dan 700 schepen de turf van Leur kwamen halen. Zoo kunnen wij ons voorstellen hoe de turfnering al meer bevolking naar de omstreken van Etten had gelokt, sinds Raso van Gaveren in 1297 de »monnikenmoeren» had verkocht ¹⁾ en Jan van Brabant in 1331 de venen van den Bremberg had uitgegeven aan eenige ondernemende Antwerpenaars ²⁾.

1) Van der Aa, »Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en hare omstreken», blz. 233.

2) Handschrift Nuyts, blz. 9 v. Ook Gramaye, (»Antiquitates Bredanae», p. 21) geeft hoog op van de oude welvarendheid in Etten — »nec mirum, cum prompto expeditoque itinere integrum esset ejus incolis in Hollandiam, Zelandiamque et alio negotiandi gratia excurrere; et domi haberent inestimabiles cespitum thesauros, exteris communicandos.»

Ook de lakennering is, volgens Nuyts, in Etten »boven memorie van menschen'' uitgeoefend, terwijl er tal van brouwerijen bestonden.

Wij kunnen deze berichten niet aan een bepaalden tijd verbinden. Evenmin de door Krüger gevonden aanteekening, dat er te Etten 9 priesters en 8000 communicanten waren. Maar al deze gegevens bijeen krijgen toch wel zeker belang, als onze reconstructie der laat-gothische hallenkerk, die eens te Etten gestaan heeft, ons afmetingen te zien geeft gelijk geen enkele dorpskerk in de Baronie van Breda ze bezat. Wanneer wij dan ook vernemen, dat er in 1625 te Etten 3600 menschen stierven aan de pest¹⁾, kunnen wij veilig veronderstellen, dat een zoo talrijke bevolking, als waarop dit sterftcijfer wijst, niet eerst in het begin der zeventiende eeuw verkregen, doch reeds veel vroeger aanwezig was.

Ik heb geene berichten gevonden betreffende den bouw der groote hallenkerk. In 1440 verkochten de kerkmeesters van Etten een jaarrente van twee gouden Arnoldus guldens »om noots, oirbaers ende profyts wille der kercken, die nu met leydake gedect es, welcken cost men niet vervallen en mochte sonder vercopen der renten voerscreven''²⁾). Ik lees hieruit, dat zij tot dezen verkoop overgingen om contanten te krijgen, ter voldoening eener schuld, ontstaan doordien zij hunne, vroeger allicht met riet gedekte, kerk met leien hadden doen beleggen. En ik zou meenen, dat hier nog sprake is van de kleine, omstreeks 1316 gebouwde kerk, daar een zoo luttel sommetje, als deze verkoop heeft kunnen opleveren, het noemen niet waard zou zijn, indien het moest helpen om de onkosten te bestrijden van de afdekking eener driebeukige hallenkerk van 52 × 28 M.

Bij eene kerkvisitatie op het eind der vijftiende eeuw (na 1495) waren er in de kerk te Etten 5 altaren³⁾. In het kerkje van 1316 was daarvoor toch stellig geen plaats.

Deze gegevens schijnen mij het aannemelijk te maken, dat de hallenkerk is gebouwd na 1440 en vóór 1500. Goossens' opmeting van 1610 geeft ons van deze kerk een tamelijk volledig denkbeeld.

In plattegrond (zie de reconstructie in afb. 4 op blz. 68 en in afb. 9 op blz. 219), bestond zij uit drie beuken. Het middenschip en de noordelijke zijbeuk waren elf traveeën diep — met dien verstande, dat op de plaats der twee westelijke middenschipstraveeën de toren der romaansche kerk was blijven staan —; het zuider zijschip telde tien traveeën, vermoedelijk omdat aan den oostkant voor grooter lengte geen terrein beschikbaar was. Aan den oostkant was het middenschip met een halven tienhoek en waren de beide zijbeuken elk met drie zijden van eenen achthoek gesloten. Eigenaardig is de wijze, waarop de oude toren in dit plan is opgenomen. Het middenschip werd breeder gemaakt dan deze toren, in verband waarmede de zuilenrijen, die de beuken scheidten, ter zijde van den toren moesten worden voortgezet. Ook hierbij heeft de terreinsgesteldheid blijkbaar genoopt tot onregelmatigheid, want terwijl aan den noordkant het hart der zuilen zich op 1.70 M. van den torenmuur bevindt, is deze afstand aan den zuidkant 0.80 M. Maar wij zien ook,

1) Krüger, »Kerkelijke Geschiedenis v. h. Bisdom van Breda'', III, blz. 350.

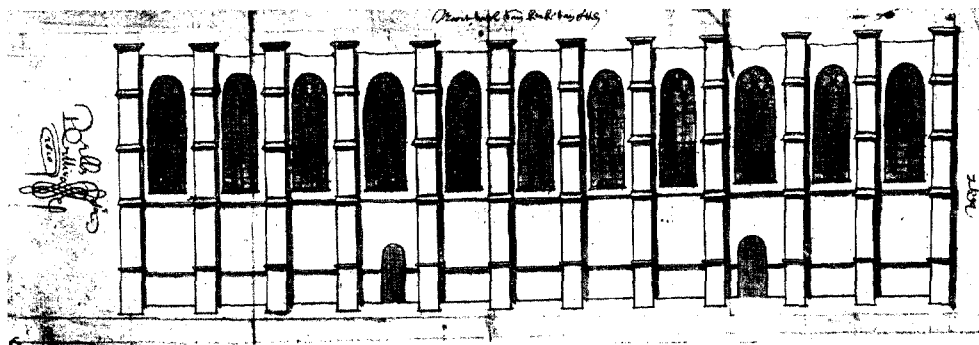
2) »Taxandria'', XVI, blz. 118.

3) Habets, »De archieven der abdij Thorn'', I, blz. 455 v.

dat de westelijke sluitmuur van de zijbeuk aan den noordkant niet, aan den zuidkant wel in hetzelfde vlak ligt als de westelijke torenmuur: aan den noordkant heeft men de eenmaal aangenomen traveediepte regelmatig tot dezen sluitmuur voortgezet, aan den zuidkant is de meest westelijke travee maar half zoo diep als de andere boogstellingen.

Zoo krijgen wij als totale binnenwerksche lengten, voor het middenschip, met inbegrip van den toren: 51.30 M., voor den noordelijken zijbeuk: 51.60 M. en voor den zuidelijken: 45 M. De binnenmuursche breedte van elk der schepen bedraagt: 8.20 M.; de zuilen meten 0.90 M. in middellijn, zoodat de geheele binnenwerksche breedte der kerk 26.40 M. bedraagt. Het thans nog overige deel der kerk — het middenschipschoor — is georiënteerd met eene afwijking naar het zuiden van 8 graden.

Voor onze kennis van den bouw der kerk van belang is de onregelmatigheid harer travee-indeeling. Van hart tot hart der zuilen gemeten, zijn de drie oostelijke traveeën 4.70 M. diep, de vierde meet 5.25 M., de westelijke zijn niet dieper dan 4.35 M. Het

Afb. 6. Noordwand der kerk te Etten, naar eene teekening van 1610.

verschil is niet groot, maar verkrijgt toch een bijzondere beteekenis, wanneer wij aan Goossens' opmeting van den noordelijken buitenmuur opmerken, dat de vier diepere oostelijke traveeën vierdeelige vensters hebben, de westelijke traveeën daarentegen alle driedeelige (zie afb. 6). Een blik op afb. 4, waar de kerk van 1316 op den plattegrond der hallenkerk is ingeteekend, doet ons begrijpen, dat dit verschil zijn oorzaak vindt in de bouwgeschiedenis van deze laatste: men heeft aanvankelijk, zooals gebruikelijk was, het oude kerkje laten staan, is ten oosten daarvan de choorpartij der nieuwe kerk gaan bouwen, en eerst toen deze gereed, en door een tijdelijke westelijke afsluiting geschikt gemaakt was om als noodkerk dienst te doen, heeft men de oude kerk afgebroken en de nieuwe voltooid. Zoo laat zich ook verklaren, dat deze laatste in hare beide lange wanden twee ingangen heeft: de oostelijke deuren gaven toegang tot de kerk, zoolang haar westelijke helft nog niet klaar was.

Merken wij nog op, dat de plattegrond van Goossens (zie afb. 3 op blz. 65) deuren aangeeft in den zuidelijken veelhoekswand der sluiting van het noordelijk zijschip

en in den zuidelijken muur der oostelijke travee van het middenshipschoor, zonder echter ruimten te teekenen, waarheen die deuren konden leiden. Dat hier inderdaad uitbouwen hebben bestaan, leeren ons een paar teekeningen uit 1778 door F. Verriek (in de verzameling van het Noord-Brabantsch Genootschap te 's-Hertogenbosch): op de eene, die het choor uit het zuidoosten wêergeeft, vinden wij tegen de sluitingen van middenschip en zuider zijbeuk een vertrekje geteekend, dat wel als sacristie zal hebben dienst gedaan, en op de andere — gezicht op het choor uit het noordoosten (zie afb. 8) — zien wij dat tegen de absiden van middenschip en noorder zijbeuk eene lage, doch toch nog van een venster voorziene, ruimte was aangebouwd, die bezwaarlijk meer dan een bergplaats kan zijn geweest ¹⁾).

Goossens' teekening van den noordelijken gevel doet ons zien, dat de vensters der kerk laat-gothische traceeringen hadden. Uit het bestek van de herstelling der kerk in 1647 (zie onder) blijkt, dat de stijlen der vensters van witte steen waren. Ook is daarin sprake van een witte arduinsteenen »borstwering" (de waterlijst onder de vensters?) en van wit-steenen »schoottingen" (?) met lijsten.

Uit een in 1644 ingesteld getuigenverhoor betreffende den toestand der kerk, vóór zij in 1584 door brand was verwoest ³⁾, blijkt nog, »dat op de middelste cappe, omtrent ten halven, heeft gestaen een torenken ende daerin gehangen een cleyne clocke", terwijl aan de zuidzijde »een portael van steenen muyren" stond.

In dit getuigenverhoor werd door een der ondervraagden verklaard, dat de drie beuken van binnen waren overdekt »met houten welfsels ofte boogsgewijs" — »dat men noemt getogen werk", naar een andere getuige zegt. Van dezen laatsten, die het uitvoerigst is in zijne mededeelingen, vernemen wij ook nog, dat er »een groote schoone orgele" in de kerk was, »ende aende noortsijte een coor, daerinne was het heilig Sacramenthuyken in witten steen gehouwen van schoone ende hooge remonstrantie", voorts »dat de glazen meestendeels sijn geweest met geschilderde figuren", en dat er »vele autieren, alles wel doorwrocht ende met schoone cieraten" in de kerk stonden. Met dit laatste stemt overeen, dat Krüger een lijst van negen altaren geeft, zoodat hun aantal sedert het laatst der vijftiende eeuw bijna was verdubbeld ³⁾).

Overigens bezitten wij voor de kennis van het interieur der kerk nog de door den plattegrond van Goossens verstrekte belangrijke aanwijzing, dat in de middenbeuk het vier traveeën diepe choor van het schip was gescheiden door een choorhek, voorzien van twee deuren, waartusschen een altaar stond. Verder is op dit plan alleen het hoofdaltaar aangegeven, geplaatst in de absis van het middenshipschoor.

1) Op mijne vroegere reconstructie van den plattegrond (zie blz. 68) is deze laatste ruimte met de bijbehorende deur vergeten. Men vindt beide aangegeven op de hier bijgevoegde teekening van de latere toestanden der kerk (afb. 9).

2) Uitgegeven door Habets, in Sassen's »Tijdschrift voor Noord-brab. gesch., taal- en letterkunde", II, kol. 146 vv.

3) Krüger, a. w., III, blz. 356 vv. Omstreeks 1600 waren er 8 altaren in de kerk. Zie Habets, »De archieven der abdij Thorn", II, blz. 469. Vgl. ook »Taxandria", VIII, blz. 85 vv.

Eindelijk blijkt uit het bestek der verbouwing van 1647 (zie onder), dat de kerk met steenen was geplaveid; dat zich bij elk der deuren een blauw-steenen wijwatervat bevond, en dat er nog verschillende »ornamenten” in de kerk waren, voorwerpen, die men blijkbaar bezwaarlijk kon verwijderen, daar de aannemer wordt verplicht ze tijdens het werk met planken te bedekken, om beschadiging te voorkomen.

Ziedaar dan wat wij nog konden achterhalen betreffende deze ongewone dorpskerk, die Gramaye blijkbaar niet te onrechte roemde als »opmerkelijk door haren bezienswaarden bouw en haren toren” (opere spectabili et turri conspicuam).

IV. HET VERVAL EN DE HERSTELLINGEN DER KERK.

»Op St. Maartensavond van het jaar 1584” — zoo verhaalt Nuyts — »is deze kerk door de soldaten van Bergen op Zoom door den heer van Hemert afgebrand, waarna wel een gedeelte derzelve met pannen en andersints rouwelijk gedekt, maar in den jare 1647, zoo ende gelijk die tegenwoordig [d. i. omstr. 1700] nog staat, herbouwd is, nadat daarover met die van den stifte ende abdije van Thoir, die in de twee derde parten der onkosten van onderhoud derzelve verplicht zijn, verschil en gedings, doch meest tot hunne nadeel, is geweest.”

De abdij Thorn, die sinds 1277 de tienden der parochie bezat, was uit dien hoofde verplicht voor twee derden in het onderhoud der kerk te voorzien. Aan deze omstandigheid danken wij het, dat in haar archief (bewaard in het Rijksarchief in Limburg) verschillende bescheiden worden aangetroffen, die ons van de na den brand uitgevoerde herstellingswerken een tamelijk goed denkbeeld kunnen geven.

Blijkens reeds door Habets gepubliceerde aantekeningen uit deze gegevens¹⁾, is men eerst in 1594 begonnen met het wegruimen van het puin van het verwoeste deel der kerk. De abdij betaalde in dat jaar een nieuwe klok voor den toren (waarschijnlijk de tiendklok) en in het volgende jaar werd deze laatste — gelijk wij reeds op gezag van Nuyts mededeelden (zie blz. 67), van een nieuwe spits voorzien. Men moet aannemen, dat de brand in hoofdzaak de daken en de houten tongewelven der kerk had verwoest en dat van het muurwerk alleen dat der zijbeuken ernstig was beschadigd. Volgens deze veronderstelling is aan te nemen, dat men dadelijk na den brand het choorgedeelte voorloopig bruikbaar voor den dienst heeft kunnen maken. Blijkbaar had ook het hoofdaltaar geleden, want in 1596 liet de gemachtigde der abdij, Steven van Wijck, eene schilderij maken en die op »het” altaar der kerk stellen, hetgeen, met inbegrip van de lijst, 46 gl., 17 st., 3 ort kostte.

Daarna begon men aan de definitieve herstelling van het choor. Van 1597 tot 1599 geschieden »om het coor der kerk te repareren” betalingen van *f*1000 aan Frans den timmerman; van *f*107 aan Anthonius den smid; van *f*683 aan Thomas den tingieter voor het leveren van leien en lood van het dak; en van *f*209 aan Ariaen den schaliedekker

1) In Sassen's aangehaald »Tijdschrift”, III, kol. 7 vv.

wegens het dekken van 22 roeden en een halve voet, tegen 8 gl., 20 st. de roe.

In 1605 werd door Peter Cornelis den Klopper en Hendrik Janssen, timmerlieden, aangenomen het optimmeren van de »buiik der kerk van 't koor tot aan den toren". Dit werk kwam in 1606 gereed en er werd betaald: voor hout en timmerwerk *f*1200; voor steen en kalk *f*150; voor metselwerk *f*67.

In 1607 nam de Klopper voor *f*110 aan »de muren der kerk te bekleeken (pleisteren?) van beide zijden, van 't koor tot aan 't einde van den toren". In hetzelfde jaar ontvingen: Thomas Cornelis voor het leveren van twee goten langs het dak der kerk *f*617; Jan Wierix voor 24000 leien *f*384; en de leidekker Adriaan Janssen voor het leveren van 4000 leien, lood en nagels, »toen hij den buik der kerk geheel gedekt had", 499 gl., 11 st. Voor nieuwe glazen in het choor eindelijk werd 80 gl., 13 st. betaald.

In het geheel had de abdij nu *f*7269 betaald, doch »onder protestatie ende signanter sedert den jaere 1606 tot 1609, toen die van Etten de Thornsche tienden in arrest, voor de voors. reparatie, hebben gecocht."

Wij vinden nog verschillende kleine uitgaven van 1612 tot 1616 voor de kerk gedaan, waaronder eene van 36 gl., 17 st. aan Aert Anthonissen, metser te Breda, »voor het bezetten en witten der pilaren" van de kerk.

Zie ik goed, dan blijkt uit deze posten, dat van het schip der kerk alleen de middenbeuk (de »buiik") is herbouwd, terwijl de zijbeuken in den toestand van bouwval en dakloos bleven. Alleen op deze wijze is te verklaren, dat er slechts twee goten werden gemaakt (terwijl er voor de 3 beuken vier zouden noodig zijn geweest). Ook het aantal der geleverde leien — 28000 — is wel overeen te brengen met een te beleggen oppervlak van ongeveer 360 M², doch niet met drie daken van dien omvang.

In verband met hetgeen geschiedde bij de herbouwing der kerk in 1647 (zie onder) meen ik te moeten aannemen, dat in het choor alle drie de beuken zijn hersteld. Wel wordt de leidekker slechts betaald voor ruim 22 [vierkante] roe, welke oppervlakte vrijwel overeenkomt met die van het dak van het middenshipschoor (sluiting † 4 traveeën), doch het is aannemelijk, dat de choordaken slechts gedeeltelijk waren verbrand, dat in ieder geval een deel der leien nog bruikbaar was. Natuurlijk heeft men, daar de zijbeuken van het schip ruïne bleven, de zijchoren ten westen met muren moeten afsluiten.

Het bleek ons reeds, dat de abdij deze herstellingen alleen onder protest had betaald, blijkbaar gedwongen, doordien de gemeente Etten zich had weten meester te maken van de opbrengst der tienden. Toch was men in Etten nog lang niet tevreden: men meende blijkbaar, dat de abdij de kerk had moeten herstellen in haar ouden toestand en dat was niet geschied. Er werd nu een proces begonnen.

De loop van dit proces is mij niet bekend. Het heeft zeer lang geduurd — eerst in 1646 werd het inmiddels gevallen vonnis ten uitvoer gelegd. Blijkbaar heeft de abdij dezen langen duur zien aankomen, en opdat althans zou vaststaan in welken toestand de kerk zich bevond bij het begin der procedure, haar laten opmeten door Goossens — wiens teekeningen ons zooveel dienst bewezen.

Ten slotte schijnt de abdijs in hoofdzaak in het ongelijk te zijn gesteld — gelijk wij ook van Nuyts vernamen — en veroordeeld de kerk te herstellen in denzelfden staat, waarin zij vroeger geweest was. Een in minuut nog bewaard briefje ¹⁾ doet ons zien, hoe Pieter Vrints, schepen en kerkmeester te Etten, aan den drukker Jacob Seldenslach doet aanzeggen, als in 1646 eindelijk de herbouw der kerk zal worden aanbesteed, »dat hij het biljet van aanbestedinge . . . sal drucken mette woorden »gelijk die voor d'afbrandinge is geweest" *staende inde sententien.*" Blijkbaar vreesde men ook toen nog, dat de abdijs hiervan zou afwijken, want de drukker wordt tegelijk gewaarschuwd, het biljet getrouw volgens den hem gezonden tekst te zetten, »sonder daerin eenige veranderinge ten believe van de Bruyn [den rentmeester der abdijs] te doen!"

Het geschil liep in hoofdzaak over de wijze van afdekking der kerk. Bij de

Afb. 7. De kerk te Etten uit het noordwesten, ¹ 1730 (naar Pronk).

herstellingen van 1597 tot 1609 schijnt de abdijs de kerk te hebben doen voorzien van op balken gedragen vlakke zolderingen, en de Ettenaars, bewarend, dat hunne kerk vroeger tonwelfen had gehad, waren daarmee niet tevreden. In verband hiermede deed de abdijs in 1644 een onderzoek instellen naar den vroegeren toestand der kerk van Etten en naar de constructie, de afdekking vooral, van de overige dorpskerken in de Baronie van Breda. Verschillende daarvan waren tijdens den tachtigjarigen oorlog min of meer geteisterd en daarna hersteld: blijkbaar hoopte de abdijs aan te toonen, dat men dan dikwijls een tongewelf door een vlakke zoldering had vervangen, om aldus voor hare handelwijze te Etten een argument te vinden. Wij danken aan deze poging de reeds vermelde reeks van verhooren, door een notaris behoorlijk geauthentiseerd, waarin allerlei ooggetuigen, meest ambachtslieden, onder opgave hunner redenen van wetenschap, verklaren hoe de zolderingen in de verschillende kerken waren gemaakt. Het gaat dan steeds om de tegenstelling tusschen »getogen", of »getrokken", of »gelambriseert" werk eenerzijds — het tongewelf — en »gebonden", of »getimmert" werk anderzijds: de vlakke, op balken gedragen zoldering. Ten slotte blijkt duidelijk uit de verklaring van verschillende oude lieden, dat de kerk van Etten een tongewelf had gehad — alleen een oud vrouwtje spreekt

1) In het Rijksarchief in Limburg.

van een »steenen welfsel” — en met een tongewelf moest en zou de kerk nu worden herbouwd.

Overigens is de uitdrukking van herstelling der kerk »gelijk zij voor de afbranding is geweest” blijkbaar niet letterlijk op te vatten, want men schijnt er te Etten in te hebben berust, dat de kerk slechts gedeeltelijk werd herbouwd. Een prentje van Spilman naar Pronk¹⁾ geeft ons nl. een gezicht op de kerk uit het westen (zie afb. 7) en wij zien daar van het schip alleen de middenbeuk onder dak, de zijbeuken nog in staat van ruïne. Hoe het choor er uitzag, valt op dit prentje niet na te gaan, maar Verriek's teekeningen (zie de eene op afb. 8) toonen, dat dit in 1778 nog driebeukig was. Reeds deze gegevens

Afb. 8. Dorpstraat te Etten naar eene teekening van 1778 door F. Verriek.

doen veronderstellen, dat ook bij den herbouw van 1647 de zijbeuken van het schip ruïne zijn gebleven.

En tot dezelfde conclusie leidde mij de lezing der nog bewaarde bestekken²⁾ van dezen herbouw, die mij daarenboven deed zien, dat hij alleen de drie choren betrof, en dat de middenbeuk van het schip schijnt gebleven te zijn in den toestand, waarin zij van 1605—1606 was gebracht.

1) »Het verheerlijkt Nederland”, prent 159.

2) In het Rijksarchief in Limburg.

Men begon met de afbraak der oude bedaking te verkoopen en de conditie der veiling van 21 December 1646 noemt dan o. a. de leien en looden goten »streckende van het huysende (d. i. de choorsluiting¹⁾) tot op den vierden calom." Dienovereenkomstig wordt in het bestek van het timmerwerk voorgeschreven, dat de nieuwe bekapping zal aanvangen bij het huiseinde en strekken tot de vijfde zuil, daarvan af te rekenen. Dat in het eerste geval van de vierde en in het tweede van de vijfde zuil wordt gesproken, laat zich verklaren door de eigenaardige dispositie der kerk, die immers aan den noordkant eene zuil meer had dan aan den zuidkant. De verdere omschrijving in het timmerwerkbestek maakt volkomen duidelijk hoever het werk ging, want het wordt gezegd te bestaan in 14 heele gebinten en 8 halve. Deze laatste zijn de spanten, op te stellen op de hoekpunten der drie absiden (4 in de middelste en 2 in elk der zijdelingsche), en met de 14 »heele gebinten" kunnen dan worden overspannen de vijf oostelijke traveeën van het middenschip en de noordelijke zijbeuk, en de vier der zuidelijke zijbeuk — juist het gedeelte dus, dat door de plaats van het choorhek op Goossens' plattegrond wordt aangewezen als »choor" te zijn gebruikt. Blijkens een bij het bestek bewaarde teekening der dwarsdoorsnede van het choor, werden de beuken overdekt met half-cirkelvormige houten tongewelven, welker nok zich ruim 14 M. boven den vloer bevond.

Dat niet de geheele kerk onderhanden werd genomen, blijkt ook nog uit de bepaling, dat de aannemer »de kerk sal moeten afschutten met delen van boven tot beneden, daer het nieuwe werck sal eyndt nemen."

Het bestek van het metselwerk stemt hiermede overeen. Den aannemer hiervan wordt o. a. opgedragen de twee westelijke gevelmuren af te breken zoo laag als de besteders zullen aanwijzen. Hier worden natuurlijk de gevels bedoeld, die in 1599 moeten zijn opgetrokken als afsluiting der beide zijbeukchoren. In verband met de nieuwe kappen moesten deze uitteraard gewijzigd worden.

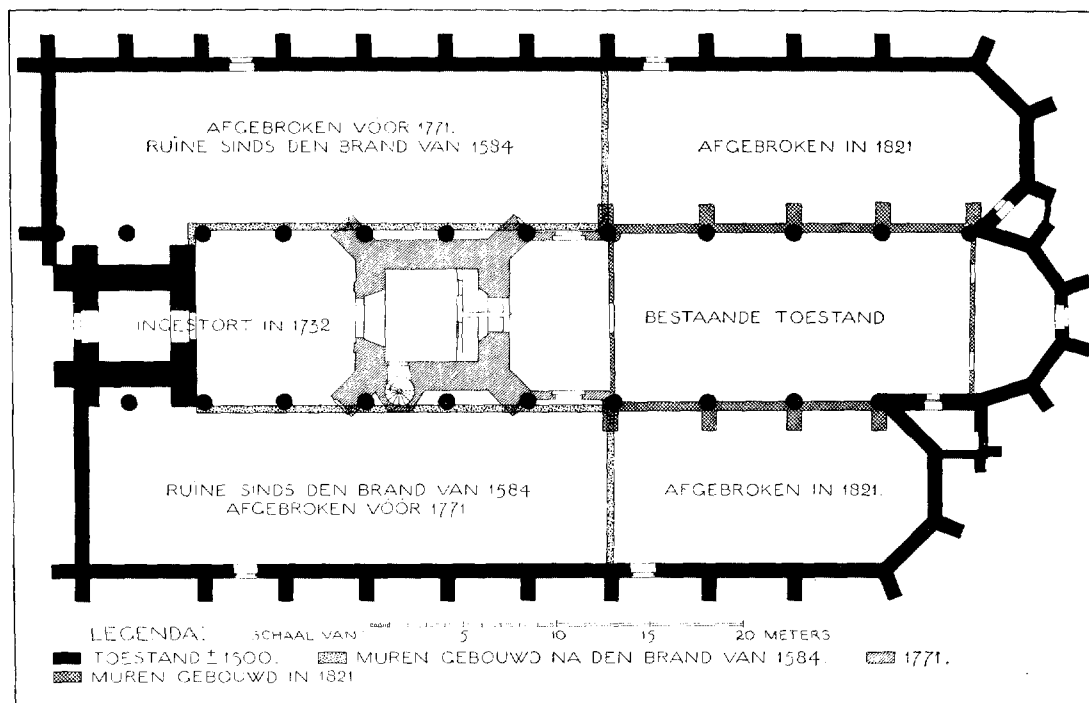
Dat in het middenschip het nieuwe werk van het oude alleen door delen werd gescheiden, schijnt er wel op te wijzen, dat men voornemens was, na de voltooiing van het choor ook het schip te verbouwen. Overigens verdient uit de bestekken nog vermelding, dat de metselaar twee steenen portalen moest bouwen (dus vermoedelijk tegen de deuren in de choren van noorder- en zuiderbeuk), in elk zijchoor een altaar fundeeren en geheel het herbouwde deel plaveien met witte en blauwe voetsteenen, waarvoor hij o. a. »onder de gestoelte van de midden- en zijchooren" (er waren dus banken in de kerk) de oude voetsteenen mocht gebruiken. De timmerman moest o. a. op het vierde gebint van de

1) Met het »huyseyndt" bedoelt men het gedeelte der kerk, dat bij de huizen staat. Ter wille der orientatie ligt nl. het choor der kerk te Etten aan de dorpstraat. Deze beteekenis van »huiseind" blijkt ten overvloede uit art. 12 van het bestek van het timmerwerk: »den aennemer sal verdacht wesen de huysgebinten soo uyt te swaeyen [= af te schrijven met den zwaaihaak of zwei], datte panden aent huyseyndt niet scheluw en zijn, want het middelste huyseyndt is $\frac{5}{10}$ cant ende de andere $\frac{3}{8}$ cant", waarmede dus gewezen wordt op het verschil in de veelhoekdeelen, die de choorsluitingen vormden.

middelkap een »thorentken» maken, 28 voet hoog en 7 voet wijd, »volgens den patroen daarvan zynde», en in het dak der middelste absis een dakvenster, »cierlyck gemaect soo alst behoort».

Het metselwerk werd 20 December 1646 voor f3000 aangenomen door Pieter Oliviers van den Bosch (die onderteekende: »Pieter Oleuiers timmerman van 's Heeraersberghe»), het timmerwerk den volgenden dag voor 8000 Rijnsguldens door Adriaen Janssens van Antwerpen.

De aanbesteders hadden zich voorbehouden het werk te doen inspecteeren, zoo vaak hun goeddacht, door meesters »hen des verstaende». 12 November 1648 werd het

Afb. 9. Overzicht van het verval der kerk te Etten.

metselwerk »gevisiteerd» door Adriaen Claessen van Goorl en Wynant Borseth en behoudens eenige nalatigheden goedgekeurd.

Bij de visitatie van het timmerwerk op 13, 14 en 15 Januari 1648 door »Wouter Loeffmans, Hendrick Lenaerts van Reusel ende Anthoni Montens, meester timmerluijden respectie woonende tot Oisterhout ende Ghinneken», maakten de deskundigen verschillende aanmerkingen. O. a. hadden zij »bevonden ende gesien dat seer oncierlijck soo van binnen als van buyten gewerckt sijn de cappen, als namentlijk dat de middelste is eenen voet hooger als den ouden moet van den thooren, ende de buitenste leeger vier voet ende eenen halven». Wij kunnen de juistheid van deze opmerking nog nagaan: het prentje van Pronk (afb. 8) doet zien, dat het dak van de middenbeuk boven het choor hooger was dan

boven het schip en dus niet strookte met de oorspronkelijke hoogte, zooals die uit een moet tegen den toren indertijd kan zijn gebleken. En eene teekening uit ± 1780 ¹⁾, blijkbaar nauwkeuriger dan die van Verrijk, toont dat de zijbeuken inderdaad lager waren dan de middenbeuk, hoewel deze fout eer aan den metselaar dan aan den timmerman schijnt geweten te moeten worden.

Hoe dit zij, bij de aanteekening der betaling van de laatste termijn aan den timmerman vinden wij aangeteekend, dat een deel werd ingehouden: »ende soo den timmerman sijn besteck niet en heeft voldaan, soo is de reste ingehouden”.

Op afb. 9 (naar eene teekening van den architect G. de Hoog Hzn.) is de verkleinde omvang, welke de kerk in het begin der zeventiende eeuw had verkregen en in 1647 behield, aangegeven.

Ik zeide reeds, dat de tijdelijke (immers houten) afscheiding tusschen het in 1647 herbouwde choor en het oude schip der middenbeuk den indruk wekt, dat men ook dit laatste heeft willen vernieuwen. Het is daartoe echter nimmer gekomen, vermoedelijk omdat na den vrede van Munster overal in de Baronie de kerken aan de Hervormden kwamen. De kleine protestantsche gemeente van Etten had aan de drie choren zeker ruimte genoeg. Op eene vergadering van de classis Breda, in 1652 gehouden ²⁾, klonken allerlei klachten over »papistische ceremonien” enz. te Etten, die wel doen zien, dat de katholieken meerendeels trouw waren gebleven aan hun geloof. Over de kerk vernemen wij bij die gelegenheid: »In de kerk zijn nog eenige overblijfselen [van het katholicisme], een glas van O. L. Vrouw ende boven int dack de H. Geest, afgebeeld door eene duyff Alle [Roomsche] ornamenten zijn lange voor de Reformatie [d. i. vóór 1648] wech gehaelt geweest ter occasie dat men de kercke, die afgebrant is geweest, moest herbouwen”.

In den toestand, waarin de werkzaamheden van 1647 haar hadden gebracht: eenbeukig schip, door planken gescheiden van een driedeelig choor — is de kerk gebleven tot 1732. In dat jaar is de romaansche toren ingestort, in zijnen val de in 1605 herstelde middenbeuk verwoestend.

12 Januari 1732 berichtten schout en schepenen van Etten aan Petrus van Beek, den rentmeester der Thornsche abdij te Breda, dat de toren den vorigen dag 's namiddags omstreeks 4 uur was ingestort. Onder overlegging van dit schrijven rapporteerde Van Beek 14 Januari d. a. v. aan het kapittel van Thorn, dat hij naar den omvang der ramp een onderzoek had laten instellen door eenen bode en den leidekker Block en dat, volgens dezer bevinding, »den grooten tooren van Etten door het bersten van den tooge oft wulfsel, daer den toren aen de oistsijde op ruste, was geberste en alsoo ter neder gestort naer de oistsijde tot omtrent twee voeten breed van de Cruijs Coor, alwaer het spits van den tooren nog was leggende”. »Door desen val is veroorsaect” — vervolgt het schrijven — »dat omtrent twee derde paerten van den buijck van de soo genoemde oude kerck tot in den

1) Bewaard in de verzameling van het Noord-Brabantsch Genootschap te 's-Hertogenbosch.

2) Een verslag van deze vergadering is uitgegeven door Habets, a. w., II, blz. 490 vv.

gront is verplettert; het verder gedeelte is wel eenighsins beschadigt — dan, kan geret ende wederom in staet gebracht worde met een muer aen het open oft westeynde te maken, en also de kercke in te corten oft te verminderen, waertoe de regenten, soo het schijnt, oock genegen sijn om costen voor te comen." 24 Januari d. a. v. kon Van Beek nog aan het kapittel berichten, dat de groote klok ongeschonden van onder het puin was te voorschijn gebracht ¹⁾.

Zoo was dan nu heel het schip der hallenkerk verwoest en dienden alleen nog maar de drie beuken van het choor als kerk. Gelijk Van Goor (blz. 388) berichtte: »Door de ongelucken des tijds legt dezelve nog voor een gedeelte vervallen met den toren, die, in 'tjaar 1733 [lees: 1732], gansch ingestort is. De Godsdienst wordt thans verricht in het koor".

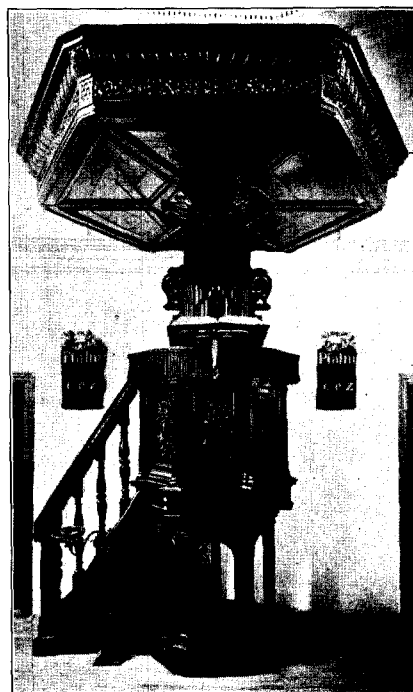
In 1771 heeft men een nieuwen toren gebouwd, welks oostelijke, overhoeksche beeren door muren werden verbonden aan de westelijke zuilen van het middenshipschoor (zie afb. 9). De sluitsteen van den rondboog, die den westelijken ingang van dezen, 8.20 M. in het vierkant metenden, toren overspant, vertoont het jaartal 1771, en een paar hardsteenen platen, in zijne westelijke beeren ingemetseld, dragen de opschriften: DIRK HEYTING ZOON VAN HERMANUS HEYTING VAN DEN HOOGH SCHOUTHET DEESER VRIJHEID ETTEN ²⁾ HEEFT AAN DEZEN TOREN DEN EERSTEN STEEN GELEGD DEN 18 APRIL 1771 en:

Q. F. S. F. Q. PHILIPPUS GULIELMUS SCHONCK SERENIS.
ARAUSIOR. PRINCIP. GULIELMI V ARCHITECTUS INVENTOR
HANC TURRIM DELINEAVIT STRUCTURAE PRAEFUIT 1771.

17 September 1772, bij gelegenheid van den Doop van den Erfprins van Oranje, werden voor het eerst de klokken in den nieuwen toren geluid ³⁾.

Verrijk's teekeningen uit 1778 en die van eenen onbekende uit ± 1780 geven de kerk in dezen toestand te aanschouwen. Zij zou echter nog verder worden verminkt.

Voor de uiterst-kleine Hervormde Gemeente van Etten waren eigenlijk ook de drie choren nog te ruim. Ik weet niet hoe groot haar zielental was omstreeks 1800 ⁴⁾, maar in

Afb. 10. Preekstoel in de kerk te Etten.

1) De aangehaalde brieven zijn uitgegeven door Habets, in Sassen's »Tijdschrift", II, kol. 130 vv.

2) Onder dit woord is nog een »repentir" van den steenhouwer, het woord »toren" te lezen. Volgens een door Habets (t. a. p.) medegedeelde aantekening zou de eerste steenlegging op 11 April zijn geschied.

3) Habets, t. a. p., kol. 129.

4) Bachiene zegt in het in 1791 verschenen vierde deel zijner »Vaderlandsche Geographie (blz. 781), dat de Hervormden van Etten »cene taamlijke gemeente uitmaken".

het in 1843 verschenen derde deel van Van der Aa's »Aardrijkskundig Woordenboek» wordt het aantal lidmaten als 140 opgegeven. Wel was de kerk krachtens de staatsregeling van 1798 weder aan de katholieken toegekend, doch het besluit was nog niet ten uitvoer gelegd, toen de staatsregeling van 1801 bepaalde: »ieder kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelfde werd bezeten». En op dezen grond bleef het gebouw in handen der hervormden, nadat de katholieken vruchteloos hadden beproefd door een proces haar terug te krijgen (Van der Aa, t. a. p.). De kleine protestantsche gemeente zal het onderhoud van het gebouw te kostbaar hebben gevonden en daarom besloten het andermaal te verminken. Zoo werden dan de twee zijchoren afgebroken,

Afb. 11. Paneel v. d. preekstoel in de kerk te Etten: de Tijd.

muren gebouwd tegen de zuilen van het middenchoor, en er bleef nu van de driebeukige hallenkerk, die een oppervlak van 52 × 28 M. besloeg, een éénbeukig kerkje over, dat, zonder den toren, binnenwerks 29 M. diep en 9 M. breed is. In den meest westelijken beer aan den zuidkant is een steen geplaatst met het opschrift: 1821 DEN 6 SEPT. IS DE EERSTE STEEN VAN DIT VERBETERD KERKGEBOUW GELEGD DOOR DEN WELEERW. HEER H. LAST-DRAAGER PRED. DEZER GEMEENTE.

Men heeft bij deze laatste verbouwing de nieuwe buitenmuren zóó opgetrokken, dat aan den binnenkant de helft der zuilen zichtbaar bleef. De travee, die de verbinding vormt van het oude choor met den toren, werd van de kerk afgeschut en de absis eveneens. Aldus kreeg de kerk inwendig den vorm eener rechthoekige zaal. In de vier hoeken zijn kwartronde pilasters opgetrokken. Zoo maken de muren nu den indruk van versierd te zijn met pilasters, die lijstkapiteelen dragen, verbonden door rondbogen, waarboven, op een gestucte kroonlijst, een houten, halfcirkelvormig tongewelf rust, versterkt door schinkels, die verbonden zijn door een nok en vier gordingen. Het geheele interieur is zwaar gewit.

De zijwanden hebben in elke travee een rondboogvenster.

De oude spitsboogvensters in de absis zijn gedicht en in den middelsten wand dier veelhoek is een deur gemaakt. De nieuwe buitenmuren zijn met contreforten versterkt.

Ziedaar dan wat er geworden is van de grootscheepsche hallenkerk: een onaanzienlijk kerkje, niet heel veel grooter dan de romaansche kapel uit het begin der dertiende eeuw.

Nog slechts een enkel meubel in dit zaaltje herinnert aan den bloeitijd van het gebouw: een zeskante eiken preekstoel in de Renaissance-vormen van omstreeks 1580, met een klankbord van omstreeks 1650 (zie afb. 10). Allegorische figuren van »de Tijd» (afb. 11)

en »het Geloof'', en de drie burchten uit het wapen van Etten versieren vijf der paneelen van de kuip, het zesde, onversierd, is ingericht tot deurtje.

Niet onopmerkelijk is ook de tegen den westwand van de zaal geplaatste orgeltribune, welker vloer aan den onderkant is beschilderd met een groote engelfiguur, die een spreukband draagt met het opschrift: GLORIA IN EXCELSIS DEO, en omgeven is door engeltjes met bloemslingers.

In den toren van de kerk hangen drie klokken: twee moderne en de eene, die in 1732 behouden bleef: klok van 1.29 M. middellijn, met het opschrift: A DOMINI 1667 FUNDOR LIBERALI DONO ILLUSTRIS AC R^{DI} CAPLI CAESAREI ET SAECULARIS COLLEGIJ THORENSIS IOANNES LE FEVER ENDE CLAUDIUS HUMBLOET HEBBEN MY GHEGOTEN WONENDE LEFEVER T'ANTWERPEN. Een beeldje van de H. Maagd met Kind in amandelvormige stralenkrans siert deze klok, door een Roomsche abdijs aan een Protestantsche kerk geschonken.

In de tegenwoordige katholieke kerk wordt nog een ander overblijfsel uit de oude kerk van Etten bewaard, een der vóór de Reformatie in veiligheid gebrachte »ornamenten'': een verguld zilveren monstrans van omstreeks 1580, gestempeld met Antwerpsche keur. Opschriften onder haren voet vermelden, dat zij in 1632 is »verbeterd'', in 1782 »vernieuwd'' en in 1904 nieuw-opgemaakt en verguld.

JAN KALF.

DE HAAGSCHE SCHOUWBURG.

Toen ik onlangs eene poging deed om een der groote Haagsche dagbladen te bewegen mede te werken tot behoud van een monument van zoo voorname schoonheid als het Haagsche Schouwburggebouw, mocht ik daarin niet slagen. »Nog nooit,'' aldus ongeveer de overigens voor het schoon onzer oude architectuur volstrekt niet ongevoelige hoofredacteur, »nog nooit was hem de bedoelde gevel fraai voorgekomen en hij herinnerde zich niet bij anderen ooit waardeering ervoor te hebben bemerkt. Ook een opzettelijke bedevaart naar het Korte Voorhout had hem niet bekeerd.''

Zooals deze redacteur oordeelen de meesten. En het ietwat sjofele uiterlijk van onzen schouwburggevel vooral ter hoogte van den beganen grond: de kwalijk geverfde, altijd gesloten deuren, de onsmakelijke baldakijn boven den rechteringang, de benepen vestibule, het leelijke portiekje in het midden en bovenal de in grooten getale tegen den gevel gehangen aanplakborden, dat alles staat den Hagenaars zóó duidelijk voor den geest, dat zij er in het geheel niet aan denken even iets hooger te kijken naar de sobere, maar bij uitstek deftige versiering, en nog minder om op een kleinen afstand de buitengemeen welgeslaagde verdeling, de zoo in alle opzichten voornaam-rustige verhoudingen van het geheel op te nemen. Want dan zou wel blijken, dat hier waarlijk niet op behoud wordt aangedrongen, »omdat wij nu eenmaal altijd behouden willen'', maar uit gewettigde waardeering voor een architectonische schoonheid, die wij niet gaarne zouden missen.

Toch is daar kans op als men besluit een nieuwen Schouwburg op dezelfde plaats

te zetten. Te meer waar zelfs de allernaaste omgeving de betekenis van dat verlies niet gevoelt. En het is daarom vooral, dat wij hier een foto van een deel van den gevel en een verdienstelijke architectonische tekening van den Haagschen architect M. A. van Nieukerken

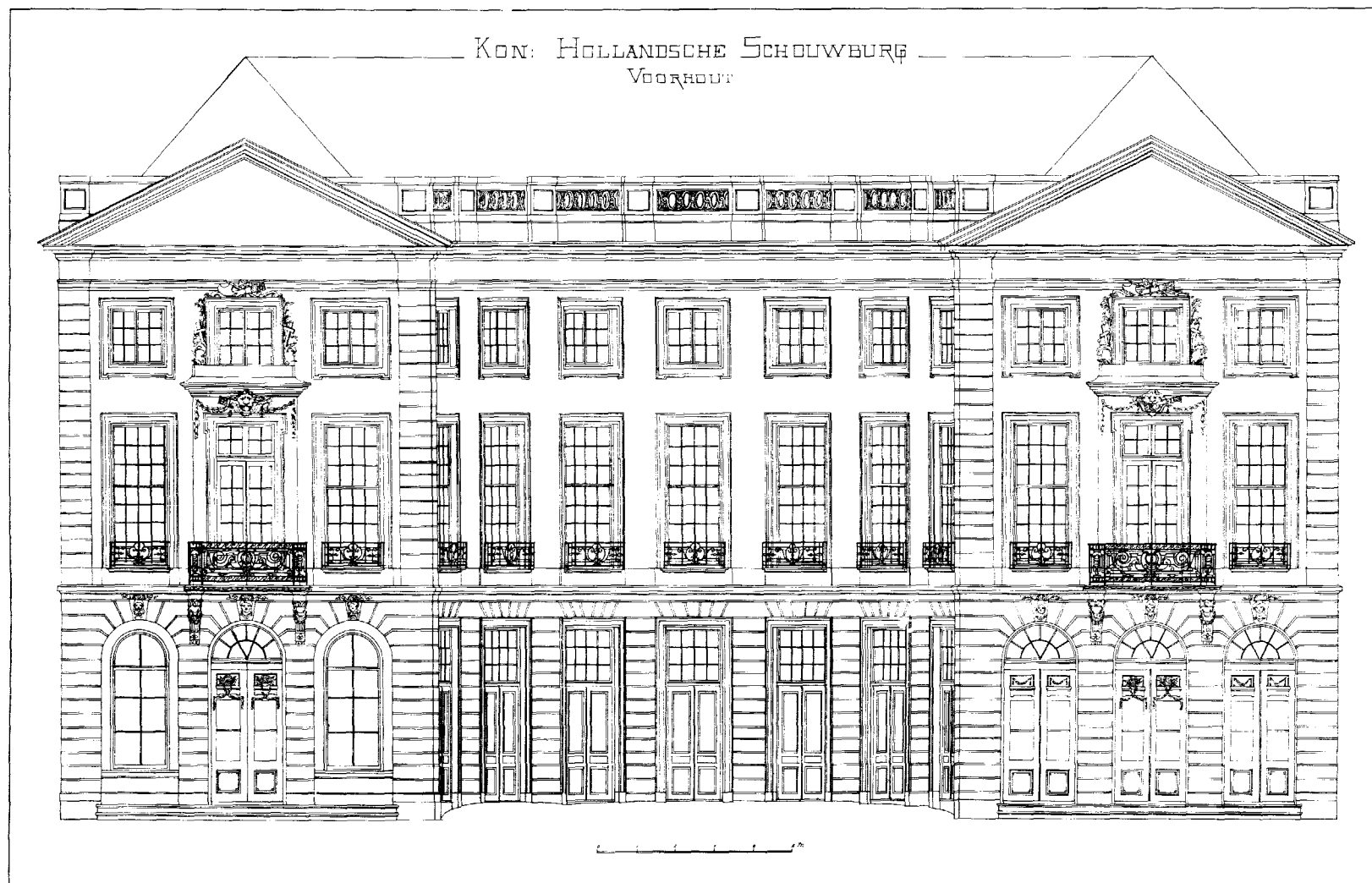
Detail van den voorgevel van den Schouwburg.

reproduceeren¹⁾, de hoop uitsprekende dat de bekoring die ervan uitgaat stemming zal helpen maken tegen het afbreken van dit monument.

Dadelijk schijnt het gevaar nog wel niet te zijn, maar toch is nu de tijd van waarschuwing reeds aangebroken en zelfs gunstiger dan wanneer gewacht wordt tot de voorstellen der commissie, die een oplossing aan het schouwburgvraagstuk geven moet, gereed zijn. Nu hebben onze bezwaren kans om in die commissie te worden overwogen en mocht het dagbladbericht juist zijn, dat de Engelsche architect Matcham, die lid der commissie is, zich zéér gunstig over den gevel heeft uitgelaten en dat hij de wensch uitsprak hem te sparen, dan zouden zij zelfs ter juister plaatse een verdediger vinden. En dan zouden de kansen voor het behoud zoo slecht nog niet staan, immers de architecten

van wie men een schouwburgplan vraagt, zullen toch wel reeds zéér sterk de groote bezwaren

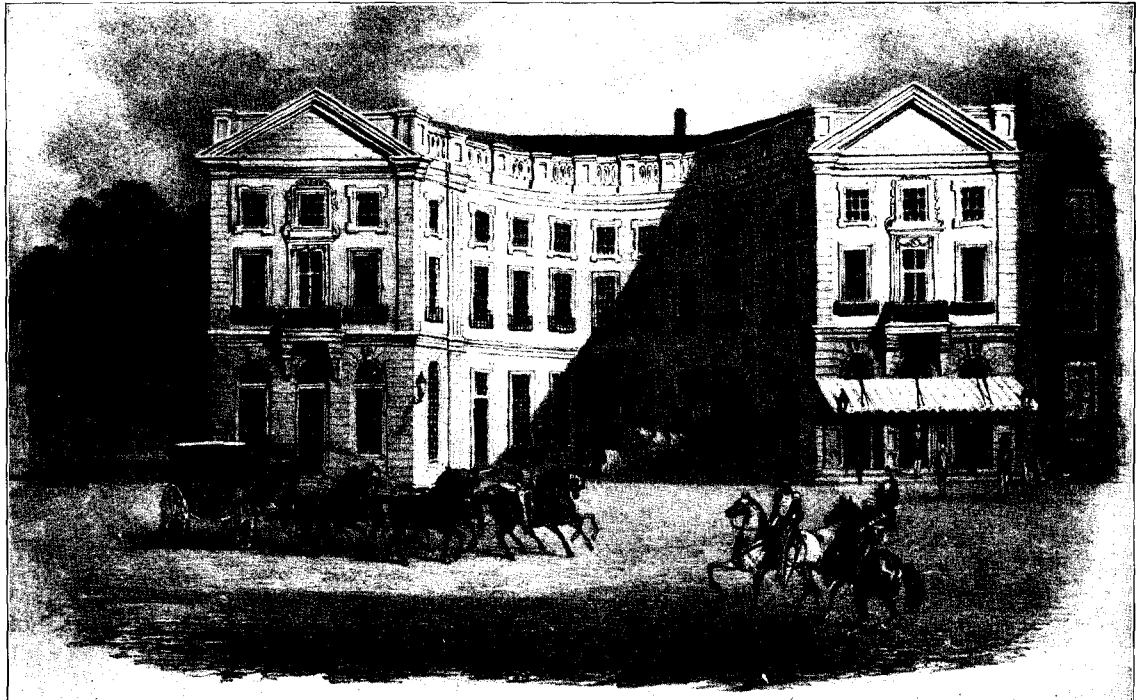
1) Beide danken wij aan de welwillendheid der directie van het Weekblad »Van Onzen Tijd,» in welk blad zij 11 Dec. 1910 reeds werden opgenomen, het derde, aan die van de firma Tjeenk Willink te Haarlem.

Voorgevel van den Schouwborg naar eene teekening van den heer M. A. van Nieukerken,
architect B. N. A. te 's-Gravenhage en Gorsel.

gevoelen, die het plaatsen van een aan het doel volkomen beantwoordend bouwwerk juist daár, blijken zal te hebben: de beschikbare ruimte is zonder twijfel niet bijzonder groot, met uitgangen en nooduitgangen zal men zich, aan één kant althans, moeten behelpen, met het rijtuigverkeer zal men groote moeilijkheden ondervinden, terwijl ten slotte het inbouwen van een schouwburg met al zijn gevaren midden in een dichtbezet huizencomplex toch zeker niet meer van dezen tijd is.

Daar komt dan nog bij dat men in een stad als den Haag toch geen groote waarde behoeft te hechten aan het bezwaar, dat de grond voor een Schouwburg elders zoo duur

De Schouwburg in 1844, naar een steenteekening.

zou zijn; alsof men daartegenover de winst van het behoud van dit gebouw niet met te grooter voldoening zou kunnen boeken, waar men tal van andere uitstekende bestemmingen aan het oude paleis zal kunnen geven. Ik noem slechts de mogelijkheid van den bouw van een goed gemeentemuseum.

Zoo kunnen de eischen van het vraagstuk-zelf en ook overwegingen van anderen aard nog ons te hulp komen wanneer wij erop aandringen, dat de mogelijkheid om den gevel van het oude Nassau-Weilburgsche paleis te behouden bij de komende schouwburg-plannen ernstig zal worden overwogen.

Ten slotte een enkele historische aanteekening over het gebouw. Het werd door

den Duitschen architect Friedrich Ludwig Gunckel¹⁾ omstreeks 1767 gezet als eerste gedeelte van een groot paleis voor den vorst van Nassau Weilburg, gehuwd met Caroline van Oranje, de zuster van Willem V. Het bleef bij dezen rechtervleugel en weldra waren de omstandigheden niet gunstig voor een bouw op grooten schaal. De revolutie van 1795 deed het paleis verbeurd verklaren, maar om moeilijkheden te voorkomen betaalde het Uitvoerend Bewind in 1799 er een vrij lage koopsom voor aan den ouden eigenaar. In 1802 werd het aan een combinatie van particulieren verhuurd, die het door den architect J. van Duyfhuys tot Schouwburg lieten inrichten. In 1853 ten slotte werd het door de Gemeente gekocht en met dezelfde bestemming verhuurd. De onveiligheid en het brandgevaar vooral hebben nu den Gemeenteraad tot het besluit gebracht aan een commissie het ontwerpen van plannen voor een nieuwen Schouwburg op te dragen.

Moge deze niet met verlies van een monument gepaard gaan representatief voor den 18den eeuwischen aristocratischen Haagschen smaak.

H. E. v. G.

EEN BEDREIGD MONUMENT.

Het geval speelt in Dordt, de oud-Hollandsche stad, die met niet weinig en trouwens zeer rechtmatige trots op haar historisch verleden, vaak velen anderen ten voorbeeld kon zijn, waar het eerbied betrof voor wat de tijd er aan oude bouwkunst gespaard heeft. Maar ditmaal is er toch met allen aandrang een monument tegen het Dagelijksch Bestuur der stad-zelf te verdedigen. Het is het oude patriciërshuis de zoogenaamde *Berckespoort*. B. en W. stellen namelijk voor dit aan de gemeente behoorend gebouw, op het oogenblik als school in gebruik, af te breken om na een kleine verbreeding van de straat een nieuwe school op het achterliggend terrein te bouwen. Géén terreinkosten: een beter voor het doel geschikt schoolgebouw, een breeder straat! Ziethier de verleidingen, waarvoor een gemeentebestuur, dat gepaste zuinigheid betrachten wil met de penningen der stadskas, bezweken is — laat ons hopen niet zonder innerlijken strijd.

Doch het zij ons vergund nog eens tegenover deze verleidingen het goed recht te betoogen van geschiedenis en kunst op eerbiediging van de dingen, waaraan zij wijding gaven. Ook in dit geval, ook al ziet het gebouw waarom het gaat er niet al te best meer uit, ook al heeft de meerderheid der Dordtenaren er, zooals dat heet, »niets moois aan gezien».

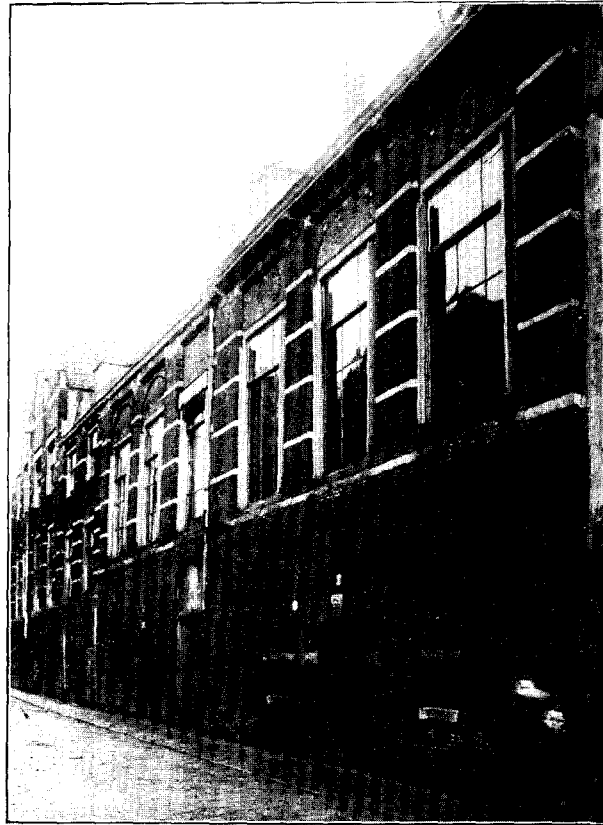
Want het geldt niettegenstaande dat een bouwwerk van typische architectuur en zeer bijzondere historische herinneringen. Beginnen wij met de eerste. Het boekje over »Oude gebouwen te Dordrecht» beschrijft het als volgt: »2de helft 16de eeuw. Combinatie van gebouwen, vroeger de Berckespoort; 2 afgedekte topgevels met geprofileerde termijnbogen en geheel doortrokken met zandsteen banden. In de penanten 8 beschadigde ankers. In de verlenging groote kozijnen met vierkante eg, waarin blind-arcaden. Hier

1) Ook het gebouw tegenwoordig door de Tweede Kamer gebruikt, voorheen deel van het Stadhouderskwartier, is door dezen architect ontworpen.

boven vlakke strekken met zandsteen en hoeksteen; 3 kelderings met leeuwenkoppen als sluitsteen in de togen.

De achtergevel doorlopend met doorgetrokken zandsteen banden met 9 rainen Dordtsch type met toogvulling van klaverblad en lelie. In de penanten 9 fraaie ankers. Hiernaast een eenvoudig bijgebouw. Drie kelderings met verweerde leeuwenkoppen als sluitsteen van de togen."

Zooals men verder uit dat boekje zien kan, is een bouwwerk uit dat tijdvak en zooveel

De Berckepoort, gevel aan de Nieuwstraat.

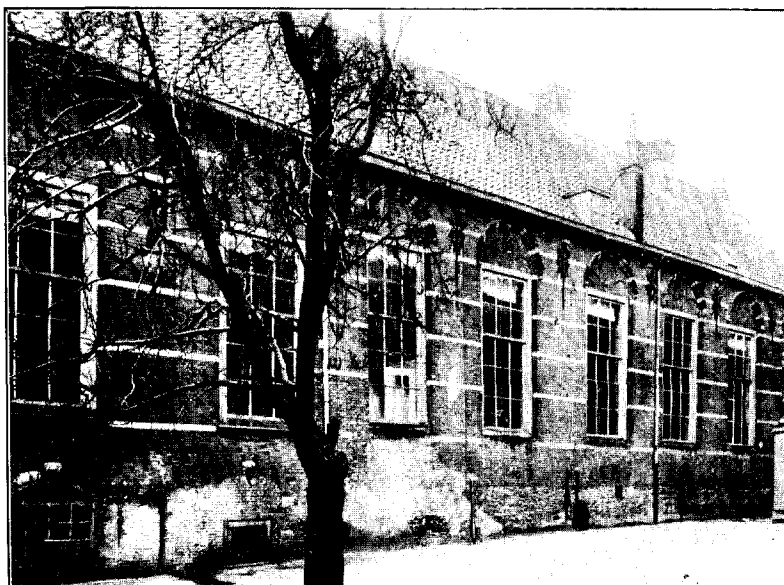
te meer nog een, dat blijkbaar uit ruime middelen is gezet, in Dordt uiterst zeldzaam, terwijl juist in die stad de toen opkomende Hollandsche renaissancebouw een typischen en weelderigen bloei heeft gekend met iets zeer eigens, dat uit de enkele fragmenten tot ons spreken blijft. En zeker uit de gevels van dit huis. Hoe geschonden en verwaarloosd ze ook zijn: immers de meeste toppen der gevels heeft men voorlang weggebroken, een keldering is vernield om een vierkanten toegang te verkrijgen, het geheel roept om herstelling, — toch, toch is er die wonderlijke bekoring van dat rustige, dat evenwichtige, dat intuïtief-artistieke, waardoor ons juist de Hollandsche renaissance zoo lief is.

Hierbij voegt zich dan de historie met haar herinneringen. Zij weet te verhalen hoe de huizen, later bekend als de *Berckepoort*, gesticht werden door Jan Berck koopman in Rijnsche wijnen, die zich in den aanvang der 16de eeuw uit Emmerik in Dordrecht gevestigd

had. De groote, koele kelders getuigen nog van bouwheers beroep, de uitgestrektheid der huizinge van de welvaart dezer patriciërs. Mathijs Berck volgde weldra zijn vader op, en hij nam in de Dordtsche samenleving zeker een aanzienlijke plaats in. Wij weten, dat Bossu hem met een zending belaste, en dat zijn woning ruimte en weelderigheid bood kan wel blijken uit het feit, dat Alva er in 1572 zijn intrek nam. Ook Alva's bitterste vijand Lumey, graaf van der Marck betrok het maar weinig maanden later. Aangenamer gast zeker was in 1575 prins Willem. Den 12de Juni zou zijn huwelijk met Charlotte de

Bourbon voltrokken worden te Brielle; terwijl het paar onder de geboden stond, vertoefde het te Dordt: de prins ten huize van Berck, de prinses op het Hof. Toen beiden het volgend jaar in de stad terugkwamen, wachtte de prinses in de woning van Berck de geboorte van haar oudste kind af. Louise Juliana, die de vrouw worden zou van den Boheemschen Winterkoning zag dus het levenslicht in dit Dordtsche patriciërs huis. Nogmaals in 1578 nam prins Willem er zijn intrek, maar later werd voor dergelijke bezoeken het Augustijnerklooster ingericht, sedert het Hof genoemd. Dan is het een bewoner, die onze aandacht trekt: Johan Berck, de zoon van Mathijs; aan hem werd het groote huis toe gescheiden; een dier forsche regenten uit de eerste helft der zeventiende eeuw aan wie onze Republiek zooveel heeft te danken. Gezant van den lande in Denemarken, later in Venetië toonde ook hij dien merkwaardigen politieken zin waarmede zooveel Hollandsche koopmanszonen in den vreemde opkwamen voor de eer van hun land.

Het perceel bleef tot in de 18de eeuw eigendom der familie Berck, kwam toen aan de familie Stoop, werd in 1768 verkocht aan een logementhouder, en vijftien jaren later eigendom der stad Dordrecht. Sedert overleefde het achter-

De Berckepoort, gevel aan het binnenpleintje

eenvolgens een gebruik als hulpkazerne, bureau van het burgerlijk armbestuur, huisvlijtschool, knipkamer der vereeniging Dorcas, bibliotheek van het Nut; nu is het een Meisjesschool.

Al die wisselingen brachten inwendig nog al wat schade aan: de eikenhouten schoorsteenkappen gedragen door zandsteen beeldpilasters, de gebeeldhouwde sluitstukken der balken, zij zijn met de vroegere glorie verdwenen. Maar de oude zolderingen met moerbinten en kinderbalken zijn er nog, en volgens een brief van den Rijksbouwmeester Knuttel, in de »Dordr. Courant» gepubliceerd, is alles nog solide genoeg en is van bouwvalligheid werkelijk geen sprake. Met zijn vele ineenlopende vertrekken: zijn vele goed licht toelatende vensters is het gebouw — indien het al voor school niet meer bruikbaar is — voor allerhande doeleinden in te richten. Het plan om er het Museum der Vereeniging Oud-Dordrecht in onder te brengen is al geopperd en lijkt volstrekt niet onuitvoerbaar.

Laat ons dan ook hopen, dat de Dordtsche Raad naar de stemmen luisteren mag van hen, die met nadruk het plan van B. en W. bestrijden. Het uiterlijke van het gebouw, dat slechts een eenvoudige restauratie noodig heeft, bewaart de herinnering aan een overigens in de stad pover vertegenwoordigd en toch zeer belangrijk tijdperk in de Dordtsche architectuur; het bewaart de herinnering aan een patriciërs geslacht waarop de stad trotsch mag zijn, aan een bedrijf, dat jarenlang welvaart bracht binnen de muren; het bewaart ten slotte de heugenis aan de eerste jaren van ons verzet tegen Spanje en wel zeer persoonlijk aan den prins van Oranje zelf en diens nauwe betrekkingen met de Merwestad ¹⁾.

En als de Raad al die overwegingen zwaarder laat zijn, dan de verleidingen die ik hierboven noemde ²⁾, dan voorkomt hij meteen, dat ook Dordt geven zou het slechte voorbeeld, dat voor ons monumenten-beschermers zoo'n somber verschiet van consequenties opent: dat van een publiek lichaam, dat zelf zijn monumenten vernietigen gaat.

Publiek bezit van gedenkstukken van geschiedenis en kunst, het was tot nu toe meestal een waarborg, zooal niet altijd voor degelijke conservatie, dan toch wel voor behoud. Verleden jaar dreigde het Rijk met den verkoop van het Arsenaal een voorbeeld te stellen, dat ons den schrik om het hart deed slaan. Die verkoop is vrijdeld. Moge nu de Dordtsche Raad evenals toen de Tweede Kamer getuigenis afleggen van gerechtvaardigde piëteit. Moge het ons gespaard blijven, dat ook onze groote steden-zelf op het voetspoor van zoo menige kruideniers-gemeenteraad en boeren-kerkvoogdij, den sloopershamer gaan hanteeren, en ons den reeds zoo moeilijken strijd voor het behoud van wat in particulier bezit bedreigd wordt, belangrijk verzwaren gaan.

H. E. v. G.

ORGELBOUW EN OUDE ORGELS.

Op het Derde Congres van de Internationale Musik-Gesellschaft te Weenen in Mei 1909, is in de Sectie waar de orgelbouw besproken werd, door twee bevoegde geleerden Dr. Franz Xaver Mathias ³⁾ en Dr. Albert Schweitzer ⁴⁾, uit Straatsburg, aangetoond en bewezen, dat de orgelbouw der 18de eeuw de historische orgeltype heeft voortgebracht en gevestigd, en dat onze eeuw niet slechts te kort komt in waardeering

1) De historische gegevens zijn ontleend aan een art. van Jan v. d. Maas in de »Dordr. Courant» van 2 Sept. 11.

2) Trouwens in een artikel in het »Bouwkundig Weekblad» van 7 Jan. 1911, dat verscheen toen het mijne al geschreven was, betoogt de heer van Bilderbeek, dat de straatverbreding daar ter plaatse heelemaal niet noodig is en wijst hij er volkomen terecht op hoe aan de intimiteit van dat hoekje van Dordt de bouw van een andere school reeds zooveel schade heeft gedaan, hoe m. a. w. het stadsbeeld in zijn geheel door het verlies van monumenten als de Berckepoort schade lijdt.

3) Privaat-docent in de Kerkmuziek aan de Kath. Theol. Faculteit der Keizer Wilhelms Universiteit te Straatsburg.

4) Privaat-docent in de Wetensch. van het Nieuwe Testament aan de Evang. Theol. Faculteit der Keizer Wilhelms Universiteit te Straatsburg.

van dien voortreffelijken bouw, hem bij nieuw vervaardigde instrumenten niet evenaart, maar wat nog erger is, de oude orgels bij onmisbare herstellingen bederft en verminkt.

Eene uitvoerige en lezenswaardige wetenschappelijke beoordeeling of bespreking der Verslagen en Mededeelingen van het Weener Congres, is in »Caecilia" Mei—Juni 1910 geleverd door den Heer J. W. Enschedé, die de moeite heeft genomen, de stellingen van de beide Straatsburger geleerden, te toetsen aan hetgeen hem uit Nederland betreffende hunne bezwaren, ter zake als boven, bekend is. En de door hem opgeteekende ervaringen, die, wat wel jammer is, overeenstemmen met de in het Congres aangeheven klachten, zijn belangrijk genoeg om er de aandacht der lezers van het Bulletin eens op te vestigen.

Hoewel van niet gering gewicht, blijve hier onbesproken, of de bouw van orgels in vroeger tijd te verkiezen is boven dien uit onze dagen, want de strijd gaat voornamelijk over het veranderen van oude orgels tot instrumenten naar den nieuwen stijl. En wat dit aangaat, staan de Duitschers, bij de geleerde en zaakkundige woordvoerders van het Weener Congres, voorstanders van het beginsel van geringen winddruk, waarop de oude orgels zijn aangelegd, in een slecht blaadje.

De Deutsche orgelmakers van den nieuwen tijd volgden de meening, dat dit beginsel in onmacht zijn grond vindt. Zij gingen aan de oude instrumenten krachtiger windtoevoer geven, maar zij verstoorden daarmede den wel overwogen en wel doordachten aanleg dier orgels. De Heer Enschedé blijft niet in gebreke aan te toonen, in welker voege het geheele dispositief of belangrijke onderdeelen, op die wijze verknoeid werden, en wanneer het algemeen zoover nog niet is gekomen, moet dat, naar het schijnt te wijten of te danken zijn (al naar men het opvat) aan de rekbaarheid der finantiën van eene kerkvoogdij. Meermalen werd aldus de glanzende en warme toon van het oude orgel, vervangen door lawaaijerige kracht, zonder gloed en samenhang. Als voorbeelden van dergelijke beschadiging, worden een paar bekende kerkorgels genoemd, terwijl men niet dan met beduchtheid denkt aan andere onzer vermaarde instrumenten, welke in de laatste jaren verbeterd heeten te zijn.

De klacht of het verwijt, welke deze onlogische omwerking treft, richt zich in de voornaamste plaats tot de orgelmakers, en geldt minder de organisten, die nog wel eens gestemd zijn tegen verandering, dus tegen kunstmatige vermeerdering van winddruk in oude instrumenten, omdat die daar niet op aangelegd werden. Er worden echter ook organisten gevonden die niets voelen voor het historische der orgels; enkel omdat deze ongeschikt zijn, wat niet is te betwisten, voor nieuwe muziek, die ze op de oude orgels willen, maar niet kunnen spelen.

Men behoort er sterk tegen gekant te wezen, dat onze orgelmakers, als zij er maar de gelegenheid toe zien, oude, d. i. bestaande orgels, pneumatisch veranderen. Deze zijn meerendeels instrumenten van historische waarde en het gaat dus om zaken, welke zonder twijfel gerekend moeten worden tot de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, tot welker inventarisatie en beschrijving, ongerepte instandhouding en bewaring (zij het dan ook in eenig verwijderd, maar toch nabijliggend verband), bij Koninklijk

besluit van 7 Juli 1903 eene Rijks-commissie werd ingesteld, en tot welke wettelijke bescherming, juist thans, krachtige pogingen worden aangewend door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Hoe groot en dringend de noodzakelijkheid daartoe is, toont »Caecilia'' met tal van sprekende voorbeelden en onweerlegbare bewijzen aan. Geheel in overeenstemming met het oordeel van den hierboven genoemden geleerden en zaakkundigen zegsman Dr. Schweitzer. Volle instemming zou eene opdracht verdienen, om aanteekening te houden van de weinige nog overgebleven fraaie orgels uit de 18de eeuw, en ze op te nemen onder de historische monumenten, opdat zij niet het lot gaan deelen van talrijke soortgelijke instrumenten uit dat tijdperk, welke als offers der vernielzucht van latere eeuwen zijn gevallen, en het ware te wenschen dat zij, desvereischt door bekwame hand werden hersteld, dan konden zij de later gebouwde orgels glansrijk overleven.

Veel bezwaar kan daartegen niet aangevoerd worden, want de oude instrumenten, waarvan hier alleen sprake is, bevinden zich bijna zonder uitzondering in Hervormde kerken, waar de eeredienst geene behoefte heeft aan orgels met veel schakeering in geluid en mooie solostemmen, doch voornamelijk aan kracht en waardigheid. En tegen die beide begrippen verzet zich het oude orgeltype allerminst.

Wanneer men wat verder zou willen gaan dan behoud en bescherming, zou zeker de aandacht verdienen, wat in België, Oostenrijk, Pruissen en een overgroot deel van het Duitsche Rijk, door de bevoegde macht omtrent orgelbouw is verordend, maar het is hier de plaats niet om die voorschriften te bespreken, het heilzame hunner opvolging te bepleiten, en men heeft zich te vreden te stellen, wanneer het oog van degenen wie het aangaat, door het bovenstaande wat wijder geopend wordt om het gevaar te zien waarmede Nederlandsche kunstwerken worden bedreigd. Caveant Consules.

C. J. GONNET.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Monumenten.

Amsterdam. — De Paleis-Dam-Raadhuisquestie neemt op papier een geregelden en kloeken voortgang, geheel in den zin van het rapport der Dam-commissie.

Thans melden de dagbladen (»Hbl.'' 3 Nov. l.l.) dat eene voordracht in bewerking is, waarbij B. en W. de noodige machtigingen zouden erlangen, om zich met de Regeering in verbinding te stellen ten einde de beschikking te krijgen over het Paleis, waarin dan de zetel van het stadsbestuur en de kern der secretarie zouden gevestigd worden. B. en W. wenschen daarbij mede te deelen welke bijdrage de stad zou geven voor een nieuw paleis en onder aanbieding tevens van het terrein voor dit paleis. B. en W. denken aan het sportterrein achter het Rijksmuseum.

Gaat de Commissie van bijstand met dit voornemen accoord, dan kan in dezen geest spoedig een voordracht aan den Raad worden verwacht.

De banken der Portugeesch Isr. Synagoge te Amsterdam. — De Portugeesch Isr. Synagoge is een gebouw uit de 17^e eeuw en de tijd heeft het vele voor oudheidkenners dierbare dat aan en in het gebouw is, niet ongemoeid gelaten. Dit is o.a. het geval met de zitbanken die vernieuwing eischen. Door den hoofddirecteur van het Rijksmuseum, jhr. B. W. F. van Riemsdijk, is nu aan den kerkeraad der Port. Isr. gemeente een brief gezonden, waarin hij zegt vernomen te hebben, dat de banken door geheel nieuwe zullen worden vervangen, wat hij zeer betreuren zou, omdat al worden zij gemaakt naar het model der oude banken zij nooit kunnen krijgen het onmiskenbaar karakter van oudheid dat deze synagoge stempelt. De heer van Riemsdijk is overtuigd dat de banken goed te restaureeren zijn, hetgeen hij hoopt dat geschieden zal als zijnde een daad van piëteit. Ook de bouwcommissie der gemeente heeft zich met de zaak bemoeid, en thans is door den kerkeraad der Port. Isr. Gem. een motie aangenomen om de zaak in handen van het dagelijksch bestuur der Port. Isr. Gem. te stellen met verzoek advies en voorstel uit te brengen.

Appingedam. — In de op 30 Nov. j.l. gehouden raadsvergadering is het voorstel van Burg. en Weth. tot restauratie van den antieken gevel van het raadhuis en tot verbouw van het gebouw van binnen, geraamd op *f*8500, zonder gasleiding, centrale verwarming en aanschaffing van meubelen, aangehouden.

Delft. — Door den directeur van 's Rijks Museum te Amsterdam werd onlangs bij een Delftschen uitdrager een merkwaardige gevelsteen met Hollandsch wapen aangekocht, welke steen afkomstig bleek te zijn van de onlangs daar gesloopte kogelgieterij, een aan het Rijk toebehoorend gebouw. Dit feit heeft den minister van Binnenlandsche Zaken aanleiding gegeven om aan zijn ambtgenooten een schrijven te richten houdende verzoek te willen bevorderen dat in voorkomende gevallen dergelijke voorwerpen, afkomstig van Rijksgebouwen, niet in handen van opkoopers terecht komen.

Raadhuis Graft. — Het raadhuis van de gemeente Graft in Noord-Holland is een bouwwerk van bijzonder verzorgde architectuur, doch was zoo bouwvallig dat het noodig moest gerestaureerd worden om het voor ondergang te behouden.

De kosten van die restauratie werden eerst geraamd op *f*12000 waarin het rijk *f*9000 zou bijdragen. Maar bij de uitvoering bleek, dat de kosten te laag waren geraamd, dat zij *f*16000 zullen bedragen en dat bovendien nog voor nieuwe meubileering eene som van *f*1760 noodig is.

De minister van binnenlandsche zaken heeft boven de reeds toegestane *f*9000 nog *f*3000 toegezegd en Gedeputeerden oordeelen dat waar het hier betreft een zoo belangrijk bouwwerk de provincie een som van *f*2000 zeker wel mag bijdragen. De restauratie, die reeds voor eenige jaren was begonnen, is sedert eenige weken voltooid.

's-Gravenhage. *De demping van den Hofvijver.* — Het gerechtshof heeft bevestigd het gewezen vonnis inzake de staking der dempingswerkzaamheden vanwege de gemeente 's-Gravenhage.

Deze zijn dienovereenkomstig op te schorten tot het einde der procedure tusschen de gemeente en den Staat over den eigendom van den Hofvijver.

Harderwijk. — In de op 29 October j.l. gehouden vergadering van den gemeenteraad was van het Roomsche Katholieke kerkbestuur alhier een verzoek ingekomen, om de voormalige Fransche Kerk met bijbehorende gebouwen van de gemeente in eigendom te mogen ontvangen. Genoemd kerkbestuur heeft het voornemen bij gunstige beschikking op het verzoek met financiële hulp van het rijk tot geheele restaureering van het gebouw over te gaan en het te bestemmen voor den dienst der Kath. kerk.

Tevens wordt aankoop gevraagd de aan het kerkgebouw grenzende voormalige pastorie en sacristie, thans voor teekenschool ingericht voor f7000, ten einde dit gebouwtje zijn vroegere bestemming terug te geven.

Het oude kerkje dat zeer verwaarloosd is en in den laatsten tijd tot garnizoensbakkerij gediend heeft, schijnt een groote historische waarde te bezitten. Dat het aan de achterzijde 2 verdiepingen heeft, is wel een groote merkwaardigheid. Geruimen tijd reeds heeft de provinciale archaeologische commissie er op aangedrongen, dat met behulp van een rijkssubsidie de gemeente tot restauratie over zou gaan. De raad meent echter de gemeentegelden tot nuttiger doeleinden te kunnen en moeten aanwenden.

Op voorstel van B. en W. heeft de raad in beginsel besloten, afstand te doen van de gevraagde gebouwen, de al dan niet goedkeuring van de geboden schadeloosstelling ad f7000 te verdagen tot bekend zal zijn op welke wijze, zonder schade voor gemeente en onderwijs, de teekenschool in een ander gebouw zal kunnen worden overgebracht en welke kosten daarmee gepaard zullen gaan. Het verzoekschrift en het daarop gevallen raadsbesluit hebben heel wat beroering onder de ingezetenen gebracht, vooral onder de leden der Ned. Herv. Kerk, die het kerkje niet in handen van Katholieken wenschen. Dientengevolge circuleert door de gemeente een adres ter teekening, dat van groote onverdraagzaamheid getuigt en dan ook dadelijk protesten heeft uitgelokt van andersdenkenden, waaronder behooren de burgemeester, de beide wethouders en andere notabelen.

Wij hopen dat de verdraagzame partij het winnen zal en godsdienstige onverdraagzaamheid hier niet de oorzaak zal zijn van den ondergang van een oud bouwwerk.

Muurschilderingen in de kerk te Hoensbroek. — Bij de herstellingswerken aan het oude kerkje zijn boven den triumfboog muurschilderingen ontdekt, waarvan een gedeelte zich bevindt boven den tegenwoordigen kerkzolder, hetgeen er op wijst, dat de schildering dagteekent van vóór de eerste vergrooting der kerk.

Het tafereel stelt het laatste oordeel voor; in het midden God de Vader op een troon, links een manlijke heilige met spreukband en rechts de H. Maagd in een wijd

kleed, die aan Gods troon hunne voorbidding geven voor de onder aan de voeten zichtbare zielen. Rechts onder is ook een slang, als symbool der hel. Op het deel boven de gewelven zijn nog twee bazuinende engelen zichtbaar.

Het schilderwerk heeft nog al geleden, ook door de inkepingen die zijn aangebracht bij het bepleisteren. Later zijn onder aan de schildering de letters L. K. MCL en daaronder V D geplaatst, waaruit een lokaal blad de snuggere gevolgtrekking maakt, dat de schilderingen uit 1150 zouden dateeren! Waarschijnlijk is die op den triumfboog uit de 14de eeuw.

Het gewelf en de ribben zijn met 16de-eeuwsche schilderingen versierd. De gewelven zijn gotisch en geplaatst onder de bovenvensters van het Romaansche kerkje, waarbij tegen de kolommen pilasters ter versterking zijn aangebracht. Aan den koorscheidingsmuur zijn sporen van de afdekking van het oorspronkelijk koor, dat hooger was dan het tegenwoordige dat met een moderne zoldering is gedekt. In het latere koor vindt men nog sporen van den aanzet van een gewelf van het oude koor. Het schip is 3 travees lang met zijbeuken en Westtoren.

Sporen van een portaal zijn zichtbaar aan de westzijde van den toren en van eene overhuiving (over een beeldgroep) aan de noordzijde. J. C. O.

Kerk te Oud-Vossemeer. — Er is thans volgens bericht in de »N. R. Ct.» definitief besloten het oude kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente niet te sloopen, maar geheel te restaureeren, een der zijvleugels, eigendom der burgerlijke gemeente, is afgestaan aan het kerkbestuur. In het komende jaar zal men met de restauratie beginnen. Een lange lijdensgeschiedenis komt daarmee tot haar besluit.

Ransdorp. — De zeer oude toren te Ransdorp (N.-H.) heeft onlangs bij een bezoek door den Commissaris der Koningin diens aandacht getrokken door de vele uitwendige gebreken. Eenige jaren geleden is zelfs van een der beeren aan de Oostzijde een stuk naar beneden gevallen, wegende 2 à 3000 kilogram.

De Commissaris der Koningin heeft thans zijne medewerking toegezegd om, door middel van rijks- en provinciaal-subsidie, dit monumentale bouwwerk, dagteekenend uit het begin der zestiende eeuw, op waardige wijze te doen herstellen. N. v. d. D.

N. R. Ct., 20 Oct. 1910.

Ned. Herv. kerk te Wijchen. — De Herv. kerk te Leur, gemeente Wijchen, welke in 1190 is gebouwd, zal voor rekening van een kerkvoogd, mr. W. J. baron van Balveren, te Arnhem, gerestaureerd worden. N. R. Ct., 6 Sept. 1910.

Bullekerk Zaandam. — Ongunstig is het college van Ged. Staten van N. Holland gestemd tegenover een aanvraag van de gemeente Zaandam om in de kosten van de restauratie van den toren op de z. g. Bullekerk aldaar een provinciale subsidie te geven. Uit niets blijkt, dat het rijk voor de restauratie steun wil verleen, en eerst dan wanneer

dit wel blijkt, kan volgens Gedeputeerden de provincie gaan overwegen of het hier geldt een historisch of kunstmonument, waarvan de restauratie als zoodanig in aanmerking behoort te komen voor hulp, ook vanwege de provincie.

Zierikzee. — Vandalisme. In het »Bouwk. Weekbl.» deelt de gemeente-architect, de heer C. Zwartbol, een geval mede, waarin koppig onverstand de oorzaak was van de verminking van den typischen Oud-Hollandschen geveltop der vrijmetselaarsloge »de Ster in het Oosten».

De noodzakelijke vernieuwing van het oorspronkelijke kruisraam zou geschieden door het te vervangen door een ordinair keukenraam. De gemeente-architect bewoog de meerderheid van het Logebestuur het kruisraam in den ouden vorm te vernieuwen en bracht de meerdere kosten ad f25 bijeen. Alles tevergeefs. Een lid der minderheid — »rustend kleermaker, dus ongetwijfeld bevoegd deskundige» — wist ten slotte toch het keukenraam door te drijven.

Van zulke kinkels is het behoud onzer oude gebouwtjes en typische stadsgezichten slechts al te vaak afhankelijk. Zij achtten de zaak van te gering belang om er meer dan bepaald noodig was aan uit te geven en waren daarbij ineens tot de ontdekking gekomen dat zij geen geld van anderen wenschten te aanvaarden. Mitsdien zou de oude top door een »modern» raam worden ontsierd. Het was mogelijk wel voor het eerst in hun leven dat de heeren iets »moderns» wilden. Het betreft hier nu weliswaar geen beroemd monument, geen bouwwerk van verrassende schoonheid en architectonische waarde. Maar het geval is teekenend en eene aansporing meer voor de spoedige totstandkoming van wettelijke maatregelen.

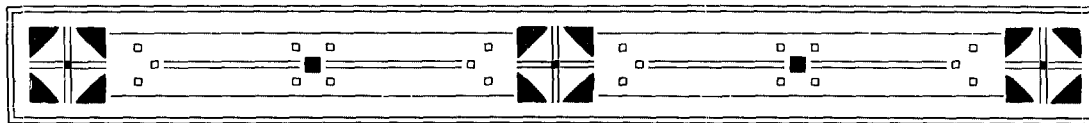
Vereenigingen.

Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde. — Men schrijft ons uit Arnhem:

Eenige maanden geleden is hier ter stede opgericht een »Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde, goedgekeurd bij koninklijk besluit van 28 Juli 1910».

Het doel van het genootschap is, om aan het licht te brengen en voor vernietiging te behoeden, wat in Arnhem en omstreken aan oudheidkundige voorwerpen aangetroffen wordt. Het genootschap stelt zich verder ten doel om afbeeldingen van merkwaardige gebouwen of stadsgedeelten, kaarten, portretten, munten, kleedingstukken, aardewerk, door schenking of aankoop te verwerven. Zij wenscht daarbij geenszins op te treden als mededingster van het stedelijk museum, maar integendeel de in haar bezit gekomen voorwerpen aan deze inrichting af te staan en als bemiddelaarster tusschen deze en het publiek op treden.

Op de vergaderingen zullen oudheden getoond en besproken worden. Het genootschap stelt zich verder voor, het bevorderen van oudheidkundige tentoonstellingen. Het hoopt de leden in staat te stellen merkwaardige gebouwen en particuliere verzamelingen te bezichtigen. Een verzameling zal worden aangelegd van geschriften, betreffende de geschiedenis en oudheidkunde van Arnhem, ook zullen lezingen gehouden worden. Voorzitter van de nieuwe vereeniging is de heer H. Portheine Jr., 1ste secretaris de heer P. J. Manikus.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Ned. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, met afb., 141–144; van het Mauritshuis te 's-Gravenhage, met afb., 173–175; van het Gemeentemuseum aldaar, 191–193; van het Museum van Oudheden te Groningen, 71; van het Stedelijk Museum »De Lakenhal« te Leiden, 193; van de Oudheidkamer te Rhenen, 194; van de Zaanlandsche oudheidk. verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior« te Zaandijk, 158; van het Museum in het Wijnhuis te Zutphen, 72–73.
- Abhee (Nicolaus), pastoor, 125.
- Aelbrechtsz (Henrick), bouwmeester, 107.
- Aerntz. (Pieter), 124.
- Alkmaar, Groote kerk, door P. Saenredam. 24.
- Amersfoort, Restauratie van het St.-Pieters- en Bloklands-gasthuis, 176.
- Ammeroy (Cornelius), klokkengieter, 159, 160.
- Amsterdam, Het oude stadhuis, door P. Saenredam, 20, 24; Het Rijksmuseum (Nederlandsch Museum) leerschool voor ambachtsbeoefenaars, 27–29; Aanwinsten van het Ned. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 141–144; VIIIe Jaarboek van »Amstelodamum«, 157; Verkoop van het Arsenaal verworpen, 158; Paleis-Stadhuis-kwestie, 158, 232; »Gezicht op Amsterdam«, door Hans Rem, 162; De banken der Port.-Israël. synagoge, 233.
- Anthonissen (Aert), 215.
- Appingedam, Restauratie van het raadhuis, 233.
- Arnhem, Oprichting van het Genootschap van oudheidkunde, 236.
- Arts (Henderik), Kerkinterieur, in prent door Jan van Londerseel, met afb., 21.
- Assendelft, Kerkinterieur, door P. Saenredam, 24.
- August III van Polen, Zijn standbeeld, door Johan Heinr. Meisner, 178.
- Balbian (Justius), Zijn memorietafel, 94.
- Batavia, Gids voor het museum van het Bataviaansch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 35.
- Beaumont (Jan van), heer van Gouda, 76, 77.
- Beckerlijn [Berckerdijn] (Henrick), 56.
- Beek (Petrus), rentmeester der abdij Thorn, 220, 221.
- Beeldhouwwerk, Monumenten te Gouda, 86–115; idem te Oudewater, 119–132; Decoratief beeldhouwwerk in de Berckepoort te Dordrecht, 229; Banken der Port.-Israël. synagoge te Amsterdam, 233.
- Beerze (Van), 57, 58.
- Beets (N.), Ontleeningen, III: Corn. Engebrechtsz. en Hans Burgkmair, met afb., 203–206.
- Begijn (Pieter Jansz.), zilversmid, 22, 23.
- Berck (geslacht), 228, 229.
- Berckerdijn [Beckerlijn] (Henrick), 56.
- Bergen op Zoom, Toren van de Gevangenpoort vrijgelegd, 73.
- Beverningh (Hieronymus van), 84, 90.
- Block, 220.
- Blois (Graven van), 76, 77, 79, 90.
- Blokland (Anthonie), Onthoofding van St.-Jacob, 94.
- Bloncq (Martinus Herculanus), Memorietafel voor hem en zijne echtgenoot, 94.
- Boekbespreking, 186–188.
- Boetzelaer (Gabriele van), abdis van Rijnsburg, 91.
- Bol (F.), Schuttersstukken, 110.
- Bonselen (B. Jacob van), kastelein van Gouda, Zijn grafzerk, 94.
- Borseth (Wynant), 219.
- Bosch (Arent Dirksz.), 106.
- Bosson (Frans), Zijn portret, 99.
- Both (Gerardus), klokkengieter, 124.
- Both (Thomas), klokkengieter, 96.

Breda, Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde geopend, 156.
 Breda (Hendrik van), 62, 68.
 Brons, 71, 73, 116.
 Brouwer van Westerholdt (Maerten Dirricksz. van), Zijn grafzerk, 94.
 Bruyn (Abraham de), Ornamentprentjes, 204.
 Bruyn (De), Drijfwerk, 98.
 Bruyn (De), rentmeester der abdij Thorn, 216.
 Burgkmair (Hans), St.-Joris, in prent door Jost de Negker en nagevolgd door Corn. Engebrechtsz. in zijn: Ontmoeting van Abraham en Melchizedek, met afb., 204–206; Portret van Maximiliaan I, in prent door Jost de Negker, 206.
 Bylaer (Wouter van), baljuw van de St.-Catharine Commandery te Utrecht, 92.

Cant, 84.
 Caroline van Oranje, gemalin van den vorst van Nassau-Weilburg, 227.
 Cats (Nicolaas van), kastelein? van Gouda, 76.
 Ceramiek, 116, 132, 192.
 Chambon, klokkengieter, 36.
 Chatillon (Lodewijk van), graaf van Blois, heer van Gouda, 76.
 Cincq (Cornelis), 106.
 Claessen (Adriaen), 219.
 Clock (C.), glasschilder, 93.
 Cool (Aemilius), 90.
 Coornhert (Dirk Volkertsz.), Zijn grafzerk, 94.
 Coptiten [Coppetijn] (Jacob), 56.
 Cornelisz. (Cornelis), 22, 23.
 Cornelisz. (Jacob), 204.
 Cornelis (Thomas), 215.
 Cornet (J. L.), Landschap, 193.
 Crabeth (Dirk en Wouter), 91–94; Hun portretten, 94.
 Crabeth (Wouter) II, Maria Hemelvaart, 99; Schuttersstukken, 110.
 Crimpen (Johannes van), 90.
 Cuypers (Jos. Th.), Praeadvies omtrent het restaureren van oude bouwwerken, 132–137.

Dantzig, Elfde »Denkmalpfegetag«, 178–185.
 Del (Dirk), 51.
 Delft, Verzoek aan de eigenaars van belangrijke gevels of fragmenten, om bij verbouw of verkoop daarvan aan »Delfia« kennis te geven, 35; Gevelsteen uit de gesloopte kogelgieterij, 233.
 Deventer (Jac. van), Plattegrond van Gouda, 81.
 Dirksz. (Claes), 88.

Dirx (J.), »Stiers wreedheyt«, toegeschreven aan —, 158.
 Doezum, Deksel eener 14^e-eeuwsche doodkist, 71.
 Doorwerth, Hare restauratie, 158, 177; Praehistorische graven op de Doorwerthsche heide, met afb., 164–171.
 Dordrecht, Verbetering van het schilderijmuseum, 35, 189–191; Restauratie van de Groote kerk, 35, 73, 176; Jaarverslag van »Oud-Dordrecht« 1909–1910, 157; Een bedreigd monument: Berckepoort, met afb., 227–230.
 Druyvesteyn (Aernout), 52.
 Dürer (Albert), 204, 206.
 Duif (Jan Ariens), Regentenstuk, 105.
 Duiven, Rouwbord van Christine von Hymmen-von Rickers, 158.
 Dussen (Van der), 84.
 Duyfhuys (J. van), bouwkundige, 227.

Eggers (Bartholomeus), beeldhouwer, 110.
 Egmond (George van), bisschop van Utrecht, 92.
 Elburg, Tellurium van het instituut-Van Kinsbergen hersteld, 158.
 Elyzabeth Jacob Gerritsdochter, 123.
 Engebrechtsz. (Cornelis), Ontmoeting van Abraham en Melchizedek, met afb., 204–206.
 Enkhuizen, Restauratie waaggebouw, 156; idem gewelfschilderingen in de Zuiderkerk, 159, 194; idem Zuidertoren, 176.
 Ensing (J.), Het Brood- en Boterhuisje te Groningen, 71.
 Erasmus (Desiderius), 80, 131.
 Erasmus (Kurt), Nicht Rembrandt sondern Maes, met afb., 171–173.
 Erik van Brunswijk, ingekwartierd te 's-Hertogenbosch, 58; schenkt een glasraam aan de St.-Janskerk te Gouda, 91.
 Etten (N.-Br.), De kerk aldaar, met afb., 61–70, 210–223.
 Ewsum (Anna van), Grafmonument van baron Innhausen und Kniphausen en zijne gemalin —, door Rombout Verhulst, 177.
 Eijck (Jan van), Stadsgezicht op den achtergrond der Maria-boodschap, 24.

Franconis (Petr.), 160.
 Frederiksz. (Cornelis), bouwmeester, 88.
 Fyt (Jan), Vervalschingen van stillevens naar —, 39–41.

Gaveren (Raso van), 62, 210.
 Geertjen tot St.-Jans, 206.

- Gelder (H. E. van), De Haagsche schouwburg, met afb., 223–227; Een bedreigd monument: Bercke-poort te Dordrecht, met afb., 227–230.
- Genderen (P. L. van), benoemd tot administrateur bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 36.
- Gerbrandsz (Louis), bouwmeester, 107.
- Gerritsz. (Gerrit Heye), 92.
- Gerritsz. (Jonxis), Zijn grafzerk, 94.
- Gevelsteen, 71, 103, 106, 107, 112, 114, 120, 121, 128, 130, 233.
- Gewelf- en muurschilderingen, 124, 159, 194, 199, 204, 234–235.
- Gierenbergh (Frederik Ariensz.), 92.
- Glasschilderkunst, 91–94, 156, 162.
- Goekoop-de Jongh (J.), Praehistorische graven op de Doorwerthsche heide, met afb. 164–171.
- Goltz (Hubert), Beeltenissen der Romeinsche keizers, 22.
- Gonnet (C. J.), Orgelbouw en oude orgels, 230–232.
- Goossens (Jan), Teekeningen van de kerk te Etten, 63, 211.
- Gouda, Restauratie van de St.-Janskerk, 36; De stad Gouda in haar oorsprong en ontwikkeling, met afb., 75–86; Korte beschrijving der monumenten, met afb., 86–115, 162; Algemeene vergadering van den Ned. Oudheidk. Bond, 117–118, 148–153.
- Goude (Van der), geslacht, 76.
- Goudleer, 100.
- Goudsmidswerk, 30, 94–95, 96, 97, 98–99, 110, 121, 123, 125–126, 223.
- Goyen (J. van), Winterlandschap, 193.
- Grafschriften in Stad en Lande, verzameld en uitgeg. door J. A. Feith e.a., bespr. door J. C. Overvoorde, 186–187.
- Graft, Restauratie van het raadhuis, 176, 233.
- 's-Gravenhage, Buitengewone vergadering ter bespreking van het rapport der commissie in zake wettelijke bescherming van monumenten, 37–39; Procedure over den eigendom van den Hofvijver, 159, 234; Bruikleenen aan het Mauritshuis, met afb., 173–175; Wandtapijten vergaderzaal Eerste Kamer, 188–189; Verslag van het Gemeentemuseum over 1909, 191–193; Gezicht op het Binnenhof, door R. Viejou, 192; De Haagsche schouwburg, met afb., 223–227.
- Groningen, Restauratie der Martinikerk, 36; Aanwinsten van het Museum van Oudheden, 71; Afbeelding van het Brood- en Boterhuisje, door J. Ensing, 71; Templā Groningana, door C. H. van Rhijn, bespr. door J. C. Overvoorde, 187–188.
- Groot (C. Hofstede de), Stellingen omtrent museum-budgetten, 195–196.
- Gruterus (Georg.), 160.
- Gunckel (Friedr. Ludwig), bouwmeester, 227.
- Ghijsberts (Christina), 106.
- Gijsbertsz (Hendrick), 123.
- Haan (Jan de), Zijn grafzerk, 94.
- Haarlem, Gezicht in de Grootte kerk, door P. Saenredam, met afb., 20–22, 203; idem in de Nieuwe kerk, 24; Koor der Grootte kerk, 24; Het rapport-De Wild over de schilderijen van Frans Hals, 41–56; Voorstel om het Koloniaal Museum naar Amsterdam over te brengen, 71; Verslag van Museum en School voor Kunstnijverheid, 72; Stedelijk Museum, 72, 146–148; J. O. Kronig tijdelijk benoemd tot directeur van het museum, 193.
- Haarlem, Geslachtswapen der heeren van —, 20.
- Haens van Suburich (Johan Dirick), Zijn grafzerk, 94.
- Hals (Frans), Rapport-De Wild over de schilderijen van — te Haarlem, 41–56.
- Harderwijk, Verzoek van het R.-K. kerkbestuur tot verkoop der v. m. Fransche kerk met bijbehorende gebouwen, 234.
- Hart (Hendrick en Helena Jans 't), 106.
- Hedel (Van), 58.
- Heemskerk (Maarten van), 22, 23.
- Hemony (Petrus), klokkengieter, 95, 120.
- Hemert (Van), 214.
- Hendriksz. (Anthony), Zolderschildering, 111.
- Hensbeek (Dirk Cornelisse van Oudewater, genaamd), 92.
- 's-Hertogenbosch, Het huis de Roodenburg, met afb., 56–60.
- Heyting (Dirk en Hermanus), 221.
- Hildegondis, abdis van Thorn, 62.
- Hillegersberg, Vergieting der kerkklokken, 159–160.
- Hoegenboom (Jan Leendersen), 125.
- Hoensbroek, Muurschilderingen ontdekt in de kerk, 234–235.
- Holwerda (J. H.), benoemd tot onderdirecteur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 36; lector aan de Rijksuniversiteit, 74.
- Hooch (Pieter de), Interieur, met afb., 173.
- Hoorn, Restauratie van het waagebouw, 194.
- Horn (Andries van der), 53.
- Huffel (N. G. van), Olieverf en vernis, 207–210.
- Humbloet (Claudius), klokkengieter, 223.

- Huygens (Klaes), bouwmeester, 107.
 Hymmen (Christine von), geb. von Rickers, Haar
 rouwbord, 158.
 Hyssolius (Wolfgang), drukker, 99.
- Innhausen und Kniphausen, Grafmonument van
 — en zijne gemalin Anna van Ewsum, door
 Rombout Verhulst, 177.
 Ishoven (J. L. van), Het Rijksmuseum leerschool
 voor ambachtsbeoefenaars, 27–29.
- Jaarverslag Ned. Oudheidk. Bond, 153–155.
 Jan van Brabant geeft de venen van den Bremberg
 ter ontginning, 210.
 Jans (Maria), 125.
 Janse (Klaas), glasschilder, 93.
 Janssen (Adriaan en Hendrik), 215.
 Janssens (Adriaen), 219.
 Johan van Baden en Catharina, gravin van der
 Mark schenken een venster aan de St.-Janskerk
 te Gouda, 91.
 Johans (Johan), Grafplaat met zijn wapens, 90.
 Jong (Jonas de), 50.
 Jonge (Gerard en Petrus de), 24.
 Jongkind (A.), 106.
 Junia (Adriana Arnoldij), Memorietafel voor haar
 en haar echtgenoot M. H. Bloncq, 94.
- Kalf (Jan), De kerk van Etten (N.-Br.), met
 afb., 61–70, 210–223; De eldte »Denkmal-
 pflage-tag«, 178–185.
 Kampen, Restauratie van het Gothische huis, 176.
 Kellen Dzn. (J. Ph. van der), Een »Gezicht op
 Amsterdam« gegraveerd door Hans Rem, 162.
 Keppel (Van), 36.
 Kerkgewaden, 97, 99, 126.
 Kerkmeubelen, 95, 96, 98, 123, 125–126, 160, 222.
 Kerkramen, 36, 91–94.
 Kerkwijk (A. O. van), De op het Valkhof ge-
 vonden loodjes, met afb., 145–146.
 Kersseboom (Gerard), 123.
 Kesper (L. A.), De stad Gouda in haar oorsprong
 en ontwikkeling, met afb., 75–86.
 Kesteren, Opgavingen, 160.
 Keyzer (H.), Teekening voor een glasraam in de
 St.-Janskerk te Gouda, 93.
 Klampmuts (S.), Minerva, 101.
 Klokken, 36, 95, 96, 120, 124, 159–160, 176, 223.
 Klopper (Peter Cornelis den), 215.
 Kluyver (J.), Afbeeldingen van molens, 158.
- Koper, 73, 94, 96, 97, 99, 125, 126, 156, 167.
 Kronig (J. O.), tijdelijk benoemd tot directeur
 van het Stedelijk Museum te Haarlem, 193.
 Kroon (Van der), bisschop, Zijn portret, 99.
 Kunstnijverheid, Het Rijksmuseum leerschool
 voor ambachtsbeoefenaars, 27–29; Verslag van
 Museum en School voor — te Haarlem, 71.
 Kussens (L.), glasschilder, 93.
- Laen (Ghijsbert Jans van), 123.
 Lange (Aleydis de), Haar grafmonument, 90.
 Lange (Maria Gerrits de), 97, 114.
 Lange (Pieter Cornelisz. de), 94.
 Langerak, Restauratie van de N.-H. kerk, 177.
 Lastdraager (H.), predikant, 222.
 Ledenlijst van den Ned. Oudheidk. Bond, 1–7.
 Leeuw (Gerard), boekdrukker, 80.
 Lefever (Joannes), klokkengieter, 223.
 Leiden, J. H. Holwerda en P. L. van Genderen
 benoemd resp. tot onderdirecteur en admini-
 strateur bij het Rijksmuseum van Oudheden, 36;
 J. H. Holwerda, lector aan de Rijksuniversiteit,
 74; Aanwinsten van het Stedelijk Museum »De
 Lakenhal«, 193.
 Lenaerts (Hendrick), 219.
 Lethmaet (Herman), kanunnik van St.-Marie te
 Utrecht, 92.
 Leyden (Lucas van), 204, 205, 206; Cartons voor
 glasschilderingen in de St.-Janskerk te Gouda,
 toegeschreven aan —, 162.
 Liefmans (Wouter), 219.
 Londerseel (Jan van), Prent naar een kerkinterieur
 van H. Arts, met afb., 21.
 Loo (Johan Cl.), 53.
 Luns (H. M.), Altaarstuk, 160.
 Lutma (J.) II, 30.
- Maellen (Lieven van), 88.
 Maes (Nic.), Geschilderd portret van een jong
 meisje; teekening met dezelfde voorstelling
 vroeger toegeschreven aan Rembrandt, met
 afb., 171–173.
 Margaretha van Oostenrijk schenkt een venster
 aan de St.-Janskerk te Gouda, 93.
 Maritgen Huyghensdochter, Haar grafzerk, 94.
 Mark (Catharina van der) en Johan van Baden
 schenken een venster aan de St.-Janskerk te
 Gouda, 91.
 Martin (W.), Een Hollandsche fabriek van oude
 schilderijen?, met afb., 39–41; Het rapport-
 De Wild over de schilderijen van Frans Hals te
 Haarlem, 41–43; Mauritshuis, met afb., 173–175.

Maximiliaan I, Zijn portret door Hans Burgkmair, in prent door Jost de Negker, 206.

Mededeelingen (Korte), 35–36, 70–74, 156–162, 188–194, 232–236.

Meer (Nic. van der), Zijn portret, door Frans Hals, 52.

Meertense (Jacob), 125.

Meisner (Johan Heinr.), Standbeeld van August III van Polen, 178.

Meubelen, 95, 96, 98, 104, 105, 121, 123, 125–126, 131, 141–144, 156, 160, 222.

Meurs (Van), 89.

Meyer (De), Zijn grafzerk, 94.

Middelburg, Restauratie van het stadhuis, 176.

Midwolde, Restauratie van N.-H. kerk en toren, 177.

Miedema, Plafond voor de O.-K. Paradijkerk te Rotterdam, 160.

Mieris (F. van), Zelfportret, 193.

Miniaturen, 192.

Missalen, 99, 126.

Möller (Antonius), Laatste Oordeel, 178.

Moer (Johannes), klokkengieter, 125.

Mol (G.), Afbeeldingen van molens, 158.

Montens (Anthoni), 219.

Monumenten, Is klimop gevaarlijk voor oude muren?, 36, zie ook 184–185; De elfde »Denkmalpflęgetag« te Dantzig, 178–185; Rapport der commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming, 7–18; Buitengewone vergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond tot bespreking van dit rapport, 37–39; Monumentenwetgeving bij de behandeling der begroting in de Eerste Kamer, 34; Praeadvies van Jos. Th. Cuypers en W. Vogelsang omtrent het restaureeren van oude bouwwerken, 132–141; Samenstelling der Restauratie-commissie, 163; Monumentenzorg op de staatsbegroting-1911, 176–177; Verzoek van »Delfia« aan eigenaars van belangrijke gevels of fragmenten, om haar van verbouw of verkoop daarvan kennis te geven, 35; Restauratie van het St.-Pieters- en Bloklands-gasthuis te Amersfoort, 176; Voorstel tot verkoop van het Arsenal te Amsterdam verworpen, 158; Paleis-Stadhuis-kwestie aldaar, 158, 232; Restauratie van het raadhuis te Appingedam, 233; Toren van de Gevangenpoort te Bergen op Zoom vrijgelegd, 73; Restauratie van de Doorwerth, 158, 177; Restauratie van de Groote kerk te Dordrecht, 35, 73, 176; De Berckepoort, met afb., 227–230; Restauratie van het waaggebouw te Enkhuizen, 156, en van den Zuidertoren, 176; De kerk

van Etten (N.-Br.), met afb., 61–70, 210–223; Restauratie van de St.-Janskerk te Gouda, 36; Korte beschrijving der Goudsche monumenten, met afb., 86–115; Restauratie van het raadhuis te Graft, 176, 233; De Haagsche schouwburg, met afb., 223–227; Restauratie der Martinikerk te Groningen, 36; Verzoek van het R.-K. kerkbestuur te Harderwijk tot verkoop der v. m. Fransche kerk met bijbehorende gebouwen, 234; Het huis de Roodenburg te 's-Hertogenbosch, met afb., 56–60; Restauratie van het waaggebouw te Hoorn, 194; Restauratie van het Gothische huis te Kampen, 176; Restauratie van de N.-H. kerk te Langerak, 177; Restauratie van het stadhuis te Middelburg, 176; Restauratie van de N.-H. kerk met toren te Midwolde, 177; Restauratie der R.-K. kerk te Noorbeek (L.), 177; Valkhof te Nijmegen, met afb., 25–27, 116–117; Restauratie van den toren te Oirschot, 176; Korte beschrijving van Oudewater, met afb., 119–132; Restauratie der N.-H. kerk te Oud-Vossemeer, 194, 235; Herstel van den toren te Ransdorp, 235; Restauratie van de N.-H. kerk te Roermond, 176; De O.-K. Paradijkerk te Rotterdam, 160; Afbraak der N.-H. kerk te Stavenisse, 194; Restauratie van de N.-H. kerk te Utrecht, 194; Restauratie van de N.-H. kerk te Velsen, 160; en te Wijchen, 235; Restauratie van den toren der Bullekerk te Zaandam, 235; Vandalisme aan een geveltop te Zierikzee, 236; Restauratie van het kasteel te Zoelen, 74; Restauratie van het huis »de Voorst« bij Zutphen, 36; idem van den toren der St.-Walburgskerk, 161; Afbraak van het Reventer te Zwolle, 161–162.

Muller Fz. (S.), De autoriteit van Pieter Saenredam, met afb., 197–203.

Multscher (Hans), Altaar in Ulm, 182.

Munten, Aanwinsten van het Museum van Oudheden te Groningen, 71; Geldersche rijksmunten, 157.

Muur- en gewelfschilderingen, 124, 159, 194, 199, 204, 234–235.

Myerop (Corn. van), proost van Utrecht, 92.

Mijs (Adriana Leenders), Haar grafzerk, 94.

Nannius (Petrus), rector te Gouda, 90.

Nassau-Weilburg (Van), 227.

Negker (Jost de), Portret van Maximiliaan I, houtsnede naar Hans Burgkmair, 206; St.-Joris, 206.

Nickele (Isaack van), 18.

- Noorbeek (L.), Restauratie der R.-K. kerk, 177.
 Noord (L. van), glasschilder, 92.
 Nuyts (Pieter), schout van Etten, 63.
 Nijmegen, Ontgraving op het Valkhof, met afb., 25–27, 116–117, 145–146, 188.
- Offenberg (Boudewijn van), 52.
 Oiguchski (F.), 121.
 Oirschot, Restauratie van den toren, 176.
 Oliviers (Pieter), 219.
 Ommen (H. van), Regentenstuk, 127.
 Orgels, 94, 230–232.
 Ostade (Adr. van), Vervalschingen van interieurs naar —, met afb., 39–41.
 Oudewater, Korte beschrijving der bezienswaardigheden, met afb., 119–132; Beleg der stad, door D. Stoop, 121.
 Oudewater (Dirk Cornelisse van), genaamd Hensbeek, 92.
 Oudheden, Stichting voor Archacologie opgericht, 74; Verslag der Prov. Geldersche archaeologische commissie, 158; Gelre, Bijdragen en mededeelingen, dl. XIII, 157–158; VIIIe Jaarboek der Vereeniging »Amstelodamum«, 157; Oprichting van het Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde, 236; Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Breda geopend, 156; Praehistorische graven op de Doorwerthsche heide, met afb., 164–171; Jaarverslag van »Oud-Dordrecht« over 1909/10, 157; Opening van het Waaggebouw-Museum te Enkhuizen, 156; Aanwinsten van het Museum van Oudheden te Groningen, 71; Opgravingen te Kesteren, 160; Opgraving op het Valkhof te Nijmegen, met afb., 25–27, 116–117, 145–146, 188; Vondsten te Rhenen, 73, 194; De Hunnenborg te Weerselo, 161; Jaarverslag over 1908–1909 der Zaanlandsche Oudheidk. verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior« te Zaandijk, 158; Aanwinsten van het Museum in het Wijnhuis te Zutphen, 72–73.
 Oud-Vossemeer, Restauratie der N.-H. kerk, 194, 235.
 Ouwater, Opwekking van Lazarus, 206.
 Overvoorde (J. C.), Korte beschrijving der Goudsche monumenten, met afb., 86–115; Korte beschrijving van Oudewater, met afb., 119–132; Openingsrede op de Jaarvergadering te Gouda, 148–153; Kerkklokken te Hillegersberg, 159–160; Bespr.: Graftschriften in Stad en Lande, verzameld en uitgeg. door J. A. Feith e.a., 186–187; Templa Groningana, door C. H. van Rhijn, 187–188.
- Personalia, 36, 74, 193
 Philips II van Spanje en zijne gemalin Maria van Engeland schenken een venster aan de St.-Janskerk te Gouda, 91.
 Piek Cz. (Joh.), Zijn portret, 99.
 Portilio (De la), 58.
 Post (Pieter), bouwmeester, 110.
 Pronk, De kerk te Etten, in prent door Spilman, 216, 217, 219.
 Purmerend, pastoor te Gouda, Zijn portret, 99.
- Raet (Gijsbert Willems), Koperen platen van zijn graf, 97.
 Ransdorp, Herstel van den toren, 235.
 Rauwaert (Jacob), 22, 23.
 Reinegom (Dirk Cornelisz. van), 93.
 Rem (Hans), Gezicht op Amsterdam, toegeschreven aan Joh. Saenredam, 162.
 Rembrandt, Een aan — toegeschreven teekening van een Indisch meisje, met afb., 171–173; Beeltenis van een jongen man, met afb., uit R.'s school, 173–175.
 Renerus, scholaster van Tongeren, 62.
 Renesse (Jan van), 76.
 Restauratie van schilderijen, 41–56, 207–210.
 Rhenen, Oudheidkundige vondsten, 73, 194.
 Rhijn (C. H. van), Templa Groningana, bespr. door J. C. Overvoorde, 187–188.
 Roermond, Restauratie van de N.-H. kerk, 176.
 Roghman (Roel.), Stadhuis te Gouda, 100, 162.
 Rosendael (Aemilius), 90.
 Rottenburg, Fontein vervangen door een kopie, 182–183.
 Rotterdam, Tentoonstelling van portretminiaturen in den Rott. Kunstkring, 156–157; De O.-K. Paradijkskerk, 160.
 Royen (David van), Zijn portret, door J. van der Sluys, 193.
 Royen (Rudolf Snellius van), Memorietafel voor —, 123.
 Rijswijk (Dirk van), goudsmid en mozaïekwerker, 29–33.
- Saenredam (Joh.), Gezicht op Amsterdam, gegrav. door Hans Rem, toegeschreven aan —, 162.
 Saenredam (Pieter), 18–25; Mariekerk te Utrecht, met afb., 19–20, 198–202; Stadhuis te Amsterdam, 20; Gezicht in de Groote kerk te Haarlem, met afb., 20–22, 203; idem in de Nieuwe kerk aldaar, 24, en in de kerk te Assendelft, 24; Groote kerk te Alkmaar, 24; Stadhuis te Gouda door Roel. Roghman, toegeschr. aan —, 100, 162; Zijne autoriteit, met afb., 197–203.

Sasse van Ysselt (A. F. O. van), Het huis de Roodenburg te 's-Hertogenbosch, met afb., 56-60.

Schevichaven (Van), De op het Valkhof gevonden loodjes, 188.

Schilderijen (Onbenoemde), 58, 73, 94, 97, 99, 102, 103, 104, 105, 109, 121, 156, 158, 173-175.

Schonck (Phil. Willem), bouwmeester, 61, 221.

Schongauer, 204.

Schut (Cornelis), Verheerlijking van Maria, 98.

Seldenslach (Jacob), boekdrukker, 216.

Severtsz. (Jan), boekdrukker, 206.

Simons (Geno), Zijn portret, 99.

Sitter (Pieter Jacobsz. de), Zijn grafzerk, 94.

Six (J.), Pieter Saenredam, met afb., 18-25.

Sluys (J. van der), Portret van David van Royen, 193.

Soufee, Kruisweg, 125.

Spiering de Wel (Theodorus), abt van Bern bij Heusden, 92.

Spilman, De kerk te Etten, naar Pronk, 216, 217.

Staatsbegrooting-1911, 176-177.

Stavenisse, Afbraak van de N.-H. kerk, 194.

Steenwijck (H.), Stilleven, ter verheerlijking van M. H. Tromp, 193.

Stelzener, pottenbakker, 178.

Stempel (Gerard), wiskundige, 80.

Sterck (J. F. M.), Nationale aesthetica en een professorale vergissing? Met antwoord van W. Vogelsang, 29-33.

Stoop, geslacht, 229.

Stoop (D.), Beleg van Oudewater, 121.

Strij (H. van), Musiceerende kinderen, schoorsteenstuk, 101.

Swanenburg (J. Cz. van), Teekening voor een glasvenster in de St.-Janskerk te Gouda, 93.

Swieten (Jacob Willemsz. van), 123.

Swol (Hendrik van), commandeur der St.-Jansridders te Haarlem, 93.

Tams (Marie), 106.

Tentoonstellingen, 71, 156-157.

Tetroe, »Stiers wreedheit«, toegeschreven aan —, 158.

Thibaut (W.), glasschilder, 91, 92.

Tin, 105, 123, 156.

Tocht (Van der), 84.

Tomberg (D.), glasschilder, 92, 93.

Trier (Joannes van), klokkengieter, 159, 160.

Tromp (Maarten H.), Stilleven te zijner verheerlijking, door H. Steenwijck, 193.

Tsanctius (Johannes), pastoor te Gouda, Zijn grafzerk, 94; Zijn portret, 99.

Tuyll van Serooskerke (Hieronymus van), Zijn graffombe, door Rombout Verhulst, 194.

Ulm, Restauratie van een altaar van Hans Multscher, 182.

Utrecht, Mariakerk, door P. Saenredam, met afb., 19-20, 24, 25, 198-202; Restauratie van de Kloostergang, 194.

Velde (Esaïas van de), 21, 22.

Velde (J. van de), Gezicht in de St.-Bavo te Haarlem, naar P. Saenredam, 22, 202.

Velsen, Restauratie van de N.-H. kerk, 160.

Venroy, Portretten van een heer en een dame uit de familie —, 99.

Verbeek (Nicolaas), 52.

Vergaderingen van den Ned. Oudheidk. Bond, 37-39, 117-118, 148-153, 195.

Verhoef (Ewout Jansen), 125.

Verhulst (Rombout), Grafmonument van baron Innhausen und Kniphausen en diens gemalin, 177; Tombe van Hier. van Tuyll van Serooskerke, 194.

Vermeer (Jan), Straatje, 23; Meisjeskopje, 39.

Vermeulen (Paulus), 22.

Verrijk (F.), Teekeningen van de kerk te Etten, 213, 217.

Verslagen van vereenigingen, 157-158.

Vester (Joh.), 90.

Vianen (Hendrik van), bisschop, geeft stadsrecht aan Oudewater, 119.

Viejou (R.), Gezicht op het Binnenhof te 's-Gravenhage, 192.

Vinne (Isaäk van de), 22.

Vlack (R.), Zijn grafzerk, 94.

Vogelsang (W.), Antwoord op: Nationale aesthetica en een professorale vergissing? van J. F. M. Sterck. 32-33; Praeadvies omtrent het restaureeren van oude bouwwerken, 137-141.

Vooght (Cornelia), Haar portret, door Frans Hals, 51.

Vranck (Franchois), 75.

Vredeman de Vries (Hans), Schildering in de Artuszaal te Dantzig, 178.

Vrints (Pieter), schepen van Etten, 216.

Vroese (Gerrit Wilhelmus), Zijn grafzerk, 94.

Vrye (A. en A. G. de), glasschilders, 91, 93, 94.

- Waghevens (Joris), klokkengieter, 124.
 Wandtapijten, 188–189.
 Wapenen, 71, 73, 116, 121, 167, 169.
 Warmond (Swert), 51.
 Wassenaar (Philippus van), 93.
 Weefsels, 71, 97, 99, 126, 188–189.
 Weerselo, Onderzoek naar de Hunnenborg, 161.
 Wegewaert (Hendrick), klokkengieter, 95, 96.
 Wevc (J. J.), Valkhof te Nijmegen, met afb., 25–27, 116–117.
 Wierix (Jan), 215.
 Wild (C. F. L. de), Rapport over de schilderijen van Frans Hals te Haarlem, 43–56.
 Willegerman van Rodenborch, 58.
 Willem I schenkt een venster aan de St.-Janskerk te Gouda, 93.
 Willem IV, Tentoonstelling van portretten, prenten, enz. betrekking hebbende op stadhouder –, 71.
 Witte (Emanuel de), 25.
 Wttewaal (Joachim), Teekeningen voor glasramen in de St.-Janskerk te Gouda, 91, 93.
 Wijchen, Restauratie van de N.-H. kerk, 235.
 Wijck (Steven van), 214.
 IJzer, 73, 103, 111, 113, 114, 121, 128, 129, 131.
 Zaan (Van der), Zijn grafzerk, 94.
 Zaandam, Restauratie van den toren op de Bullekerk, 235.
 Zaanwijk, Jaarverslag over 1908–1909 der Zaanlandsche Oudheidk. verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior«, 158.
 Zierikzee, Vandalisme aan een geveltop, 236.
 Zoelen, Restauratie van het kasteel, 74.
 Zutphen, Restauratie van het huis »de Voorst«, 36; Verslag van het Museum in het Wijnhuis, 72–73; Restauratie van den toren der St.-Walburgskerk, 161.
 Zwoll (Meester J. A. van), 204.
 Zwolle, Voordracht tot afbraak van het Reventer aangenomen, 161–162.
 Zijl (Dirck van), 123.
 Zijl (Dirk van), Teekeningen voor glasramen in de St.-Janskerk te Gouda, 92.

